

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

L.YA.OLIMOV, O.R.AVEZOV, E.S.ESHOV

DEVIANT XULQ-ATVOR PSIXOLOGIIYASI

O‘quv qo‘llanma

Buxoro-2017

Mazkur o'quv qo'llanmada psixologiya fani sohasida deviant xulq-atvor muammosi va deviant xulqli bolalarni psixodiagnostika qilish usullari hamda psixokorreksion, psixoprofilaktik, psixokonsultatsiyon tadbirlar xususida mulohaza yuritiladi. O'quv qo'llanma maktab, akademik litsey va kasb hunar kollejlari psixologlari, pedagoglar, magistrantlar va shu sohaga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Psixologiya fanlari doktori, professor Sh.R.Barotov
Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasi haqiqiy a'zosi (akademigi)

Taqrizchilar:

E.M.Muxtorov - psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.
E.Z.Xalimov - psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Ushbu o'quv qo'llanma Buxoro davlat universiteti Ilmiy Kengashida ko'rib chiqilgan va nashrga tavsiya qilingan (Ilmiy Kengashning 2017 yil _____dagi _____-sonli yig'ilish bayonnomasi).

KIRISH

Inson xulq-atvori, psixologik xususiyatlari bilan bog'liq masala insoniyatni qadim zamonlardan buyon qiziqtirib kelgan. Bu sohada izlanish olib borgan ko'plab olimlar insonning tug'ilganidan boshlab shakllanishi bilan bog'liq barcha hodisalarni o'rganishni tadqiq qilish orqali uning o'ta murakkab jihatlarini kashf etgan. Haqiqatdan ham, inson xulq-atvorining jamiyatda belgilangan hayotiy normal mezonlardan og'ishi, buzilishi bilan bog'liq muammoni psixologiya fani o'rganadi.

Deviantlik, og'ishgan xulq psixologlar, shifokorlar, pedagoglar, huquq tartibot organlari xodimlari, sotsiologlar, faylasuflarda qiziqish uyg'otib kelgan. Og'ishgan xulq mavzusi sohalararo va munozarali xarakterga ega. Yondashuvlarning turli-tumanligi shaxs xulqini og'ishganligini tashhis qilish, uni profilaktikalash va ijtimoiy psixologik yordam ko'rsatish davomida bartaraf etish kabi amaliy vazifalarni yechishda ham ko'zga tashlanadi.

Deviant xulq-atvor psixologiyasi fanining asosiy maqsadi talabalarda shaxs og'ishgan xulqi muammolarining zamonaviy holati haqida ilmiy asoslangan, yaxlit tasavvurning shakllanishida yordamlashishda ko'rinadi.

Mazkur o'quv qo'llanma Deviant xulq-atvor psixologiyasi fani dasturiga asoslangan holda yaratilgan bo'lib, talabalar uchun zarur materiallar izchil ravishda, muayyan tartibda joylashtirilgandir. Nazariy va amaliy materiallar nisbati maqsadga muvofiq taqsimlangan bo'lib, nazariya bilan amaliyot birligi prinsipiga to'la rioya qilingan.

1-BOB. DEVIANT XULQ-ATVOR MUAMMOSINING PSIXOLOGIYADA O‘RGANILISHI

1.1. “Normadan og‘ish” va “deviant xulq-atvor” tushunchalari ta’rifi

Ma’lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me’yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko‘rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo‘yin tovlash ko‘rinishidagi o‘zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo‘luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin. Normal va uyg‘un axloq shakllarini ruhiyat bilan bog‘liq uch darajada ifodalash mumkin:

- ruhiy jarayonlarning muvozanati ko‘rinishidagi mizoj xususiyatlari;
- moslashuvchanlik va o‘zini faollashtirish ko‘rinishidagi xos xususiyatlar;
- kishining ma’naviyati, mas’uliyati va vijdonliligi ko‘rinishidagi shaxsiylik.

Og‘uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og‘ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umume’tirof etilgan me’yorlardan farq qiladigan yoki u o‘z a’zosi bo‘lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me’yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me’yorlaridan og‘ishida namoyon bo‘ladigan axloqqa aytiladi.

Demak, deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindosh-urug‘lari va do‘stlarining ko‘nglini og‘ritadigan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug‘diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi. Katta yoshdagi individ avval boshdanoq ichki maqsadga intilish kuchiga ega bo‘lib, shunga ko‘ra, faolligining barcha ko‘rinishlari yuzaga chiqadi. A.V.Petrovskiyning fikricha, bu o‘ziga xos muvofiqlik postulati (isbotsiz qabul qilinadigan qoida)da ifodalanadi. Bu o‘rinda har qanday psixik jarayonlar va xulqiy xatti-harakatlarning boshlang‘ich moslashuv yo‘nalishi haqida so‘z yuritilmoqda. Muvofiqlik postulatlarini uch turga ajratiladi: gomeostatik, gedonik (huzur-halovatga intilish insonga xos xislat deb hisoblovchi axloqiy ta’limot), pragmatik. Gomeostatik variantida muvofiqlik postulati muhit bilan o‘zaro munosabatlardagi ziddiyatlarni bartaraf qilish, ruhiy zo‘riqish darajasini pasaytirish, muvozanat o‘rnatish shaklidagi talablar kabi namoyon bo‘ladi. Gedonik variantida kishining harakatlari ikki birlamchi affekt: qoniqish va azob orqali aniqlanadi; axloqning namoyon bo‘lishi esa qoniqishni maksimalashtirish va azobni kamaytirish sifatida izohlanadi. Pragmatik variant maqbullashtirish tamoyilidan foydalanadi, bunda diqqat markaziga axloqning tor amaliy jihati: foyda, naf yoki muvaffaqiyat qo‘yiladi. Demak, kishining voqelik (borliq) bilan o‘zaro aloqalarining tahlili deviant axloqni baholashning asosi bo‘lib xizmat qiladi, zero me’yorning hukmronlik tamoyili shaxsning nimagadir yoki kimgadir (ya’ni real borliqqa) moslashuvidan kelib chiqadi.

Shaxs va borliqning o‘zaro munosabatlarini beshta usul bilan aniqlash mumkin:

- 1) moslashuv;
- 2) qarshilik ko‘rsatish;
- 3) ro‘para bo‘lish;
- 4) vaziyatdan qochish;

5) mensimaslik.

Yetuk intellektual salohiyatli shaxslar voqelikka moslashuvni tanlaydi. Qarshilik ko'rsatishda shaxs faol ravishda o'ziga, dunyoqarashiga mos kelmaydigan borliqni o'zgartirishga, ya'ni uni o'zining shaxsiy qarashlari va qadriyatlariga muvofiq o'zgartirishga harakat qiladi. U o'zi duch kelayotgan barcha muammolar borliqning ijtimoiy me'yorlariga asoslanganligiga ishonadi va borliq bilan kurash, borliqni o'ziga moslashtirib o'zgartirishga harakat qilish yoki jamiyat me'yorlarini buzuvchi axloqdan maksimal darajada foydalanish uning o'z maqsadlariga erishishining yagona usuli bo'lib qoladi. Bunda mazkur shaxsga nisbatan borliq tomonidan qaytariladigan javob ham xuddi shunday qarshi harakat qilish, shaxsni o'zgartirish, uni voqelik talablariga moslashtirishga qaratilgan bo'ladi. Borliqning shaxsning dunyoqarashiga zid bo'lgan ijtimoiy me'yorlariga qarshilik ko'rsatishi kriminal va delinkvent xulq-atvorda uchraydi. Borliqning qarshilik ko'rsatishi, uni o'zlashtirish va tushunishning subyektiv ravishda buzib ko'rsatilishi sabablari, tevarak-olam tomonidan dushmanlarcha qabul qilinadigan ruhiy nuqson alomatlari va ruhiy-patologik buzilishlar bilan bog'liq. Ruhiy kasallik alomatlari atrofdagilarning qilmishlari sabablarini bir xil baholash imkoniyatini izdan chiqaradi, buning oqibatida muhit bilan o'zaro samarali munosabatlar qiyinlashadi.

Borliqni negativ va oppozitsion baholaydigan kishilar borliq bilan o'zaro munosabatda o'zini unga moslashishga layoqatsiz deb hisoblab, ongli yoki ongsiz ravishda tanlaydilar. Ular shuningdek, nomukammalligi, konservativligi, bir qolipdaligi, ekzistensial qadriyatlarni ezib tashlashi yoki ochiqchasiga insonparvarlikka qarshi faoliyat olib borishi sababli, moslashishga "loyiq bo'lmagan" borliqqa moslashishni istamaslikni nazarda tutishlari ham mumkin. Borliqni mensimaslik, shaxs o'zining shaxsiy tor dunyosida mavjud bo'lgan holda borliqning talablari va me'yorlarini hisobga olmaganda, uning hayoti va faoliyatining avtonomizatsiyalashuvida (mustaqilligida) namoyon bo'ladi. Bunda na to'qnashuvlar, na qarshi harakatlar va na voqelikdan chiqib ketish holati sodir bo'ladi. Har kim o'zicha (mavjud bo'lib) yashaydi.

Demak, bunday holatda deviant axloqni jamiyatga zid va ijtimoiy xarakterdagi ko'rinishlarga tahdidi va jamoat uchun xavfliligining namoyon bo'lish darajasi bo'yicha farqlash mumkin. Jamiyatga zid (antisotsial) bo'lgan og'ishlarga odamlar orasidagi shaxsning g'arazli, g'arazli-zo'ravon, tajovuzkor-zo'ravonlik qarashlari yoki jinoiy xulqning boshqa turlariga xos bo'lgan kriminal shakldagi jamiyatda qabul qilingan o'zaro munosabatlar qoidalarini ongli (kamdan-kam hollarda ongsiz) ravishda buzishga qaratilgan qilmishi va harakatlarini kiritamiz. G'arazli yo'nalish deganda, noqonuniy yo'l bilan moddiy manfaat, pul yoki mulkiy manfaat ko'rish maqsadida moddiy boyliklarni taqsimlashga tajovuz qiluvchi huquqbuzarlik va qilmishlarni tushunish lozim. Bu toifaga quyidagilar kiradi:

a) g'arazgo'y - xo'jalikka oid jinoyatlarni sodir etishga moyil jinoyatchilar (tovarlarni qalbakilashtirish, ishlab chiqarishning ekologik me'yorlariga rioya qilmaslik, soliq to'lashdan bosh tortish, noqonuniy tadbirkorlik, xakerlik va boshqalar);

b) g'arazgo'y - mansabdor jinoyatchilar (mansab mavqeini suiste'mol qilish yo'li bilan talon-taroj qilish, savdo qoidalarini buzish, mizojlarni aldash, poraxo'rlik va boshqalar);

c) o'g'rilar, talonchilar (mulkni yashirin ravishda o'g'irlash – o'g'rilik bilan bog'liq g'arazli tajovuzlar);

d) firibgarlar (hujjatlar, qimmatli qog'ozlar, pul belgilari va boshqalarni qalbakilashtirish);

e) zo'ravon bo'lmagan tovlamachilar - poraxo'rlar.

Talon-taroj qilish - o'g'rilik, firibgarlik, o'zlashtirish, rastrata qilish, bosqinchilik yoki qaroqchilik shaklida noqonuniy ravishda o'zganing mulkini tekinga olish;

O'g'rilik – o'zganing mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish;

Pora – mansabdor shaxs tomonidan pora beruvchining foydasiga bajarilgan harakat uchun pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk yoki manfaatlar olishi;

Firibgarlik – aldov yoki ishonchni suiste'mol qilish yo'li bilan o'zganing mulkini talon-taroj qilish;

G'arazgo'y-zo'ravon yo'nalish deganda, shaxs ustidan zo'rlik ishlatish bilan bog'liq g'arazli jinoiy tajovuzlarni tushunish lozim. Bu toifaga quyidagilar kiradi:

a) bosqinchilar;

b) bosqinchilik hujumlari ishtirokchilari;

c) zo'ravon talonchilar – reketirlar (tovlamachilar);

d) g'araz maqsadda odam o'ldirishdan qaytmaydigan qotillar.

Tajovuzkorona-zo'ravonlik deganda, insonlarning hayoti, sog'lig'i va shaxsiy qadr-qimmatiga o'ta hurmatsiz munosabatda namoyon bo'ladigan insonparvarlikka zid jinoiy yo'nalish tushuniladi.

Bu toifaga quyidagilar kiradi:

a) bezorilar;

b) haqoratlash va tuhmat qilish yo'li bilan shaxsning sha'ni va qadr-qimmatiga zarar yetkazuvchi shaxslar;

c) shaxsga qarshi og'ir jinoyat sodir qiluvchi shaxslar – odam o'ldirish, zo'rlik ishlatish, og'ir tan jarohatlari yetkazish va boshqalar.

Bunday holda, tajovuzkor zo'ravonlik yo'nalishi ham verbal (og'zaki) (so'z bilan haqoratlash), ham noverbal (jismoniy ta'sir) holatda, kriminalgacha va kriminaldan so'nggi darajada, ya'ni ma'naviy qoralashni keltirib chiqaruvchi qilmishlar va axloqsizlik ko'rinishida yoki jinoiy javobgarlikka tortiluvchi harakatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Haqorat – o'zga shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini beadab shaklda ifodalangan harakat orqali kamsitish;

Bezorilik – fuqarolarga nisbatan zo'rlik ishlatish yoxud zo'rlik ishlatish yo'li bilan qo'rqitish, shuningdek o'zganing mulkini nobud qilish yoki shikast yetkazish tarzida jamiyatdagi yurish-turish qoidalarini qo'pol ravishda buzish;

Kaltaklash – badanning anatomik butunligini buzmaganda ko'plab zarbalar berish;

Qiydash – zo‘rlik ishlatish yo‘li bilan muttasil ravishda jismoniy yoki ruhiy azoblar berish;

Nomusga tegish - zo‘rlik ishlatib yoki zo‘rlik ishlatish bilan qo‘rqitib, qurbonning o‘jizligidan foydalanib, jinsiy aloqa qilish;

Odam o‘ldirish – boshqa odamga nisbatan qasddan o‘lim yetkazish;

Ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan jinoyatlar deganda jinoiy ehtiyotsizlik yoki o‘ziga ishonganlik oqibatida vositalar va tizimlardan foydalanish orqasida ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, maishiy, tibbiy, ekologik xavfsizlik va shu kabilarning buzilishiga olib keluvchi harakatlar tushuniladi.

Ijtimoiy axloqning og‘ishi jamiyatga qarshilik ko‘rsatishning nisbatan “passiv” (qoloq) tipi deb tavsiflanadi. Ular faol hayot tarzidan voz kechishga intilish, o‘z fuqarolik majburiyatlari, burchidan bo‘yin tovlash, shaxsiy va ijtimoiy muammolarni hal etishni istamaslikda ifodalanadi. Bunday hollarga ishdan, o‘qishdan bo‘yin tovlash, daydilik, fohishalik, kishini sun‘iy xomxayollar dunyosiga g‘arq qiluvchi va uning ruhiyatini yemiruvchi alkogol, giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalar iste‘mol qilishni kiritish mumkin.

Asotsial axloqning oshib ketishi – o‘zini-o‘zi o‘ldirish – suitsid (suitsid - suitsidentning. tilidan o‘z joniga qasd qilish) deyiladi.

Shunday qilib, deviant (og‘adigan) axloqqa, shaxsning mazkur jamiyatda (ijtimoiy guruhda) rasmiy o‘rnatilgan yoki ilgaridan vujudga kelgan me‘yor va taomillarga mos kelmaydigan va subyektini undan ajratib qo‘yishga, davolash, tuzatish yoki jazolashga olib keluvchi axloq va harakatlar kiritiladi.

1.2. Deviant xulq-atvorga ekzistensial-gumanistik yondashuv

Biz xulq-atvor deviansiyalarining shakllanishiga ko‘maklashuvchi ijtimoiy va biologik shart-sharoitlarini o‘rganib chiqib, natijada shaxs og‘ma xulq-atvorining psixologik mexanizmlari masalasida alohida to‘xtab o‘tmoqchimiz. Nima uchun bir sharoitda odamlar turli xulq-atvorni namoyish etadilar (nafaqat oddiy insonlar, balki genetik o‘xshash egizaklar ham)? Qanday psixologik mexanizmlar deviant xulq-atvorni harakatga keltiradi va qo‘llab quvvatlaydi? Qanday shaxs sifatleri va tuzilmalari og‘ma xulq-atvor uchun javobgardir? Nihoyat, qanday shaxs sifatleri xulq-atvorda chetlashish shakllanishiga to‘siqlik qiladi? Ushbu bobda biz, shaxs og‘ma xulq-atvorining mohiyatini yoritib beruvchi yetakchi psixologik konsepsiyalardan foydalangan holda, qo‘yilgan savollarga aniq javob berishga harakat qildik.

Shaxs va uning xulq-atvorini insonning tub xarakteristikalari aspektida ko‘rib chiquvchi, ekzistensial-gumanistik yondashuvni tahlil qilar ekanmiz, bu borada avstriyalik psixiatr va psixolog V.Franklning (1905-1997) konsepsiyasi ushbu borada katta qiziqish uyg‘otganligini ko‘rishimiz mumkin. V.Franklning fikricha, o‘ziga xos insoniy xususiyatlar - bular avvalo, ma‘naviyat, erkinlik va ma‘suliyat hisoblanadi. Insonning ma‘naviy boyligi, qadriyatlar olamida o‘zini erkin anglagan holda oqilona turmush tarzini tahmin qiladi (albatta uning hayotidagi ob‘ektiv holatlarni inobatga olgan holda), buning uchun inson o‘z vijdoni va O‘loh oldida

javobgarligidir. Xulq-atvor muammolari yuqorida ko'rsatilgan sifatlar tanqisligi yohud ma'naviyatsizlik namoyishlari bilan uzviy bog'liqligi mavjud.

V.Frankl fikricha, insonlardagi fundamental motivatsion kuch – bu ma'no-mazmunga qarab intilish hisoblanadi. Insonlar nima uchun yashashi kerak va hamma narsada ma'no-mazmun topishga harakat qiladilar? “Ma'no-mazmunni berib bo'lmaydi, uni topish kerak”, chunki u har bir inson uchun noyob hisoblanadi va faqatgina o'zi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Agar inson o'zidan tashqari boshqa hech narsada ma'no-mazmun topa olmasa, ekstremal vaziyatdan sog'-omon chiqish uchun hech qanday imkon, ma'no va maqsad yo'qdir. Giperrefleksiya (me'yoridan ko'p o'zini refleksiyaga oldirib qo'yish) va giperintensiya (o'z xohishini qondirish uchun me'yoridan ko'p e'tibor berish) - inson tomonidan o'zining “Menlik” doirasidan chiqmaslik uchun qo'llaydigan ikkita asosiy usul bor. O'zidan tashqari biror narsada ma'no-mazmun topish uchun uchta har xil usul bor:

- 1) hayotda nimadir qilish, nimadir berish (ijod mahsuli);
- 2) hayotdan nimadir olmoq (kechinmalar ahamiyati);
- 3) taqdirga nisbatan ma'lum munosabatda bo'lish, masalan: o'zgartirib bilmaslik, og'ir kasal bo'lgan vaziyatda (munosabatlar ahamiyati).

Bundan tashqari, o'tmishdagi kechinmalar va din - ushbu ikkita sohada inson ma'no-mazmunni topa olishi mumkin.

O'sha vaziyatda, ma'no-mazmunga (mohiyat) intilish, nimadir bilan to'silgan bo'lsa, ekzistensial frustratsiya holati paydo bo'ladi. Apatiya va zerikish - uning asosiy belgilari. Ekzistensial frustratsiya o'zidan o'zi na patologik, na patogen hisoblanadi. Odamlarning behuda hayoti, ma'no-mazmunni qidirish bilan bog'liq xavotirlanishi, hattoki ularning nochorligi, bular hammasi - kasallik emas, balki ma'naviy ofatdir. Hayotning ma'no-mazmunsizligini his etish, bir paytning o'zida intellektual samimiylik va haqiqatparvarlik belgisidir.

V.Frankl fikricha, shaxsning anomal va normal holati, uning hayot, o'lim va o'z taqdiriga munosabati bilan belgilanadi. V.Frankl ta'kidlaganidek, “Azob-istirob, gunohkorlik va o'lim – inson borlig'ining ajralmas uchligi bo'lsa ham, hayot ma'no-mazmunini kamaytirmaydi, balki biror bir ijobiy narsaga ham aylanib ketishi mumkin”. Ma'no-mazmunni amalga oshirib, inson o'zini ko'rsata oladi. “Azob istirobdagi ma'no-mazmunni amalga oshirib, biz insondagi eng insoniy xislatlarni ro'yobga chiqaramiz”.

Anomal shaxs pozitsiyasi V.Frankl tomonidan fatalistik deb belgilangan. Bu holatda inson o'zini qadriyatlarni anglab olishda mas'ul deb hisoblamaydi, shunday ekan o'z hayotining faol ishtirokchisi sifatida ham qabul qila olmaydi. Natijada u turli ijtimoiy, tabiiy va psixologik determinantlarga, o'z hayot yo'lini aniqlashda imkoniyat yaratib beradi. Insonni o'zi esa bo'shliq, mazmunsizlik va nochorligini sezishidan azoblanadi. Ichki bo'shlik holatini V.Frankl – ekzistensial vakuum (bo'shlik) deb atagan. Ekzistensial vakuum va ekzistensial frustratsiya - maxsus “noogen nevrozlar”ning bevosita sababidir. V.Frankl e'tirof etganidek, “noogen nevroz – ma'naviy muammo, etik yoki ahloqiy mojarodan paydo bo'ladi”.

Ekzistensial vakuum (bo'shliq) ba'zi bir insonlarda nafaqat, nevroz va mazmunsizlik hissini, balki depressiya, giyohvandlik va agressiya kabi ijtimoiy

ofatlar paydo bo'lishiga olib keladi, bularni muallif "jamoaviy nevrotik uchlik (triada)" deb atagan. Masalan, V.Frankl fikricha, depressiya natijasi bo'lmish o'z joniga qasd qilish 85 foizga ekzistensial frustratsiya natijasidir. Giyohvandlikka esa, mazmunli va aniq maqsadli hayot kechirayotgan insonlarga nisbatan, ko'proq juda past hayotiy maqsadlari mavjud bo'lgan (yoki maqsadsiz hayot kechirayotgan) insonlar chalinadilar. Bo'shliq va mazmunsizlik hissiyoti egallab olganda, insonlarda agressiv holat paydo bo'ladi. V.Frankl ta'kidlashicha, ekzistensial vakuum va ekzistensial frustratsiya yildan yilga ancha keng tarqalib bormoqda. Yoshlarga ibrat bo'la oladigan ijobiy obrazlar tanqisligi seziladi (o'z hayotida ma'no-mazmun topa olgan tarbiyachilar va ibratli shaxslar).

Shunday qilib, V.Frankl ta'limotiga muvofiq, og'ma xulq-atvor – odamlar ma'no-mazmun topish uchun javobgarlikdan qochib, o'z ma'naviyatini ezib qo'yish natijasida paydo bo'ladi. Og'ma xulq-atvorga ega insonga yordam berish - bu uning ma'anaviy "menligini" anglash, o'z taqdiri uchun ma'suliyatini sezishdir, keyinchalik o'z borlig'ining ma'no-mazmunini anglab yetishdir.

Ekzistensial psixologiya bilan chambarchas bog'liq gumanistik nazariyalaridan biri, bu K.Rodgersning (1902-1987) mijozga yo'naltirilgan psixologiya (psixoterapiya) nazariyasidir. Ushbu tizimda asosiy o'rin "o'zlik" va "o'zini faollashtirish" tushunchalariga ajratilgan. O'zlik yoxud "Menlik" konsepsiyasi – bu hayoti davomida doimiy o'zgarib turadigan va tajriba mahsuli bo'lmish, insonning o'zi haqida tasavvurlar majmuidir. O'zini faollashtirish esa - shaxsda mavjud bo'lgan potensial imkoniyatlariga muvofiq, shaxsning o'sishiga va rivojlanishiga intilishdir. Insondagi o'zini faollashtirish tendensiyasi yaqqol namoyon bo'ladi va bu shaxsning farovonligi belgisidir. O'zini faollashtiruvchi shaxs bir qator xususiyatlarga ega: yangi tajriba orttirishga ochiqligi, o'z organizmiga ishonch, nazorat etishning ichki lokusi (mustaqillik, erkinlik, javobgarlik), jarayonda ishtirok etishga intilish (o'sish va rivojlanish). Normal (sog'lom) shaxs - o'zini faollashtiruvchi shaxs idealiga yaqindir.

Anomal shaxsda o'zini faollashtirish jarayoni zaiflashgan bo'lib, faqat imkoniyat darajasida mavjuddir. K.Rodgers fikricha, asosiy to'siqning ildizi shartli qadriyatlar tizimidadir. Shartli qadriyatlar faqatgina, qandaydir shartli ideallar bilan muvofiqlik holatidagina insonni o'ziga va boshqalarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lishga undaydi. Shartsiz ijobiy munosabat holatida inson - oliy qadriyat sifatida qabul qilinadi va hech qanday ideal talablari va shartlariga javob berishi shart emas.

Maqsadli qadriyatlar bolalik chog'ida oilada shakllanadi, masalan, ona, bolaning muhabbat va hurmatga bo'lgan ehtiyojini qo'llagan holda, biror bir aniq topshiriqni bajarmasligi tufayli bolaga nisbatan salbiy munosabat bildiradi. Keyinchalik bolaning o'ziga nisbatan hurmati ona tomonidan singdirilgan qadriyatlarga va ularga munosib bo'lish qobiliyatiga bog'liq bo'lib qoladi. Singdirilgan shartli qadriyatlar ta'sirida bo'la turib, shaxs o'zi sezmagan holda shaxs-niqobiga aylanib qoladi.

Shunday qilib, me'yorida rivojlanishi uchun inson o'z fikrini ifoda etish tajribasiga ega bo'lishi lozim. Aksincha, o'zi haqida yolg'on, nohaq yoki noto'g'ri tasavvurlar, qarama-qarshi tajriba, o'zini joriy etish talabi va tashqi baholashdan

qaramlik o'rtasidagi ichki mojaro, - bularning hammasi muayyan muammoli xulq-atvorni keltirib chiqaradi. Demak, shaxs va xulq-atvor muammolarini yechish uchun maxsus sharoitlar yaratib, faollashish jarayonini qo'llab quvvatlash zarurdir. Masalan, mijozga yo'naltirilgan terapiya jarayonida – bu shaxsga nisbatan chindan qiziqish, insonni shartsiz ijobiy qabul qila olish, unga baho berish munosabatida bo'lmaslik.

Shaxs o'zini faollashtirish tushanchasi A.Maslou (1908-1970) uchun ham asosiy deb hisoblanadi. Uning qarashlariga binoan, inson yaxlit tizim sifatida ijtimoiy sharoitlar ta'siri ostida amalga oshirilib, tug'ma ehtiyojlariga muvofiq faoliyat yuritadi. Ehtiyojlar pastdan yuqoriga qarab ierarxiya tashkil etadi:

1. Fiziologik ehtiyojlar;
2. Xavfsizlik ehtiyojlari;
3. Ijtimoiy ehtiyojlar;
4. Hurmat va e'tibor ehtiyojlari;
5. O'z imkoniyatlarini ishga solish ehtiyojlari.

Yuqori ehtiyojlar, faqatgina pastlari qoniqtirilganda, faollashadi. O'zini faollashtirish qobiliyat sifatida ko'pchilik insonlarda mavjud, ammo kamchilik shaxslarda u ma'lum darajada amalga oshirilgan bo'ladi. Bunday insonlar, o'zini faollashtiruvchi shaxslar - me'yorida rivojlanish namunasi sifatida qabul qilinadilar, chunki inson borlig'ini maksimal darajada namoyish eta oladilar.

O'zini faollashtirish konsepsiyasidan quyidagi xulosalar kelib chiqadi. Og'ma xulq-atvorning sabablaridan biri, o'zini faollashtirishga to'siq bo'lishi mumkin. Bu esa tayanch ehtiyojlarni frustratsiyasini bildirishi mumkin (ularni qondirish yo'lidagi to'siqlar); past darajadagi ehtiyojlarga individual yondashish, yuqori ehtiyojlarni rivojlanmasligi yoki yomon ijtimoiy sharoitlar. Agar turli sabablar tufayli ma'naviyat, ijod va muhabbat orqali me'yorida o'zini faollashtirish imkoni bo'lmasa, uni deviant xulq-atvor orqali o'zini namoyish etish bilan almashtirishi mumkin.

E.Fromm (1900- 1980) tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan g'oyalar bilan hamohangdir (uning "neofreydizmga" rasmiy tegishliligini inobatga olmasak). E.Fromm fikricha, inson o'zi va tabiat o'rtasida uyg'unlikka intilib, ekzistensial qarama-qarshiliklarni yengib o'tishga majburdir. Bu - hayot va o'lim dixotomiyasi; bor imkoniyatlarini amalga oshirishga intilish va bu uchun hayot qisqaligi va uning o'rtasidagi nizodir; yolg'izlik hissiyoti va boshqa insonlarga yaqinlik o'rtasidagi qarama-qarshilik.

Ushbu ob'ektiv qarama-qarshiliklarni inson bartaraf eta olmaydi, ammo ularga nisbatan turlicha munosabat bildirishi mumkin. Inson o'zini dunyoga qarshi chiqishini, yolg'izlik va kuchsizlik hissiyotini turli mexanizmlar yordamida yengib o'tadi. Bu mexanizmlar "erkinlikdan qochishga" olib keladi. Ular, "pozitiv erkinlikka" – muhabbat va mehnat orqali dunyo bilan haqiqiy aloqaga qarshi chiqadilar.

E.Fromm birinchi mexanizmni "avtoritar" deb belgiladi. Avtoritar shaxs erkinlik yuki, erkinlik va o'zining "menligidan" voz kechadi. Ushbu tip ko'proq totalitar davlatlarda kuzatiladi, ko'pchilik o'z lideri bilan simbiotik tarzda birlashadi.

Ikkinchi mexanizmi - avtomatlashtiruvchi konformizm, bu holatda inson o'z individualligini yo'qotib, ijtimoiy sifatida taklif etilgan shaxs tipini to'liq o'zlashtirib oladi. Uchinchi yo'l - destruktivizm – dunyoni buzish orqali undan uzoqlashishi bilan bog'liq. Sadizmdan farqliroq, destruktivizm hukmronlikka intilmaydi, ammo u bor tiriklikni o'likka aylantiradi.

Shunday qilib, ekzistensial psixologiya o'zini faollashtirish va ma'naviy turmush kabi inson shaxsining yuqori namoyishlariga urg'u beradi. Ma'naviy turmush shaxsiyat chegarasidan chiqishni nazarda tutadi. U insoniy qadriyatlarda o'zini anglash, individuallik va o'zini namoyish eta olish muhimligini tan olish bilan bog'liqdir. U erkinlik, ma'suliyat, burch, mehr-shavqat, hurmat, qiziqish, muhabbat, ishonch, ijod quvonchi kabi yuqori darajadagi hissiyotlarda namoyon bo'ladi. Deviantlik holatida biz mutlaqo boshqa manzarani kuzatamiz. Shuning uchun og'ma xulq-atvorni shubhasiz, shaxsning ekzistensial muammolari va uning ma'naviy rivojlanishida buzilishlar mahsuli sifatida ko'rib chiqish mumkin.

1.3. Og'ma xulq-atvorning psixodinamik aspektlari

Z.Freyd (1835-1939) psixoanalizidan kelib chiqqan psixodinamik nazariyalar inson xulq-atvorining ongsiz mexanizmlarini ochib beradi.

Og'ma xulq-atvorni psixoanalitik atamalar yordamida sharhlash, eng avvalo psixik hayotning modellari va asosiy tushunchalari haqida ma'lumot berishni talab qiladi.

Dastavval shaxs rivojlanishi haqida Freyd nazariyasi, biologik asoslangan va ichki ehtiyojlar – instinkt jarayonlarini birlamchiligini ta'kidlagan. Z.Freyd ikkita asosiy instinkt turini farqlab ko'rsatadi: hayot instinkti va o'lim instinkti. Agressiv instinkt esa o'lim instinktining asosiy namoyishi va mahsuli deb tan olingan, agressiyaga moyillik esa - barcha insonlarga xos, yakunlovchi instinktiv tendensiyadir.

Z.Freyd inson hayotida ong va ongsiz tushunchalarini ajratdi. Ongsiz – o'ziga to'siq tufayli ong uchun noqulayliklarni qamrab olgan (xususan ongsiz) va osongina ongsizlikdan onga ko'chib oladigan (ongoldi). Ongli qarash tashqi va ichki turkilarni his-tuyg'uday qabul qilish, ularni nutq yordamida ongli qabul qilish markazi sifatida keladi.

Boshqa asosiy bosqich psixik aparat tuzilishini kiritish. Z.Freyd tomonidan tavsiya etilgan tuzilish modeli, uch tizim yoki uchta kuchdan iborat: ***Id, Ego va SuperEgo***. Shaxsning psixologik farovonligi ushbu uchta tuzilmaning samarali faoliyatiga bog'liq.

Id atamasini Freyd primitiv tilaklar, impulslar, irrasional intilishlar, “qo'rqish-tilak” juftliklari va fantaziyalardan iborat bo'lgan psixikaning katta qismlarini belgilash uchun qo'llagan. Bu “xaos, jo'sh urib turgan emotsiyalar bilan qaynab turgan qozon”. *Id* faoliyati qo'zg'alishning, rohatlanish prinsipiga muvofiq, erkin amalga oshirilishini ta'minlashga yo'naltirilgan. *Id* o'zini verbal tarzda ramzlar va obrazlarda aks etadi, unda vaqt, odob, chegaralanish yoki qarama-qarshiliklar birga mavjud bo'lmasligi haqida tushuncha umuman yo'q.

Z.Freyd bilish jarayonining primitiv darajasini, gallyutsinatsiyalar, tushlar va hazillar tilida mavjud bo'lgan, fikrlashning ilk jarayoni deb atadi. *Id* - nisbatan o'zgarmas va to'liq ongsiz shaklda bo'ladi, ammo uning borligi va hukmi – fikrlar, harakatlar va emotsiya derivatlaridan ajralib turadi.

Ego – bu bir oila doirasida hayot talablariga moslashish, hal etish yo'llarini topish, *Id* intilishlarini boshqarish uchun funksiyalar nomi. Ego – butun hayot davomida rivojlanib boradi, ayniqsa tezkor bolalikning ilk davrlarida rivojlanadi. Ego reallik prinsipiga muvofiq faoliyat yuritadi va ikkinchi fikrlash jarayonining negizi hisoblanadi (mantiqiy, bosqichma-bosqich, yo'naltirilgan). Shunday qilib, Ego - *Id* talablari va muhit chegaralanishlari o'rtasida vositachi deb hisoblanadi. Unda ongli va ongsiz aspektlari mavjud. Ongli Ego - bu ko'pchilik insonlar tushunchasidagi “Menlik”, ongsiz Ego esa o'ziga muhofaza jarayonlarini qamrab olgan.

Odatda, *Ego Id*ga nisbatan zaifroq, kuchsizroq bo'lib, shuning uchun Ego *Id* tilaklarini harakatlarga aylantiradi, *Id* tilaklarini o'z tilaklari sifatida namoyon etadi. Ro'yobga chiqolmagan his-tuyg'ular ichki zo'riqish manbaiga aylanadi, u o'z navbatida xavotirlanish shaklida namoyon bo'lib, bo'shshni talab qiladi. Z.Freyd xavotirlanishni - rohat olmaslikning maxsus holati, yohud xavfga nisbatan real yoki potensial umumiy reaksiya deb belgilagan. Xavotirlanish: realistik (tashqi dunyodagi xavfdan kelib chiqqan); ruhiy (super Ego bilan nizodan kelib chiqqan); nevrotik (*Id* ning instiktiv impulslari bilan mojarodan kelib chiqqan). Xavotir, ko'pgina xulq-atvor va shaxs muammolari negizida yotgan tuzilgan nizo mavjudligi haqida xabar beradi.

Id va Ego tushunchalaridan tashqari, ota-ona ta'sirining qoldiq aksi bo'lmish psixik aparatining qolgan qismi uchun Super Ego tushunchasi kiritilgan. Z.Freyd fikricha, Super Egoning asosiy vazifasi *Id* talablarini Egoga ruhiy ta'sir o'tkazish orqali bartaraf etish. Ushbu markazning asosiy funksiyalari: ideal, o'zini kuzatish va vijdon.

Ichki standartlar va ta'qiqlar negizida albatta ota-onaning ibrati turadi. Bola boshidan, muhabbatni yo'qotish qo'rquvi tufayli yoki tashqi, ota-ona avtoriteti tomonidan agressiya xavfi tufayli o'zini chegaralashga kelib qoladi. Natijada esa, u Super Ego - ichki avtoritet oldidagi qo'rqish hissidan kelib chiqib, harakatlana boshlaydi. Vijdonga qarshi qilingan harakatlar, jazoga muhtojlik, gunohkorlik yoki bo'shlik hislarini paydo bo'lishiga olib keladi. Shaxsiy muammolarni, haddan tashqari qat'iy Super Ego ning namoyishi, uning to'liq shakllanmaganligining natijasi bilan tenglashtirish mumkin. Masalan, suitsidal xulq-atvor sevimli kishisini yo'qotishi natijasida depressiv holat fonida shakllanadi. Ba'zi bir insonlar ushbu vaziyatda normal g'am-qayg'u o'rniga, “menlik” zaiflanishi va sog'ligini keskin yomonlanishi bilan melanxoliyaning maxsus holati “depressiya”ni o'z boshlaridan kechadilar. Muhabbat ob'ektining real o'limi emas, balki insonning ichki dunyosidagi o'lishi. Z.Freyd yozganidek, “ob'ekt muhabbat ob'ekti sifatida yo'qotildi. G'am tufayli ichki dunyo zaiflashdi, melanxoliya tufayli esa - “menlik””. “Men” nomunosib, hech narsaga yaroqsiz, o'ziga nisbatan hurmatini yo'qotgan, chunki u Super Ego ning ayovsiz tanqidiga uchraydi. Bunday vaziyatda haqiqatdan,

insonni o'z shaxsiyatiga nisbatan tanbeh berish to'g'ri kelmaydi, ammo diqqat bilan kuzatilganda, yaxshi ko'rgan shaxsiga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin. "Menlik"ni qoldirilgan ob'ekt bilan ham qiyoslash - identifikatsiya qilish ham o'rinli. Ob'ekt yo'qotilishi "menlik"ni yo'qotishga, tanqid esa o'zini tanqid qilishga aylanadi. Agar kechib bo'lmaydigan muhabbat (o'sha payt real ob'ektdan vos kechish bilan) o'zining yechimni narsistik qiyoslashda topgan bo'lsa, bu ob'ektga nisbatan nafrat bildiriladi. Aynan shu ob'ektga sadistik qoniqish darajasigacha azob beriladi.

Z.Freyd ta'kidlaganidek, "Faqatgina shu sadizm o'z joniga qasd qilish moyilligi muammosining yechimini topib beradi".

Shaxs ulg'ayishi, Z.Freyd tomonidan, psixoseksual rivojlanish bosqichlari sifatida o'rganilgan. Bu bosqichlarning ketma-ket o'tish jarayonida asosiy e'tibor tananing alohida qismlariga qaratilgan bo'ladi - oral fazasidan boshlab, anal va fallik fazalar orqali genital (jinsiy organlar) fazasigacha. Drayvlar klassik nazariyasida (instinktlarning psixik namoyishi) ta'kidlaganidek: agar bola haddan tashqari frustratsiyaga chalingan bo'lsa yoki psixoseksual rivojlanishining biror bir bosqichida me'yordan ortiq qoniqish hosil qilsa, u o'sha bosqichda to'xtab qoladi.

Xarakter (xulq-atvor) bunday to'xtab qolishning namoyishi sifatida izohlangan. Inson fe'l-atvorida buzilishlar, natijada xulq-atvorning ham buzilishi, ushbu holat orqali izohlab berilgan. Masalan, agar inson bir yarim yoshligida (oral fazasi) ushbu bosqichda me'yoridan ortiq to'xtab qolsa yoki unga e'tibor berilmasa, bu shaxsning depressiv turi shakllanishiga olib keladi. Inson nimada to'xtab qolishi va uning asosini nima tashkil etishiga qarab, uning fe'l-atvorini oral, anal yoki fallik deb ta'riflash mumkin.

Z.Freydning so'nggi asarlari - psixoanalizda "Egopsixologiya" kabi yo'nalishning rivojlanishida turtki vazifasini bajardi. Ushbu yo'nalish bugungi kunda "muhofaza" umumiy tushunchasi birlashtirgan jarayonlarni o'rganadi. Rivojlanishning nizo fazasidan kelib chiqqan holda, biz insonni tushunushga harakat qilganimizdek, insonlarni ham ularga xos bo'lgan xavotirni bartaraf etish usullariga muvofiq turlashimiz mumkin.

Tug'ilgan vaqtdan boshlab, uzoq vaqt davomida bola tobe va yordamga muhtoj ahvolda bo'ladi, natijada, ob'ektni yo'qotish qo'rqishi bilan bog'liq xavf sezilishi paydo bo'ladi (katta kishisini yo'qotish). Bu qo'rqish esa o'z navbatida sevimli bo'lishga muhtojlikni olib keladi. Bolaning "Ego"si nisbatan zaif, kuchsiz bo'ladi, ushbu bosqichda ob'ektni yo'qotish yoki muhabbatni yo'qotish, so'nggi bosqichlarda saqlanib qoluvchi, xavotir paydo bo'lishiga olib keladi. Keyinchalik xavotirning asosiy manbaalari (fallik bosqichida) kastratsiya qo'rquvi va Super Ego oldidagi qo'rquv (latent bosqichida va u tugashidan so'ng) paydo bo'ladi.

Egoning asosiy funksiyasi o'zining "menligidan" muhofaza etish haqidagi tasavvur, Anna Freyd (1895-1936) tomonidan "Menlik psixologiyasi va muhofaza mexanizmlari" (1936) deb nomlangan klassik asarida o'rganib chiqilgan. Muhofaza mexanizmlari ongsiz tarzda ishlaydi va qiyinchiliklarni yengishning individual usuliga aylanib qoladi.

Insonda qanday muhofaza turlari ustivorlik qilishi quyidagi omillar hamkorligiga bog‘liq:

- 1) bolaning tug‘ma temperamenti;
- 2) ilk bolalik davrida kechirgan stresslar mazmuni;
- 3) ota-ona va boshqa ahamiyatli insonlarning himoya usullari;
- 4) himoya qilish tajribasini hayotda qo‘llash.

Eng asoij muhofaza qilish mexanizmlari deb, quyidagilar tan olingan:

- bosim o‘tkazish - ushbu jarayon orqali qabul qilinmagan impuls yoki g‘oya ongsizga aylanib qoladi (ikkita keyingi muhofaza turi negizida yotgan asosiy yashirin mexanizm);
- rad etish – tashqi dunyo biror-bir talablarini pisand qilmaslik, individ uchun uning og‘irligi tufayli;
- proeksiya - ushbu jarayon orqali individ qabul qilmagan intilishlar yoki tasavvurlar tashqi dunyo hisobiga o‘tkaziladi;
- reaksiyani shakllantirish - ushbu jarayonda impulsni uning qarama-qarshi tomoniga o‘tkazish (masalan, onaga nisbatan nafratning me‘yoridan ortiq ona haqida qayg‘urish bilan almashishi);
- regress - balog‘at rivojlanishining past darajasiga qaytish;
- sublimatsiya - instinktiv impulslarni kerakli ijtimoiy sohaga yo‘naltirish, masalan intellektual sohaga, ijodga.

Muhofaza turlarini primitiv (birinchi, ilk, arxaik) va pishiq (ikkinchi) turlariga bo‘linishi qabul qilingan. Arxaik himoyalar orasida quyidagilar ajratilgan: primitiv izolyatsiya, rad etish, cheksiz nazorat, primitiv ideallashtirish va qadrsizlanish, proeksiya, introeksiya va proektiv identifikatsiya, bo‘laklanish, dissotsiatsiya.

Primitiv izolyatsiya misoli sifatida quyidagi holatni keltirish mumkin, bola uxlab qoladi yoki avtomatik tarzda ongning boshqa holatiga o‘tadi, qoniqmaslik yoki qo‘zg‘alish. Yoshi ulg‘ayganda zo‘riqish holatidan qochish uchun kimyoviy vositalarni ongsiz ravishda qo‘llashga moyillik paydo bo‘lishi mumkin.

Alkogolizmga (shuningdek, narkotiklarga) berilish insonning og‘ma xulq-atvorining boshqa bir ko‘rinishi sifatida keltirish mumkin. Bu holatda inson muammo borligini qat’iy rad etadi va “men vaziyatni nazorat qilyapman” degan xulosaga keladi. Bu yerda rad etish kabi muhofaza mexanizmi ishga solinadi. Ushbu reaksiya – arxaik jarayonning sadosidir, bu vaziyatda bilish jaryonini mantiqoldi ishonch boshqaradi: “Agar men buni tan olmasam, bu sodir bo‘lmagan”.

O‘z navbatida, sadizm, eksplozivlik (portlanuvchanlik), yaqin kishining o‘limi holatida, depressiya kabi holatlar, proeksiya va introeksiya namoyishlarning negizida yotishi mumkin. Xuddi shunday qo‘rquv holatida, insonlar negativ hissiyotlarni egallab olishga harakat qiladilar va azob berayotgan insonning xislatlarini o‘zlashtiradilar (proyektiv identifikatsiya).

Shunday qilib, xavotirlanishni bartaraf etish uchun ongsiz mexanizm sifatida arxaik himoyani qo‘llash psixologik chetlanish yoki hayotdagi bezovta qiluvchi omillarni samarasiz rad etilishiga olib keladi.

Ikkilamchi, ancha pishiq muhofaza mexanizmlari taxminan, psixoseksual rivojlanishning kechki bosqichlarida shakllanadi va nisbatan ancha samarali

hisoblanadi, ular ichki nizolarni bartaraf etishda va real borliqqa moslashishga ko‘maklashadi. Bular - chetga chiqarish, regressiya, izolyatsiya, intellektuallashtirish, ratsionallashtirish, ruhlantirish, alohida fikrlash, o‘ziga qarshi aylanish, chetlashish, reaktiv ta’lim, somati-zatsiyalash, bekor qilish, reverslash, identifikatsiyalash, seksualizatsiya, tashqi munosabat bildirish, sublimatsiya.

Umuman olganda, psixologik muhofaza deb atalmish fenomenlar ko‘pgina foydali funksiyalarga ega. Ular sog‘lom adaptatsiya (moslashish) va ijod shaklida namoyon bo‘lishi mumkin. Ular shuningdek, “menlik”ni turli xavflardan muhofaza qilishi mumkin. Shaxs, kimning xulq-atvorida muhofaza xarakterini kuzatsa, ongsiz tarzda quyidagi vazifalardan birini bajarishga intiladi:

- 1) xavf soluvchi kuchli affektdan qochish (masalan, xavotirlanish yoki g‘amdan) yoki uni egallash;
- 2) o‘ziga hurmatni saqlab qolish;
- 3) tashqi xavfni chetlatish.

Shaxs rivojlanish jarayonida “Ego”ning muhim rolini “Egoning kuchi” tushunchasida aks ettirilgan. “Ego”ning kuchi – bu shaxsning real borliqni, qanchalik u yoqimsiz bo‘lsa ham, qabul qila olishi (rad etishga o‘xshagan, primitiv himoya vositalarni qo‘llamagan holda)dir. O.Kernberg fikricha, “Ego”ning kuchi – xavotirlanishga nisbatan yaxshi munosabatda, impulslarni nazorat qilishda va sublimator faoliyatda namoyon bo‘ladi.

Shaxs muammolari (shu bilan birga xulq-atvor) muhofazalanish, noadekvat va yoki me‘yorida moslashish tanqisligida paydo bo‘ladi. Z.Freyd eng so‘nggi asarlarida psixopatologiyani, xavotir sezilishi paytida, odatdagi kurash vositalarni qo‘llanishiga qaramasdan va xavotirni yashirib turgan xulq-atvor, keng ma‘noda o‘zini tor-mor etganda, muhofaza umuman ish bermayotgan holat sifatida ko‘rib chiqqan.

Psixoanalitik tasavvurlarga muvofiq ichki nizolar dinamikasida, bola dunyosidagi asosiy ob‘ekt bo‘lib kelayotgan ota-ona asosiy rol o‘ynaydilar. Psixoanalizdagi so‘nggi yo‘nalish - ob‘ektiv munosabatlar nazariyasi namoyondalari ketma-ketlik bilan ob‘ektiv munosabatlarda baxtsizlikning psixologik muammolar bilan aloqadorligi haqida g‘oyani rivojlantirmoqdalar. Bola ota-onasi bilan munosabatlari qanday kechadi, qanday hissiyotlar bola tomonidan o‘zlashtiriladi, shaxsning butun hayoti davomida uning xulq-atvoriga ta’sir qilib turgan, qanday ota-onaning obrazlari uning ongsiz dunyosida mavjud – bularning hammasi katta ahamiyatga ega.

Self psixologiyasi (shaxsan “menlik psixologiyasi”) doirasida muhofaza shaxsan “menlik”ka zid bo‘lmagan, pozitiv hisning qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida o‘rganiladi. Masalan, bir xil suitsidal qasd qilgan ikkita inson o‘zining sub‘ektiv kechinmalari bilan farqlanishi mumkin. Bittasi o‘zini yomon his qilib, maqsadsiz yashashi uchun gunohkorligini sezadi. Nazariya tilida u, uni yomon deb turgan, internallashgan ob‘ektlar bilan to‘lib ketgan. Boshqasi o‘zini unchalik ahloqsiz emas, balki ichki bo‘shligini, nuqsonligini, badbashaaligini sezadi. Sub‘ektiv nazarda u, yo‘naltirib turuvchi, internallashgan sub‘ektiv ob‘ektlardan mustasno.

Psixoanalizdan (neofreydizm) kelib chiqqan, psixoanalitik yondashuvlar va oqimlar ichida insonning xulq-atvori va xarakterining zamonaviy tushunchasiga katta ta'sir ko'rsatgan, bir nechta nazariya mavjud. Ular qamrab olgan g'oyalar: Karl Yungning analitik psixologiyasi; Alfred Adlarning individual psixologiyasi; Otto Rankning tug'ilish shikastlari nazariyalari; Bernning transakt tahlili. Shaxsning xulq-atvoridagi chetlanishlarini asoslash uchun Adler nazariyasi eng foydali bo'lib chiqdi.

Alfred Adlarning (1878-1937) individual psixologiyasi - og'ma xulq-atvorda ko'pgina shakllarning psixologik sabablarini tushunib anglashga ko'maklashadi. A.Adler, asosiy hayotiy maqsadini – individual rivojlanishning aniqlovchi va asosiy omili deb hisoblagan. Umumiy ko'rinishda - boshqalar ustidan ustivorlikka yetish maqsadi. Uning aniq maqsadi nihoyatda xilma xil: hokimiyatga, go'zallikka, boylikka, kuchga, mashhurlikka, bilimdonlikka intilish va h.. Ustivorlikka yetish maqsadi norasolik hissiyotiga reaksiya sifatida, hayotning ilk davrida paydo bo'ladi, u esa o'z navbatida zaifligining kechinmalaridan kelib chiqadi. Zaiflik norasolik hissiyoti sifatida boshidan o'tadi. Adler fikricha, norasolik hissiyoti dastavval 4-5 yoshida paydo bo'ladi-yu, uni ikkita asosiy omil kuchaytiradi. Birinchidan - bular tug'ma nuqsonlar (sog'lik yo'qligi, jismoniy nuqsonlar, haddan tashqari past bo'yi). Ikkinchidan – oilada bolaning noto'g'ri tarbiyasi (me'yoridan ortiq erkalatish, muhabbat yetmasligi). Norasolik hissiyoti, bola tomonidan muhit talablarini bajara olishiga nisbatan qarama-qarshidir.

Ustivorlikka erishish maqsadiga yo'naltirish boshqa odamlar bilan hamkorlikka yo'naltirish bilan uzviyligi muhrida hisoblanadi (jamoa hissiyoti asosida). Shuning uchun, insonning shaxsiy yutuqlari odamlarning ijtimoiy hayotini umuman yaxshilashga xizmat qiladi. Har qanday to'g'ri insonda norasolik hissiyoti va undan paydo bo'lgan o'zini tasdiqlashga intilish o'rtasidagi nizo borligi ma'lumdir. Norasolikni sezishni bartaraf etishning ikkita asosiy usuli bor: o'rnini to'ldirish (kompensatsiya) (saqlangan xususiyatlarni keskin rivojlantirish hisobidan buzilgan xususiyatlar namoyishini kamaytirish) va yuqoridagi o'rnini to'ldirish (superkompensatsiya) (faoliyat darajasini ko'tarish uchun buzilgan xususiyat ustida ish olib borish). Tug'ma ijtimoiy hissiyot inson zaifligini o'rnini to'ldiradi. Norasolik hissiyotini o'rnini bosish uchun insonlar turli usullardan foydalanidalar. Ba'zi birlari boshqalarga bosim o'tkazish yoki zo'ravonlikni qo'llaydilar, boshqalari ruxsat etilgan usullardan foydalanidalar – yutuqqa erishish, hokimlik, guruhlariga birlashish.

Norasolik hissining o'rni yetarli darajada bosilmasa, u norasolik kompleksiga aylanadi. Bu – norasolik hissini yashirin ko'rinishdagi tasavvurlar, harakatlar va yo'riqlamalar majmui. A.Adler ushbu mexanizmni anomal va normal hodisalarning katta qismiga tarqatdi. Norasolik kompleksi bir vaqtning o'zida jiddiy muammolar sababi bo'la turib, shaxs rivojlanishi uchun ichki turtki deb ham hisoblanadi.

Buzilgan xulq-atvor holatida norasolik kompleksi noadekvat hayotiy yo'riqmalar va rivojlanmagan ijtimoiy hissiyoti bilan birlashadi. Anomal shaxsda ustivor hayot yo'nalishi bu ustivorlikka erishish intilishidir. Bu hissiyot shu darajada rivojlanganki, jamoa hissiyotining paydo bo'lishi va rivojlanishiga katta to'sqinlik

qiladi. Bunday inson odamlarni o'zining shaxsiy manfaatlariga yetish vositasi sifatida qabul qiladi, jamiyatga dushman kuchi sifatida qaraydi, boshqalar bilan hamkorlik qilishni xohlamaydi va qilmaydi. Ushbu ziddiyat jamiyatning turli talablariga qarshi chiqish, gipertroflashgan reaksiyasida namoyon bo'ladi: boshqalarni hurmat qilish, haqiqatni aytish, bilim olish va mehnat qilish, boshqalar haq ekanligini tan olish, minnatdor bo'lmoq.... Ustivorlik g'oyasi boshqalarni bo'ysindirish, kamsitish va diskreditatsiya harakatlariga undaydi. Natijada shaxsning xulq-atvorini va umuman hayot yo'lini aniqlovchi, shaxsning mustahkam negativ qirralari shakllantiradi – sabrsizlik, hasad, manmanlik, shubha uyg'otish va boshqalarni aytish mumkin.

1.4. Og'ma xulq-atvor - o'rganish mahsuli sifatida

Agar psixoanalitik yondashuv asosan shaxs rivojlanishining ichki dinamikasini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lsa, bixeviorizmdan kelib chiqqan nazariyalar bevosita kuzatilayotgan xulq-atvorni o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu yo'nalish bizlarda alohida qiziqish uyg'otadi, chunki bizning tadqiqotimiz ob'ekti ham shaxs xulq-atvoridir (garchi u og'ma bo'lsa ham).

Bixeviorizm (xulq-atvor psixologiyasi) – mustaqil yo'nalish sifatida XX asrning boshida ajralib chiqqan. Uning asoslanishi E.Torndayk, Dj.Uotson, B.Skiner kabi olimlar bilan bog'liq.

Xulq-atvor psixologiyasining asosiy tamoyillarini quyidagi qoidalar bilan izohlash mumkin:

1. Psixologiya – insonning real xulq-atvorini tahmin qilish va boshqarish bilan shug'ullanmog'i lozim;
2. Har qanday xulq-atvorning maqsadi – muhitga moslashish;
3. Xulq-atvor – asosan shaxsning tashqi harakatlarida namoyon bo'ladigan, individual xususiyatlar va ichki faollik bilan ta'minlangan, muhit va shaxs o'rtasidagi o'zaro munosabat; (Dastavval xulq-atvor deganda, faqatgina harakat, emotsional, vegetativ va nutqning tashqi namoyishlari nazarda tutilgan);
4. Ushbu jarayon quyidagi chizma asosida amalga oshiriladi: stimul(turtki)– o'rtadagi o'zgarishlar–reaksiya. Hozirgi vaqtda o'zgarishlar ostida reaksiya ortidagi barcha yashirin narsalarni tushunadilar. Bu emotsional jarayonlar (ayniqsa xavotirlanish), ushbu xulq-atvor shaklining sabablari (undov omillar), kognitiv jarayonlar (qabul qilish va vaziyat xususiyatlari va h.), o'zini boshqarish jarayonlari;
5. Xulq-atvor - shartsiz reflekslar va instinktiv dasturlar asosida shakllanadi (nasliy birlik sifatida organizmning qolib (stretip) reaksiyalari);
6. Insonning xulq-atvorini shakllantirishning asosiy mexanizmi – o'rgatish. O'rgatish – paydo bo'lgan vaziyat reaksiyasi asosida xulq-atvorning ma'lum turlarini o'zlashtirish va saqlash jarayoni hisoblanadi. Vaqtinchalik holatlar (charchoq, giyohvandlik) yoki balog'at, tug'ma reflekslar bilan bog'liq faollikning o'zgarish holatlari bundan mustasno.

Bixevioral nazariya – inson xulq-atvorining prinsiplari yoki qonunlarini tajribalar asosida sharhlaydigan katta hajmli nazariya hisoblanadi.

Klassik shartlash, I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan kashf etilgan bo‘lib, xulq-atvor psixologiyasida birinchi qonunga aylandi va keyinchalik ishlab chiqilgan xulq-atvor qonuniyatlarining tadqiqotlariga katta ta’sir ko‘rsatgan. Klassik shartlash (shartli yoki aniq refleksdir) – shartli reaksiyani o‘rgatish (indifferent stimulgacha reaksiya), shartsiz stimul bilan vaqt va masofali bog‘langan (organizmning tug‘ma reaksiyalarini olib keluvchi). Masalan, mazali ovqatning tasviri (shartli stimul) so‘lak ajralishiga olib kelishi mumkin, ovqat og‘izga tushgani kabi (shartsiz stimul). Har bir harakat takrorlanish tendensiyasiga ega, agar u shartli va shartsiz reflekslarga asoslangan va taqdirlangan bo‘lsa. Takroriy harakatlar odatga aylanib qoladi. Agar harakatlar takrorlanmasa yoki mustahkamlanmasa, ular yo‘qoladi.

Dj.B.Uotson (1878-1958) – xulq-atvor psixologiyasining asoschilaridan biri hisoblanadi. U xulq-atvor psixologiyasi prinsiplarini va shartlash qonunlarini aniqlab belgilagan.

Dj.B.Uotson nazariyasiga muvofiq, inson ham, hayvon ham atrof-muhitga nasliy ko‘nikmalari va odatlar zahirasidan foydalanish asosida moslashadilar. Reaksiya chaqiradigan stimul yohud predmet tashqi yoki ichki muhitda mavjud bo‘lgan ob’ektidan kelib chiqadi. Insonlar reaksiya bildiradigan stimullar diapazoni shartlash orqali yanada kengayadi. Hamma reaksiyalarni ochiq yoki yopiq, tug‘ma yoki orttirilgan reaksiyalarga ajratishi mumkin. Tug‘ma reaksiyalar kam va odam bolasi birinchi kunlaridanoq bajaradigan hamma narsani qamrab olgan. Xususan, bularga tegishli qon aylanishi va nafas olish, hamda odatlarning shakllanishi va shartlanishi. Tug‘ma reaksiyalar tug‘ilgandan keyin shartli bo‘lib qoladi. Bolalarni kuzatish shuni ko‘rsatadiki, odatda instinkt deb atalgan barcha narsalar, ma’lum darajada o‘rgatish yoki shartlash mahsulidir va bu sifatida inson orttirgan xulq-atvorining bir qismi bo‘lib keladi.

Dj.Uotson fikricha, stimullarga orttirilmagan emotsional javoblarning uchta turi mavjud – qo‘rqish (masalan, baland ovozga bolaning tug‘ma qo‘rqishi), jahl va muhabbat.

B.F.Skinner (1904-1990) xulq-atvor psixologiyasi rivojlanishiga alohida hissa qo‘shgan, chunki u xulq-atvorga uning oqibatlarini katta ta’sir o‘tkazishini aniqlagan. Shu bois B.Skinner operant shartlanish mexanizmini taklif etgan. Operant xulq-atvorda moslashish – xulq-atvor stimuliga javob shaklida emas, balki insonning xususan faolligi yo‘li bilan sodir bo‘ladi. Masalan, sinov va xatolar natijasida muvaffaqiyatga erishish mumkin, u esa rohatlanish yoki noqulayliklarni bartaraf etishga olib keladi, yoxud xulq-atvorning aniq bir shakli qo‘llab-quvvatlanadi.

B.Skinner ta’kidlashicha, reaksiyani tahmin qilib yoki nazorat qilib bo‘lmaydi, birgina taxmin qilinadigan holat – bu reaksiyaning kelajakda paydo bo‘lish ehtimoli borligi bilan belgilanadi. Xulq-atvor haqida fanning birligi – bu operant, keltirilgan (o‘zining) oqibati bilan aniqlangan xulq-atvor. Operant xulq-atvor – oqibatlarini olib keluvchi va atrof-muhitda harakatlanayotgan xulq-atvordir.

Garchi I.P.Pavlov, uning itlarning xulq-atvorini kuchaytiradigan barcha hodisalarni “qo‘llab-quvvatlash” deb, ushbu voqealar bilan shartlangan xulq-atvordagi o‘zgarishlarni “shartlanish” deb atagan (qo‘llab-quvvatlashning stimul bilan aloqadorligi). Xolbuki, operant xulq-atvor konsepsiyasiga muvofiq, qo‘llab-

quvvatlash javobga bog‘liq (qo‘llab-quvvatlashning stimulg bo‘lgan reaksiya bilan aloqadorligi). Klassik shartlanish va operant shartlanish – shartlanishning ikkita yagona mavjud bo‘lgan turi hisoblanadi.

Xulq-atvorning qo‘llab-quvvatlanishida va shakllanishida atrof-muhit ham katta rol o‘ynaydi, xulq-atvorni o‘zi ham ma‘lum oqibatlariga olib keluvchi, atrof-muhitga ta‘sir o‘tkazadi va shu bilan birga atrof-muhitning oqibatlariga o‘zi ham bog‘liqdir. Atrof-muhit va organizm o‘rtasidagi har qanday adekvat sharxlashida uchta element mavjud bo‘lishi shart:

- a) ushbu reaksiyada hosil bo‘lgan vaziyat;
- b) javobning o‘zi;
- c) qo‘llab-quvvatlovchi oqibatlar.

Ushbu uchta elementning o‘zaro bog‘liqligi qo‘sha qo‘llab-quvvatlash asosida yotadi.

Reaksiyaning paydo bo‘lish ehtimoli ham negativ, ham pozitiv qo‘llab-quvvatlashdan keyin oshadi. Pozitiv qo‘llab-quvvatlash – maqtash yoki sovrinni (rag‘batlantirish) nazarda tutadi. Negativ qo‘llab-quvvatlash ushbu vaziyatda yoqimsiz biror narsadan qochishni nazarda tutadi (masalan, jazolashdan qochish). Og‘ma xulq-atvoriga nisbatan, alkogol iste‘mol qilish, misol uchun bir vaqtdayoq rohat (huzur) olish bilan qo‘llab-quvvatlanadi (issiqlikni sezish, mazali ovqatdan rohatlanish, kuch berishi, do‘stlar e‘tibori, bayramona kayfiyat) va muammolardan qochish (zo‘riqishni olinishi, o‘ziga ishonchning oshishi, ma‘suliyat va tashvishlardan chalg‘itish).

Umuman olganda, xulq-atvor ehtimoli quyidagi qo‘llab-quvvatlashlardan kuchayadi:

- muammolarni bartaraf etish;
- e‘tiborni jalb qilish (B.Skinner fikricha, faqatgina bizga e‘tiborli bo‘lgan insonlar, bizning xulq-atvorimizni qo‘llab-quvvatlaydilar);
- affekt holati (kuchli emotsiyalar namoyishi);
- tabassum yoki ma‘qullashning turli shakllari;
- sevimli faoliyati bilan shug‘ullanishga imkoniyat yaratish;
- hukmronlikni taqdim etish;
- rohatlanish – universal sovrin (shirinlik, ovqat, jinsiy aloqa va h.).

Bu qo‘llab-quvvatlovchi stimullarni biz odatda rag‘batlantirish deb atashga o‘rganganmiz.

B.Skinner fikricha, barcha qo‘llab-quvvatlash vositalari o‘zining kuch-quvvatini evolyutsion saralash jarayonida egallab oladi va insonlar uchun qo‘llab-quvvatlashni ma‘lum usullari orqali, aniq narsalar yordamida qabul qilib olish xosdir. Masalan, ovqatdan pozitiv qo‘llab-quvvatlash ham, xavfdan qochishdan negativ qo‘llab-quvvatlash ham, shubhasiz sog‘-omon qolish uchun muhimdir. Faqatgina xulq-atvorning kichik qismi ovqatdan, suvdan, jinsiy yaqinlikdan yoki biologik ahamiyatga ega boshqa omillardan tezda kuch oladi. (Bunday qo‘llab-quvvatlashlar, yuqorida ta‘kidlaganidek, shartsiz yoki ilk qo‘llab-quvvatlashlar deb ataladi).

Xulq-atvorning katta qismi – ilk qo‘llab-quvvatlashlarga o‘xshash, bog‘liq yoki ular bilan shartlangan reaksiyadir. Masalan, agar har bayramda yaxshi ulfatlar

davrasida tamaki chekilsa, o'sha davra shartlangan qo'llab-quvvatlovchi stimul bo'lib qoladi.

Shartlangan qo'llab-quvvatlash bittadan ortiq qo'llab-quvvatlash bilan birlashib qolsa, asosiya aylanib qoladi. Ushbu ma'lumot katta ahamiyatga ega, chunki asosiy shartlangan qo'llab-quvvatlash, masalan pul shaklida, foydalidir, chunki u aniq bitta deprivatsiya holatiga emas (misol uchun, ochlik holati), balki ko'pgina holatlarga qo'llanilishi mumkin. Shunday ekan, bunday qo'llab-quvvatlash turida reaksiya paydo bo'lish ehtimoli kattaroqdir. Boshqa asosiy shartlangan qo'llab-quvvatlovchi stimullar – e'tibor, bog'lanib qolish va maqtov.

Shunday qilib, xulq-atvor oqibatlariga ega, agar bu oqibatlar yoki qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lmasa, bu vaziyat xulq-atvorni yo'qolishiga olib keladi. Masalan, agar bola injiqliklariga ketma-ketlik bilan e'tibor berilmasa, nihoyat uning individliklari kamayadi. Xuddi shunday, kattalar foydali oqibatlari mavjud bo'lmagan xulq-atvoriga kirishmasa, ular bunday o'zini tutishni to'xtatadi. Qo'llab-quvvatlash tartiblarining yo'qolib ketishga aloqadorligi mavjud. Masalan, onda-sonda qo'llab-quvvatlashdan kelib chiqqan xulq-atvor yo'qolishi, doimiy qo'llab-quvvatlashdan chiqqan xulq-atvoriga nisbatan qiyin kechishi mumkin.

B.Skinner fikricha, psixologiyaning vazifalaridan muhimi – xulq-atvor, uni qo'llab-quvvatlash va yo'qolish tarixini inobatga olgan holda izohlab berishdan iborat. Masalan, qaram xulq-atvor holatida bir narsani tushunish muhimdir, qanday sharoitda u paydo bo'lgan, nima bilan va qanday qo'llab-quvvatlangan, qanday o'zini tez-tez namoyish etadi, nima bilan birlashadi va nima bilan kuzatiladi, har bir aniq vaziyatda nimalarga olib keladi, ushbu xulq-atvoriga atrofdagilarning reaksiyasi qanday, ushbu xulq-atvor insonga qanday psixologik foyda yetkazadi va hokazo. Bu nuqtai nazardan psixoterapiyani – kerakli yo'qolgan xulq-atvorni qayta tiklash uchun mo'ljallangan, qo'llab-quvvatlash tizimi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Xulq-atvorni kerakli javobga ketma-ketlik bilan qo'llab-quvvatlash orqali shakllantirish mumkin. B.Skinner quyidagi misolni keltiradi: kabutarga yog'och sharni yurg'izishni o'rgatdilar, sharni kuch bilan urib kichkina yo'lakchadagi mixlarga qarab xarakatlantiradilar. Tadqiqotchilar va ularning hamkasblari kabutardan kerakli reaksiya kutdilar, bu reaksiyani yegulik bilan mukofotlamoqchi bo'ldilar, biroq, hech qanday natija bermadi. Keyin tadqiqotchilar kuchli zarbaga o'xshash har bir reaksiyani qo'llab-quvvatlashga qaror qildilar va bundan keyin kerakli reaksiyaga ko'proq o'xshaganini tanladilar. Bu taktika eng samarali bo'lib chiqdi.

Qachonki bir stimulni qo'llab-quvvatlash effekti boshqalariga tarqalsa, asosiy bo'lish effekti yoki induksiya hodisasi kuzatiladi. Kundalik hayotdagi stimurning asosiy bo'lish misoli – bu biror bir tanishiga o'xshash insonni uchrab qolganda ma'lum reaksiya bildirish.

B.Skinner shaxsni qo'llab-quvvatlash to'plamiga muvofiq, yondashuvchi sabablarga bog'liq xulq-atvor turlari repertuari deb ta'riflagan. Agar xulq-atvorning sabab shartlanishiga an'anaviy nuqtai nazaridan qarasa, insonlar o'z hayoti uchun javobgar avtonom tarzda harakatlanayotgan individlar vazifasini bajaradilar. Ilmiy tasavvurga muvofiq, insonlar evolyutsiyaga bog'liq, tirik qolish sharoitlarida

shakllangan bitta tur a'zolari; inson xulq-atvori – ular yashayotgan atrof-muhit nazoratida bo'ladi. Dunyoni qabul qilish va anglash usullari atrof-muhitga yondashuvchi sabablar yordamida aniqlanadi. Ong – atrof-muhit tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy hodisa. Tafakkur deb atalgan murakkab faoliyat mexanizmiga ham, qo'llab-quvvatlashning yondashuvchi sabablarining ta'sirini inobatga olsangiz aniqlik kiritish mumkin.

O'zini nazorat qilganda, insonlar xulq-atvorini boshqarish uchun voqealarni boshqaradilar. Bu esa avvalo, xulq-atvorga ta'sir ko'rsatadigan atrof-muhit nazoratidir. Masalan, katta kishi ketish reaksiyasini shunday qo'llashi mumkinki, u o'zining jahl reaksiyasini boshqarishga qodir bo'lib qoladi. Xuddi shunday ovqat ko'ziga ko'rinmasa, me'yorida ko'p ovqatlanish odatidan voz kechishga ko'maklashadi. Boshqa tomondan nazar solganda, ba'zi bir stimullar mavjudligi kerakli xulq-atvor paydo bo'lishini oshiradi. Masalan, aniq bitta stol o'quv xulq-atvori uchun stimol bo'lishi mumkin, ro'molchada bog'langan tugun esa qolib ketgan harakatni qo'llab-quvvatlashni eslatishi mumkin.

Shunday qilib, klassik bioxeviorizm namoyondalari shaxsning atrof-muhit bilan o'zaro hamkorlik jarayoni sifatida inson xulq-atvorining asosiy mexanizmlari va prinsiplarini taqdim etdilar. Birinchidan bu – negativ qo'llab-quvvatlash (biror bir muhim narsani yo'qotish). Ikkinchidan, emotsional-negativ shartlanish. Masalan, qo'rquvga asoslangan jazolash. Odatda u ancha samarali bo'ladi, ammo, ba'zi bir vaziyatlarda jazolash boshqa hissiyotlarni olib keladi – qiziquvchanlik, agressorga tenglashish, sadomazoxistik rohatlanish. Bu vaziyatlarda jazolash keraksiz xulq-atvorni qo'llab-quvvatlab, kuchaytiradi. Bir qator vaziyatlarda jazolash shartlarini nazorat qilish qiyin. Buning eng yorqin namunasi jazoni ijro etish muassasalari, maxsus sharoitlar tufayli shaxsning xulq-atvori 5-7 yil ichida tuzatib bo'lmas darajada o'zgaradi.

Bundan tashqari, jazolash samaradorligi bir qator shartlarga bog'liq: nomunosib xulq-atvordan keyin tezda jazoni qo'llash kerak; qilmishiga yarasha bo'lishi kerak va imkon qadar guvohsiz amalga oshirilishi kerak..... Ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, jazolash har doim ham nomunosib xulq-atvorni oldini olmaydi.

Xulq-atvor yo'qotishning uchinchi usuli – operant yo'qotish reaksiyasi, u shunchaki pisand qilinmaydi yoki inson ushbu xulq-atvorini ta'qiqlangan boshqa muhitga o'tkazadi. Ushbu usul bilan reaksiya yo'qotishi, negativ qo'llab-quvvatlashga yoki jazolashga nisbatan samarali natija berishi isbotlangan.

Xulq-atvor borasidagi yondashuvning zamonaviy namoyondalaridan biri – D.Volpe (1915-1997) resiprok tormozlanish (resiproknogo tormojeniya), hamkorlik mexanizmini analogik hodisa sifatida maxsus o'rganib chiqqan. Og'ishga ko'maklovchi jarayonlarini o'rganib chiqqan D.Volpe “qachonki eski odatlar yo'qoladi, agar yangi odatlarga xuddi shunday vaziyatlarda rivojlanish imkoni berilsa” – deb ta'kidlaydi. Resiprok tormozlanish doim o'rinlidir, qachonki ma'lum negativ reaksiya (masalan, xavotirlanish) bilan qo'shilmaydigan ijobiy reaksiya (masalan, relaksatsiya – dam olish), ushbu shartli reaksiyani sekinlashtirsa, keyinchalik uning zaiflashishiga olib kelgan holda namoyon bo'ladi. Xavotirlanish

tez-tez muammoli xulq-atvor bilan qo‘shiladi, mutaxassisning vazifasi – xavotirni keltirib chiqargan stimullar borligida, xavotirga qarshi reaksiyani shakllantirish.

D.Volpe insonlar xulq-atvorini o‘zgartira oladigan, xavotirlanish bilan qo‘shilmaydigan reaksiyalarni sanab o‘tgan:

- assertiv reaksiyalar (boshqa insonga nisbatan emotsiyalarni ochiq bildirish);
- seksual reaksiyalar;
- relaksatsiya (dam olish) reaksiyalari;
- nafas olish reaksiyalari;
- “xavotirlanishning yengillashish” reaksiyasi;
- musobaqa sifatida shartlangan motorik reaksiyalar;
- turli hayotiy vaziyatlarda paydo bo‘ladigan yoqimli reaksiyalar (masalan, dorilar ta’sirida);
- suhbatdan kelib chiqqan emotsional reaksiyalar;
- to‘qnashuv vaziyatini og‘zaki yoki rollashtirilgan holda ijro etish.

Xulq-atvor psixologiyasining yana bir mashhur namoyondalaridan biri G.Yu.Ayzenk (1916-1997) – Dj.Uotson va B.Skinner qonunlari barcha xulq-atvor fenomenlarini tavsiflab berishga o‘z e’tiborini qaratgan. Masalan, bir qator vaziyatlarda xavotirlanish shartli reaksiya sifatida stimuly taqdim etilganda kuchayadi, bu vaziyatda natijalarni hech qanday qo‘llab-quvvatlash amalga oshirilmagan bo‘lsa ham. Bundan tashqari, G.Ayzenk “haqiqatdan ham salbiy oqibatlarga ega nevroitik xulq-atvor, mantiqqa qarshi hech qayerga yo‘qolmaydi” – deb hisoblaydi. Shu bois, xavotirlanish reaksiyalarining inkubatsiya nazariyasini ishlab chiqqan G.Ayzenk tahmin qilganki, ba’zi bir shartli reflekslar (eng avvalo xavotirlanish), ichki impuls xususiyatiga ega (o‘zini qo‘llab-quvvatlash) va shu sababli faqat bittagina stimuly (qo‘llab-quvvatlashsiz) ta’siri natijasida shartsiz refleksga (maxsus qo‘llab-quvvatlash talab qilmaydigan) o‘xshash xavotirlanish shartli reaksiyasi hosil bo‘ladi. Shunday qilib, qo‘rqish shartli reaksiyasi faqatgina yo‘qotishga qarshilik ko‘rsatmaydi, balki qayta aloqaning ijobiy siklini tashkil etib, har bir shartli stimuly taqdim etilishida kuchayadi (o‘z- o‘zidan).

G.Ayzenk insonlarda qo‘rqish (xavotirlanish) nevroitik reaksiyalarning to‘rtta manbaini ajratgan:

- 1) tug‘ma moyillik (qo‘rqish individ va ob’ekt o‘rtasidagi birinchi to‘qnashuvdan paydo bo‘ladi);
- 2) “tayyorlanganligi”- insonlarda qo‘rqish reaksiyasi shartlanishining yengilligi (insonlarning ba’zi bir qo‘rquvlari);
- 3) imitatsiya (o‘xshatish) - taqlid qilish orqali qo‘rqishlarni o‘rganish mumkin;
- 4) klassik shartlanish (bunda qo‘rqish reaksiyasini paydo qiluvchi asosiy shartsiz stimuly og‘riq emas, qo‘llab-quvvatlashni yo‘qotish emas, jismoniy chegaralanish emas, balki frustratsiya yoki frustratsion rag‘batlantirishning yo‘qligi).

Ijtimoiy kognitiv nazariyasi, yoki ijtimoiy o‘rgatish nazariyasi A.Bandura tomonidan ishlab chiqilgan. Bu o‘rgatish klassik nazariyasining samarali rivojlanishidir. Ijtimoiy o‘rgatish nazariyasiga muvofiq, faqatgina elementar reflekslar va inson imkoniyatlarining chegaralari tug‘ma hisoblanadi. Insonning har qanday xulq-atvori ijtimoiy shartlangan bo‘lib, uning ortida maxsus o‘rgatish talab qiladigan

juda murakkab ko'nikmalar turadi. Shunday ekan, masalan, agressiv xulq-atvorni shakllantirish uchun bir qator shartlarni bajarish zarurdir. Harakatni o'zlashtirish usullari mavjud bo'lishi kerak, harakatni mustahkamlovchi shartlar bo'lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, agressiv xulq-atvorni o'rganadilar, chunki agressiv xulqli shaxs bilishi zarurki: u birovga og'riq beryapti, uni qanday va qaysi sharoitda qilishi kerak. Nasliy va psixologik mexanizmlarning ta'siri o'rinlidir, ammo asosiy rolga ega emas.

Ijtimoiy-kognitiv nazariyaga muvofiq, insonning stimulgacha reaksiyasi kognitiv jarayonlar bilan asoslangan.

A. Bandura insonni tavsiflaydigan beshta asosiy kognitiv qobiliyatni ajratgan:

- ❖ ramzlashtirish (sensor tajribasi chegarasidan chiqadigan obraz va ramzlarni yaratish);
- ❖ kelajakni ko'zlash (ko'pgina vaziyatlarda insonlar o'zining xulq-atvor natijalarini ko'zlagan holda maqsadlar qo'yadilar, shunchaki atrof-muhitga reaksiya bildirmasdan);
- ❖ modellarga asoslanish (insonlar bevosita ishtirok etish orqali emas, ko'proq boshqa insonlarni kuzatish orqali o'rganadilar);
- ❖ o'zini chegaralash (o'z xulq-atvorini yo'naltirish va baholash uchun ichki standartlar mavjudligi);
- ❖ o'zini tahlil qilish (o'z tajribasi va fikrlash jarayonlarining baholanishi).

Inson xulq-atvorining faol xarakterini ta'kidlagan holda, A. Bandura inson agentligi tushunchasini olib kiradi. Inson agentligi – bu o'zining fikrlash jarayonlari, motivatsiyalari va harakatlarini nazorat qilish orqali o'zini-o'zi boshqarishni amalga oshirish qobiliyati. Inson xulq-atvori (S), kognitiv va shaxs omillari (R) va tashqi muhit ta'siri (Y) o'zaro determinlashgan (uchlikda o'zaro determinizm). Nihoyat xulq-atvor bu ichki shaxs determinantlarining va tashqi voqealarning o'zaro murakkab hamkorligining mahsulidir: nasliy xususiyatlar, orttirilgan ko'nikmalar, refleksiv fikrlash va o'zidagi tashabbuskorlik.

Ijtimoiy o'rganish (sotsial kognitiv) nazariyasiga muvofiq quyidagilar xulq-atvor shakllanishining asosiy mexanizmlaridir:

1. Kuzatish orqali o'rganish (vikar o'rganish) – bu yetakchi usuldir. Insonlar xulq-atvorni va kognitiv ko'nikmalarni asosan modellarni (boshqa insonlar) kuzatish orqali o'rganadilar. Bandura fikricha, vikar o'rganish samaraliroqdir, chunki u xavfsiz ekanligini ta'kidlaydi. Faqat hayotdan lavhalarini kuzatmasdan turib, balki ularning badiiy va ramziy namoyishlarini, masalan, kino yoki adabiyot orqali ham kuzatish mumkin. Kuzatuvchi namoyish etilayotgan xulq-atvorni namunadek qabul qila oladi, agar: u haqiqatdan ham tashqi foyda keltira olsa; ichki kuzatuvchi tomonidan ijobiy baholansa; modelga foyda keltiradi va uni kuzatishi mumkin. Bu vaziyatda verbal va noverbal modellashtirish juftligi samaraliroqdir. Masalan, salbiy qahramon obrazi yuqumli bo'lishi mumkin, agar aktyor (qahramon) o'ziga jalb qila olsa va idealga yaqin bo'lsa yoki negativ harakatlar orqali u jazosiz hukmronlik, pul, rohatlanishga erishsa....

Kuzatuv orqali o'rgatish tashqi mukofotlash (rag'batlantirish) talab qilmaydi, chunki u vositachi orqali amalga oshiriladi va kuzatuvchining kognitiv jarayonlari

bilan taqdirlanadi (masalan, voqeani u tomonidan baholash, bunday xulq-atvorning oqibatlari haqida uning tasavvurlari).

2. Harakatda o'rgatish, yoki keng tarqalgan, tajriba orqali o'rganish. Bilim va ko'nikma o'rtasida farq mavjud. Ko'nikmalar (harakatlar) maqsadli tuzilmalar bilan bog'liq. Harakat sodir etib, insonlar ularning oqibatlari ta'sirini sezadilar (operant shartlanish). Shuning uchun oqibatlarni inson qanday qabul qilishi xulq-atvoriga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, agar reaksiya oqibatlari yuqori baholansa, bu bunday xulq-atvor sodir etish ehtimolini ko'taradi yoxud uni kuchaytiradi. Shunday qilib, mexanistik tasavvurga qarshi, oqibatlar xulq-atvorni o'zidan-o'zi belgilamasdan, balki fikrlar orqali belgilaydilar.

A. Bandura fikricha, "qo'llab-quvvatlash" atamasi avtomatik reaksiya bildirish va reaksiyalar kuchayishini anglatadi deganda, adashadi. Bir vaqtdayoq samarali faoliyat yuritish uchun ham, insonlarning voqealarni tahmin qilishni va turli harakatlarni taxminiy natijalarini baholashni talab qiladi. Masalan, bolalar o'zini ko'ngilchan ota-onani oldida, talabchan ota-onaga nisbatan erkinroq sezadilar. Aniq taxminiy fikrlar yaratish – e'tibor, xotira va integrativ kognitiv ko'nikmalarni talab qiladi.

A. Bandura uchta boshqaradigan motivatsion tizimlarni ajratadi – bu tizimlar tashqi, bilvosita va o'zini to'ldiradigan natijalarga asoslangan.

Tashqi motivatorlar – inson harakatlarining tashqi oqibatlari, ushbu harakatlarni keyinchalik kuchaytiradigan yoki zaiflashtiradigan. Ular: jismoniy zo'riqish (deprivatsiya) va og'riq; moddiy stimullar (masalan, ovqat); sensor stimullar (yoqimli/yoqimsiz sezgilar); ijtimoiy stimullar (pul, baholash, mansab); faoliyat stimullari (ijod ham); mavqe va hukmronlik stimullari.

Bilvosita motivatorlar (vositali motivatorlar) – boshqa insonlar reaksiyalarining oqibatlarini kuzatish natijasida olingan bilimlar. Boshqa insonlar xulq-atvori qanday taqdirlashini kuzatish, kuzatuvchilar ham o'zini shunday tutishi ehtimolini oshiradi. Ta'kidlash joizki, noma'qul xulq-atvorni tahlil qilishning eng samarali usuli - bu xulq-atvorning konstruktiv, alternativ shakllarini o'rganishdir. Boshqalar xulq-atvorini kuzatish umuman olganda ma'lumot beradi, emotsional qo'zg'aydi, shaxsiy standartlar va baholarga ta'sir qiladi.

Ichki motivatorlar (o'zini boshqarish motivatorlari) juda muhimdir, chunki inson xulq-atvori bevosita taqdirlashsiz amalga oshiriladi. Xulq-atvorning ichki standartlari ichki stimullar sifatida ishlashi mumkin. Xulq-atvorni o'zini boshqarish o'ziga uchta jarayon osti harakatlarni qamrab olgan: o'zini kuzatish (o'z xulq-atvori haqida ma'lumot olish), baholash jarayoni (shaxsiy standartlar nuqtai nazaridan o'z xulq-atvorining salbiyligi yoki ijobiyligini baholash) va o'zini boshqarish (o'z xulq-atvoriga ta'sir qilish).

Muvaffaqiyatli xulq-atvor uchun, ayniqsa, shaxs konsepsiyalari ahamiyatlidir – shaxsning ijro etish ma'lum darajasiga yetish imkoniyati haqida fikrlashlari (o'zining samaradorligiga ishonch). Samaradorlik konsepsiyalari quyidagilar natijasidir: shaxsiy tajriba yutuqlari; vositali tajriba (boshqalarning yutuqqa erishishi va yutqazishlarini kuzatish); verbal ishontirish (nutq orqali); fiziologik va emotsional holatlar (emotsional qo'zg'alish, kayfiyat, charchoq, og'riq, azoblanish). Avvalo insonlar o'zini standart o'rnanish orqali o'zini motivatsiya qiladi, yoki muvozanat

buzilishiga olib keluvchi ijro etish darajalari, keyin esa bu darajalarga yetishga harakat qiladilar. Shaxsni o'zi oldiga qo'ygan maqsadlari, maqsadlarni amalga oshirish uchun o'zini qoniqtirish prinsipi bo'yicha, ichki motivatorlar sifatida harakatlanadi. Ayniqsa, sekin murakkablashib borayotgan qisqa muddatli oraliq maqsadlarni qo'yish uchun foydalidir.

O'rganish nazariyasi bilan yonma-yon bioxeviorizm zamirida rivojlangan kognitiv yo'nalish turadi. Aaron Bekning kognitiv modeli va Albert Ellisning ratsional-emosiv nazariyasiga muvofiq, og'ma xulq-atvor asosida noadaptiv (yoki dezadaptatsiya) fikrlash sxemalari yotadi. Noadekvat kognitsiyalar noadekvat his va harakatlarni jonlantiradi. Insonlar stress vaziyatlarni qanday izohlab tasavvur qilishi, ularning xulq-atvorini belgilaydi. Masalan, depressiya holatida "me'yoridagi" g'am, butunlay yo'qotish va mag'lubiyat umumlashtirilgan hissiyotga aylanadi. Xulq-atvor darajasida bu vaziyatda faollikdan voz kechish, ketishning dezadaptiv reaksiyalari paydo bo'ladi. Boshqa vaziyat haddan tashqari xavfli qabul qilinishi mumkin, bu esa o'z navbatida jahl va xavotirlanishni olib keladi, keyinchalik agressiya yoki undan qochish. Shunday qilib, ma'lumotni noadekvat qayta ishlanishi, hamda hayotiy vaziyatlarni tuzishda muvaffaqiyatsizliklar xulq-atvordagi buzilishlarning alohida sababi sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlanganidek, shaxsning og'ma xulq-atvori stressga chidamligi kabi individual xususiyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Hozirgi vaqtda kognitiv xulq-atvor yondashuv doirasida faollik bilan ekstremal yoki stress vaziyatlarida insonning xulq-atvori o'rganilmoqda. Shu bois koping xulq-atvor o'rganilmoqda. Koping (coping) - bu stress vaziyatidan keyin keladigan vositali moslashish jarayonidir. Ilk bor bu atama 1962 yilda L.Merfi tomonidan bolalar yosh krizislari bilan bog'liq qiyinchiliklarni yechish usullarining tadqiqotida qo'llanilgan. Hozirgi vaqtda koping ijtimoiy adaptatsiyaning muhim jarayoni sifatida o'rganilmoqda. Moslashish uchta komponent bilan aniqlanadi:

- 1) organizmning tashqi ta'sirga adekvat reaksiya bildirish qobiliyati va ko'nikmasi;
- 2) motivatsiya – atrof-muhit sharoitlariga moslashish xohishi bilan;
- 3) psixik muvozanatni saqlash qobiliyati bilan.

Koping-xulq-atvor stress vaziyatlaridan o'tishning ongli strategiyasi (psixologik muhofazaning ongsiz mexanizmalari bilan birga).

R.Laxarusning koping xulq-atvorni tadqiq etgan modeliga muvofiq, muhit va shaxsning o'zaro hamkorligi ikki jarayon bilan boshqariladi: kognitiv baholash va koping. Kognitiv baholashning ikkita turi ajratiladi – birlamchi va ikkilamchi. Birlamchi baholash – qabul qilinayotgan xavfning darajasi, stressor xususiyatlari, individning psixologik xususiyatlari bilan aniqlanadi. Uning natijasi xavfli yoki o'zgarish vaziyati deb baholash degan xulosani chiqarish. Ikkilamchi baholash tanqidiy bo'lib, birinchini to'ldiradi va aniqlaydi, negativ hodisalarga biz qanday ta'sir ko'rsata olamiz va stressdan o'tish uchun zahiralimiz qanday ahvolda. Vaziyatni kognitiv baholashdan so'ng individ adaptatsiya maqsadida stressdan o'tish mexanizmlarini ishlab chiqishga kirishadi. Fikr ishlovidan so'ng, koping keladi – stressni egallab olish jarayoni.

Koping bu yahlit mexanizmdir. Tadqiqot maqsadlarida uning kognitiv, emotsional, xulq-atvor aspektlari haqida soʻz yuritish maqsadga muvofiq. Koping aniq vaziyatda shaxs adaptatsiyasiga, xulq-atvor samaradorligiga yordam berishi yoki yordam bermasligi mumkin. Shunday qilib, koping xulq-atvor egiluvchan va passiv, sermahsul yoki natijasiz boʻlishi mumkin.

Koping strategiyalari bilan birga (egallash harakatlari) shaxsning koping resurslarini ham ajratadilar, bular stressdan oʻtishga koʻmaklovchi sharoitlar majmuidir. Koping resurslarning quyidagi turlarini ajratadilar: jismoniy (chidamlilik, sogʻlik); ijtimoiy (individual ijtimoiy tarmoq, ijtimoiy qoʻllab-quvvatlaydigan tizimlar); psixologik (ishontirish, mustahkam oʻzini baholash, kirishuvchanlik, intellekt, maʼnaviyat, hazilkashlik) va moddiy resurslar (pul, jihozlar).

Koping tushunchasi, stress markazi boʻlmish ogʻir kasallik bilan bogʻliq, krizis vaziyatlar misollarida ishlab chiqilgan. Ye.Xeym, onkologik kasallarning koping jarayonlarini oʻrganib turib, turli tadqiqotchilar tavsiflagan egallash shakllarini neytral tushunchalar tizimiga oʻtkazdi va 26 ta koping xulq-atvor shaklini ajratdi.

Koping xulq-atvorning adaptiv variantlari – muammoli tahlil, oʻz qadrini bilish koʻrsatmasi, oʻzini qoʻlga olib bilishni saqlash kabi kognitiv elementlarni qamrab olgan. Xulq-atvorning keltirilgan shakllari paydo boʻlgan qiyinchiliklarni va ularning yechim yoʻllarini tahlil qilishga, oʻzini baholashda oʻsish va oʻzini boshqarish, shaxs sifatida oʻz qadrini chuqurroq anglashga, qiyin vaziyatlardan chiqib ketishda oʻz zahiralarga ishonch mavjudligiga qaratilgan. Samarali emotsional strategiyalar orasidan qarshi chiqish va optimizm-qiyinchiliklarga nisbatan faol, kuchli gʻazab va qarshi chiqish emotsional holatlari va turli eng qiyin vaziyatlardan ham chiqib ketish yoʻli mavjudligiga ishonch kabi strategiyalarni aytib oʻtish mumkin. Muvaffaqiyatli xulq-atvor koping strategiyalari – hamkorlik, murojaat etish, altruizm. Shaxs xulq-atvorining bunday shakllarida u kattaroq (tajribali) insonlar bilan hamkorlikka kirishadi, yaqin ijtimoiy muhitdan qoʻllab-quvvatlashni qidiradi yoki qiyinchiliklardan oʻtish uchun yaqinlariga uni tavsiya etadi.

Hayotning oʻzi koʻrsatadiki, ogʻma xulq-atvor vaziyatida insonlar odatda koʻproq koping xulq-atvorning kam moslashgan varianatlarini qoʻllaydilar. Past natijali kognitiv strategiyalar orasida koʻnikish, oʻzini yoʻqotib qoʻyish, dissimulyatsiya, pisand qilmaslik, oʻzining kuchi va intellektual salohiyatiga ishonmaslik yoki qiyinchiliklarni notoʻgʻri baholash tufayli, qiyinchiliklarni yengishdan voz kechish bilan tavsiflanagan xulq-atvorning passiv shakllari. Past natijali emotsional koping strategiyalar orasida emotsiyalarga bosim oʻtkazish, boʻysinish, oʻzini gunohkor sezish, agressivlik – xulq-atvor variantlari kiradi. Bular toʻsiqlangan emotsional holat bilan, umidsizlik holati, boʻysinish va boshqa hissiyotlarga berilmaslik, jahlni kechib oʻtish va oʻzini va boshqalarni ayblash. Past natijali xulq-atvor strategiyalari orasida – faollik bilan qochish, chetlanish xulq-atvori, bular passivlik, yolgʻiz qolish, izolyatsiya, muammolarni yechishdan voz kechishni olib keladi.

Koping xulq-atvorning nisbatan adaptiv variantlari ham oʻrinlidir, ularning tizimlashtirilgani oʻtish vaziyatining ahamiyati va namoyishiga bogʻliq. Kognitiv

strategiyalar orasida bularga tegishli: nisbiylik, ahamiyat berilishi, dindorlik boshqalar bilan taqqoslaganda qiyinchiliklarni baholashga yo'naltirilgan, ularning yechimiga alohida ahamiyat berilishi, hamda Xudoga ishonish, xulq-atvor shakllari kiradi. Emotsional koping strategiyalar orasida emotsional xordiq chiqarish, passiv kooperatsiya - zo'riqishdan o'tish yoki qiyinchiliklarni yechimi bilan bog'liq javobgarlikni boshqalarga o'tkazishga yo'naltirilgan xulq-atvor. Xulq-atvor strategiyalari orasida o'rnini qoplash, chetlashish, konstruktiv faollik - muammolar yechimidan vaqtinchalik kechish bilan tavsiflangan xulq-atvor. Masalan, alkohol, dori-darmon yordamida, sevimli ishi bilan shug'ullanish, sayohat qilish, o'zining orzu tilaklarini amalga oshirish.

Stress holati ko'pchilik insonlar uchun oddiy hodisadir. Hayot davomida har bir inson uchun odatiy koping-strategiyalar shakllanadi. Har bir inson xulq-atvori turli strategiyalarni qamrab olgan bo'lsa ham, zamonaviy ma'lumotlarga qaraganda, "sog'lom" insonlar odatda ko'proq koping xulq-atvorning adaptiv shakllarini qo'llab, konstruktivlashmagan shakllarini kamroq qo'llaydilar. Muammoli xulq-atvorga ega shaxslar esa, masalan past natijali strategiyalarga moyil, bog'liqdir, bular muammolar va qiyinchiliklardan qochish, rad etish va izolyatsiya.

XX asrning 60-yillarda kibernetika va nazariyalar tizimlarining rivojlanishi, psixologiyada tizimlashtirilgan maslahat berish (konsultativ psixologiya) va tizimlashtirilgan oilaviy psixoterapiya yo'nalishining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu yondashuv doirasida shaxs biror bir ijtimoiy tizim elementi sifatida o'rganiladi. Masalan, inson xulq-atvorining shakllanishi va namoyon bo'lishiga uning oilasi ta'sir qiladi, chunki u oila tizimiga kiritilgan. Tizimli oilaviy xarakteristikalar: ierarxiya, chegaralar, tizim osti, qoidalar, muloqot usullari va h. Oilaviy tizim ichki va tashqi o'zgarishlarga egiluvchan va tez moslashuvchan bo'lishi kerak. Disfunktsional oila stressorlarni bartaraf etolmaydi va har bir a'zosi uchun shaxs sifatida o'sishi uchun sharoit yarata berolmaydi. Stressorlar – bular oila tizimida o'zgarish talab qiladigan turli voqealar hisoblanadi. Masalan, bola tug'ilishi, kasbni o'zgartirish, oilaning ko'chishi, bolaning o'smir yoshiga yetishi, bolalarning uydan ketishi va boshqalar.

Oilaviy terapiya nuqtai nazaridan oilaviy jarayonning har bir ishtirokchisi ma'lum rol ijro etadi, tizim esa umuman olganda mustahkam muvozanat saqlashga intiladi. Og'ma xulq-atvor oila muammolarining belgisidir. Umuman olganda, belgi oilani buzilishdan va odatiy muvozanatni saqlab qolishga xizmat qiladi. Masalan, o'smirning giyohvandlikka qaramligi ota-onani ajralishdan saqlab qoladi, chunki ota-ona bu vaziyatda real xavf bilan kurashish uchun birlashadilar.

Simptom tashuvchi aniqlangan bemor deb belgilanadi. Simptomatik xulq-atvor quyidagi belgilari bilan tavsiflanadi:

- u oila a'zolariga qattiq ta'sir qiladi;
- simptom tasodifiy va uning tashuvchisi tomonidan nazoratga bo'ysunmaydi;
- simptom oila a'zolar tomonidan mustahkamlanadi va qo'llab-quvvatlanadi;
- simptomatik xulq-atvor oilaviy jarayonning ishtirokchilariga psixologik foyda keltiradi.

S.A.Kulakov quyidagi holatlarni simptomatik xulq-atvorning odatdagi sabablari sifatida ajratgan:

- oila a'zolari muammoni inkor etadilar va simptom uchun javobgarlikni bo'lishmaydilar;
- yopiq tashqi chegaralar muammo yechimi uchun tashqaridan yordam olishga imkon bermaydi, oila tizimining me'yorida rivojlanishiga to'sqinlik qiladi;
- oila tizim osti orasida aniq chegaralar yo'qligi, barcha oila a'zolarida surunkali zaiflik jarayonini qo'llanilishi, ayniqsa "aniqlangan bemorlarda";
- stereotip bo'lib qolgan "qotgan" rollarning o'zaro hamkorligi;
- oilada hissiyotlarni ochiq ifoda etish muammosi (odatda simptom tomonidan tashkil qilingan krizis emotsiya his etishning yagona usuli bo'lib qoladi).

Agar oila o'zini boshqaradigan tizim sifatida simptomatik xulq-atvor esa uni boshqarish mexanizmi deb ko'rib chiqilsa, simptomni bartaraf etish vaziyatida butun tizim vaqtinchalik boshqarib bo'lmaydigan bo'lib qoladi. Shuning uchun, faqatgina simptom tashuvchi emas, balki butun oila ongsiz tarzda, og'ma xulq-atvorni qo'llagan holda, pozitiv o'zgarishlarga qarshilik ko'rsatadi. Psixologik konsepsiyalarning tahlili tufayli biz yana bir bor shunga amin bo'ldikki, biz o'rganayotgan reallik shaxsning og'ma xulq-atvori qanchalik murakkab va xilma-xil. Og'ma xulq-atvor ma'naviy muammolar natijasi bo'lishi ham mumkin, u shu bilan birga ichki shaxsiy nizolar va noadekvat psixologik himoya bilan ham, u oilaviy disfunksiya natijasi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Va nihoyat, xayrixoh xulq-atvor – ichki yoki tashqi foyda bilan rag'batlantirilgan va bir necha bor takrorlangan oddiy odat-harakat ham bo'lishi mumkin. Bu bir narsa yoki birdaniga hammasi bo'lishi mumkin.

Shunday ekan, og'ma xulq-atvorning tavsifini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

- ma'naviy muammolar – hayot mazmunining yo'qligi yoki yo'qotilishi, shakllanmagan ma'naviy qadriyatlar, redutsiyalashgan oliy hissiyot (tuyg'u)lar (vijdon, ma'suliyatlik, haqqoniylik) ichki bo'shlik, o'zini ko'rsata olishga to'siqlik qilish;
- shaxsning motivatsion qadriyatlar tizimida o'zgarishlar – deviant qadriyatlar, vaziyatga qarab egosentrik yo'naltirish, ehtiyojlar frustratsiyasi, ichki nizolar, psixologik muhofazaning past natijali mexanizmlari;
- o'zini boshqarish muammolari – maqsadlar qo'yish va ularni bajarish qobiliyatining buzilishi; noadekvat o'zini baholash, me'yoridan ortiq yoki yetarlicha o'zini namoyon qilish, past refleksiya, stressni egallab oluvchi past natijali mexanizmlar, past adaptiv imkoniyatlar, shaxsning pozitiv zahiralarining topilmasligi;
- emotsional muammolar – xavotirlanish, depressiya, negativ emotsiyalar, emotsiyalarni bildirish va tushunish qiyinchiliklari;
- kognitiv buzilishlar – disfunktsional fikrlar, fikrlash stereotiplari, chegaralangan bilimlar, afsonalar, noadekvat o'rgatishlar, bid'atlar;
- negativ hayot tajribasi – salbiy odatlar va ko'nikmalar, deviant tajriba, rigid xulq-atvor stereotiplari, psixik jarohatlar, zo'ravonlik tajribasi.

Og‘ma xulq-atvor vaziyatida odatda sanab o‘tilgan muammolardan bir nechtasi mavjud bo‘ladi. Oxirigacha aniqlik kiritilmagan bitta savol qoladi – qachon va nima uchun ko‘rib chiqilgan shaxs xususiyatlari me‘yoridan oshib, xulq-atvor buzilishlarini olib kelgan? Haqiqatdan aytish joizki, psixologik qiyinchiliklar u yoki bu darajada har bir insonga xosdir (masalan, o‘ziga ishonmaslik). Ammo ma‘lum sabablar tufayli (masalan, shaxsiy ma‘no-mazmun tizimi) bir vaziyatda shaxs muammolari insonni pozitiv faollikka undaydi (ijodga, halqqa xizmat qilishga, yutuqlarga erishishga), boshqa vaziyatda esa ular og‘ma xulq-atvorga olib keladi.

Umuman, to‘plangan klinik va tajriba ma‘lumotlariga qaraganda, deviant harakatlar va qanaqadir aniq omil yoki harakat o‘rtasida to‘g‘ri bog‘liqlik yo‘qligini tahmin qilish mumkin. Odatda, shaxsning og‘ma xulq-atvori bu - ijtimoiy xulq-atvorning murakkab shakli, o‘zaro bog‘liq omillar – shartlar va psixologik sabablarning determinlashgan tizimidir.

Qaramlik xulq-atvorning ajratilgan omillarini tahlil uchun ishchi sxema shaklida tasavvur qilish mumkin. Ushbu sxema shaxsning eng zaif nuqtalarini o‘z vaqtida aniqlab olishga imkon beradi, ular bir vaqtdayoq muammoli xulq-atvorning ham sabablari, ham stabilizatorlari bo‘lishi mumkin.

Ushbu tahlil natijalariga ko‘ra oldini olish individual dasturini yoki og‘ma xulq-atvorni kesib o‘tish yo‘llarini tuzish mumkin.

1.5. Og‘ma xulq-atvorning tahlil qilish sxemasi

1. Individual tipologik ko‘tarolmaslik:

- senzitivlik (har qanday tashqi ta‘sirga yuqori seziluvchanlik);
- emotsional holati (emotsiyalar yorqinligi) va emotsional labil holat (kayfiyatning keskin o‘zgarishi);
- kayfiyatning past foni;
- impulsivlik (tez, nazoratsiz, o‘ylamay qilingan reaksiyalarga moyillik);
- past adaptatsiya (vaziyat o‘zgarishiga qarab o‘zining xulq-atvorini tez va samarali o‘zgartira olmaslik);
- qattiq xulq-atvor stereotiplarini tez shakllantirishga moyillik (odatlarning juda mustahkamligi yoki ularning tez shakllantirilishi);
- rigidlik – qaysidir faollik nuqtasida to‘xtab qolish (fikrlar, hissiyotlar, harakatlar);
- somatizatsiyaga moyillik (yoqimsiz omillarga tananing reaksiya bildirishi, masalan, tana zo‘riqishi, allergiya, somatik kasalliklar).

Ushbu xususiyatlarni tug‘ma (tabiiy) deb hisoblash mumkin. Ular shaxsning butun hayoti davomida saqlanadi. Agar bir insonda bir-nechta bunday xususiyatlar mavjud bo‘lsa, qaramlik xulq-atvorida tipologik moyillik haqida so‘z yuritish maqsadga muvofiq. (Ushbu bosqichga fiziologik va genetik moyillik peshvoz chiqadilar. Ularning tahlili uchun oddiy kuzatish yetarli emas, diagnostikaning maxsus usullari zarurdir.)

2. Shaxsning o‘zini boshqarishidagi buzilishlar:

- negativ emotsional holatlarning ustivorligi (xavotirlanish, umidsizlik, og‘riq, gunohkorlik, agressiya, depressiya, zaiflik) va ichki nizolar;

- aleksitimiya – kuchsiz nutq boshqarilishi (o‘z kechinmalarini tushunmasligi va gapda uni ifoda etolmasligi, affektiv harakatlarni ijro etishga moyillik, refleksiyaning past rivojlanishi);
- assertiv xulq-atvorning shakllanmaganligi (o‘z hissiyotlarini ochiq ifoda etolmasligi; o‘z qiziqishlarini himoya qilolmasligi);
- stressni egallab olishning samarasiz usullari (ketish, izolyatsiya, rad etish, proeksiya);
- maqsad qo‘yishning tanqisligi (maqsad qo‘ya olmasligi, reja tuza olmasligi, o‘z rejasini qunt bilan amalga oshiroolmasligi);
- yolg‘ondan o‘zini identifikatsiya qilishi va o‘zini past baholash;
- ijtimoiy qoidalar va me‘yorlardan individual qadriyatlarining chetlanishi (deviant qadriyatlar);
- hayot mazmunining yo‘qligi yoki yo‘qolishi.

Sanab o‘tilgan o‘zini boshqarish xususiyatlari hayot davomida shakllanadi. Bir nechta muammoning birligi og‘ma xulq-atvoriga psixologik moyillikni belgilaydi.

3. Shaxs resurslari tanqisligi (uning muhim hayotiy xususiyatlari va o‘rnini bosuvchi imkoniyatlari):

- ma‘naviyat;
- sog‘lik va sog‘lom hayot tarzi qadriyatlari;
- o‘ziga jalb qiladigan tashqi ko‘rinish;
- kirishuvchanlik, hamkorlik qobiliyati;
- faollik;
- intellekt, maxsus qobiliyatlar;
- intiluvchanlik va o‘ziga bino qo‘ymoq;
- yuqori hissiyotlar (vijdon, ma‘suliyat, burchlik, hamdardlik, ishonch);
- ijod, xobbi;
- kasbiy malaka, ish, o‘qish;
- yutuqlar;
- muhabbat, do‘stlik, ahamiyatli shaxsiy munosabatlar;
- hayotiy tajriba.

Sanab o‘tilgan resurslarning aniq shaxsda mavjudligi shaxsiy yoki hayotiy muammolarning o‘rnini bosish uchun real imkoniyatni anglatadi. Ular shaxsning og‘ma xulq-atvoriga nisbatan tolerantligini (mustahkamligi) ta‘minlaydi. Shu bilan birga, ular shaxsning qaramlikka moyillik bilan kurashish qobiliyatini aniqlaydi. Ularning yo‘qligi yoki past ifodalanishi ichki resurslar tanqisligi va qaramlikka qarshi kurashish qobiliyatining zaifligi uning oldida himoyasiz ekanligini bildiradi.

4. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi tizimlarning tanqisligi (yoki yetishmovchilining):

- ota-ona, oilasining yo‘qligi;
- to‘liqsiz oila (otaning yoki onaning yo‘qligi);
- qaram oila;
- deviant oila;
- oilaning past ijtimoiy mavqei;

- krizis kechayotgan oila (ajralish, moliya krizisi, ko‘chish, oila a’zosining o‘limi, oila a’zosining jiddiy kasallanishi);
  - ijtimoiy izolyatsiya;
  - tengdoshlarining qo‘llab-quvvatlovchi guruhining yo‘qligi;
  - referent ijtimoiy guruhda past shaxsiy mavqei (ish joyida, o‘quv guruhida);
  - yaqin do‘stlarining yo‘qligi;
  - seksual (jinsiy aloqa) juftligining yo‘qligi;
  - ijtimoiy band bo‘lmasligi;
  - muammoli ulfatlar;
  - muammoli do‘stlar (og‘ma xulq-atvori bilan ham).
5. Og‘ma xulq-atvorni yurg‘izuvchi va qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy psixologik shartlar:
- ijtimoiy psixologik dezadaptatsiya holati;
  - hayotiy muhim ehtiyojlarining frustratsiya holati;
  - referent guruhda o‘rgatish;
  - chetdan bosim o‘tkazish.
6. Og‘ma xulq-atvorning xususiyatlari:
- og‘ma xulq-atvor mavjud bo‘lgan vaziyat;
  - hozirgi vaqtda og‘ma xulq-atvor namoyon bo‘lgan vaziyatlar;
  - xulq-atvornig ifodalanish darajasi (usuli, takrorlanishi, sharoitlari, individual ritm);
  - og‘ma xulq-atvor jaryonidagi holat (masalan, mast bo‘lish yoki o‘yin vaqtida);
  - og‘ma xulq-atvordan oldin nima keladi (yurg‘izuvchi mexanizmlar);
  - keyingi voqealar (holatlar, fikrlar, harakatlar);
  - atrofdagilarning reaksiyasi;
  - bunday xulq-atvorga nima to‘siqlik qiladi (nima tufayli u sodir bo‘lmaydi).
7. Xulosa:
- og‘ma xulq-atvor ifodalanish darajasi va shakli;
  - ijtimoiy dezadaptatsiya darajasi;
  - og‘ma xulq-atvorga nisbatan shaxsning o‘z munosabati;
  - qo‘llab-quvvatlovchi tashqi sharoitlar (qo‘llab-quvvatlovchi stimullar);
  - qo‘llab-quvvatlovchi ichki sharoitlar (individual shaxsiy moyillik va psixologik foyda);
  - ingibitorlar (to‘siqlovchi sharoitlar);
  - shaxs resurslari;
  - bartaraf etishning ehtimol yo‘llari (o‘zgarish strategiyasi);
  - ijtimoiy psixologik yordam usullari va shakllari .

Tayanch tushunchalar:

“Normadan og‘ish” va “deviant xulq-atvor tushunchalari ta’rifi. Deviant xulq-atvor ta’rifi va klassifikatsiyasi. Agressiv, addiktiv, o‘zini o‘zi mahkum qiluvchi, suidal, delinkvent, kriminal xulq-atvor, psixik buzilishlar va seksual deviasiyalar. Deviasiya turlari va ularning xarakteristikasi. Deviant xulq-atvorga ekzistensial-gumanistik yondashish. Ekzistensial vakum va noogen nevroz. Og‘ma xulq-

atvorning psixodinamik jihatlari. Klassik va operant shartlanish. “Qo‘llab-quvvatlovchi stimuly” tushunchasi va qo‘llab-quvvatlash turlari. Og‘ma xulq-atvor o‘rgatish mahsuli sifatida. Og‘ma xulq-atvorning tashxis etish sxemasi. Koping, koping-strategiya va koping-resurs

Nazorat savollari:

1. Og‘ma xulq-atvorning sabablarini aytib bering.
2. Xulq-atvor deviatziyalarning biologik belgilari qanday?
3. Og‘ma xulq-atvorni ekzistensial gumanistik yondashuv nuqtai nazaridan tushuntirib bering.
4. Ekzistensial vakum va noogen nevroz o‘zi nima?
5. Og‘ma xulq-atvorning qanday psixodinamik mexanizmlarini bilasiz?
6. “Psixologik muhofaza” tushunchasini izohlab bering va uning asosiy shakllarini sanab o‘ting.
7. Xulq-atvor psixologiyasining asosiy tamoyillarini sanab bering.
8. Xulq-atvor psixologiyasi nuqtai nazaridan og‘ma xulq-atvorning qanday omillari mavjud?
9. Klassik va operant shartlanish o‘zi nima?
10. “Qo‘llab-quvvatlovchi stimuly” tushunchasini ochib bering va qo‘llab-quvvatlash turlarini sanab o‘ting.
11. Ijtimoiy o‘rgatish nazariyasiga muvofiq og‘ma xulq-atvor shakllanishining asosiy mexanizmlarini aytib bering.
12. Koping, koping strategiya va koping resurs o‘zi nima?
13. Shaxsiy tajribagizdan xayrixox xulq-atvorning biror bir shaklini topib berishga harakat qiling.

2-BOB. IJTIMOIIY NORMALAR

2.1. Ijtimoiy norma jamiyatdagi tarixiy shakllangan xulq-atvor me'yori sifatida

Bugungi kunda deviant xulq-atvor muammosi sotsiologiya, psixologiya, tibbiyot fani sohalarning tadqiqot ob'ektiga aylangan. Deviant xulq-atvor asosan ijtimoiy muhitda shakllanadi, ijtimoiy muhit normalari asosida tartibga solinadi. Muammoni o'rganishda e'tibor bersak, asos me'yor (ijtimoiy me'yor) termini o'zagini tashkil etadi. Me'yor xulq-atvorni tartibga soladi va ijtimoiy nazoratni amalga oshiradi. Bunda faqatgina fikr emas, iroda ham ifodalanadi. Irodaning individual ifodalanishidan farq qilib, me'yor tipik ijtimoiy aloqalarni ifodalaydi. Me'yor g'oyalar, ideallar kabi baholab, yo'naltirib qolmaydi, balki, buyruq, farmoyish ham beradi. Uning xarakterli xususiyati qat'iylik va keskinlik hisoblanadi. Ijtimoiy me'yor boshqa qadriyatlar kabi shaxs va umumiylikni baholash funksiyasini bajaradi. Ijtimoiy me'yor jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan ijtimoiy muhitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy me'yorning bir necha turlari mavjud bo'lib, huquqiy, axloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid me'yorlar shular jumlasidandir. Ijtimoiy me'yorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan me'yorga moslashtirib borilgan shaxslar umumjamiyat tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari o'rnatilgan me'yorlar ham eskirib boradi va yangi me'yorlar o'rnatiladi. Yangi me'yorlarni o'rnatish jarayoni jamiyatda o'rnatilgan mavjud me'yorlar doirasini kengaytirish va o'zlashtirishdan iboratdir. Jamiyat a'zolarini mazkur ijtimoiy me'yorlarga amal qilib yashashlarini nazorat qilib boruvchi institutlar ijtimoiy nazorat institutlari deyiladi. Ushbu institutlarga oila, maktab, mahalla, huquqni muhofaza qilish organlari va hokozolar kiradi. Insonlar bolalarga ijtimoiy me'yorlarni o'rgatib borish bilan birga, xulq-atvor me'yoriy talablarning to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili vazifasini bajaradi. Nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi, agar butun bir jamoa, oila, do'stlar, maktab, mahalla (qo'ni-qo'shnilar) tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsif ega bo'ladi hamda u ijtimoiy nazorat deyiladi. Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi bo'lib, deviant xulq-atvorning oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rne katta bo'ladi. Inson tarbiyasidagi eng birinchi muhim nazorat instituti bu – oiladir. Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sog'lom oila muhitining o'rne kattadir. Afsuski, oramizda shunday insonlar ham borki, ular jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmasdan, balki unga to'siq bo'luvchi me'yordan og'ish holatlarini yuzaga keltiradi. Jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish holatlari psixologiyada "deviantlik holati" undan tug'uluvchi xulq-atvorni "deviant xulq-atvor" deb nomlanadi. Deviant xulq-atvor - jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yolariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'irlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik,

fohishabozik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi.

2.2. Norma inson xulqi va munosabatlarini boshqaruvchi sifatida.

Shaxs va ijtimoiy normalar

Jamiyat hayotidagi sodir bo'layotgan turli o'zgarishlar, barcha (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, diniy) tizimlarga nafaqat ijobiy balki, sezilarli darajadagi ijtimoiy-salbiy ta'sir qilmoqda. Bugungi kunda dunyo miqyosida kuzatlayotgan iqtisodiy inqiroz, ijtimoiy anomiya, turmush darajasidagi tafovutlar bu deviant muammolardir. Salbiy omillar natijasida jamiyat a'zolari o'zlarini ojiz va xo'rlangan, ijtimoiy loqayd, jismoniy va ma'naviy zararlangan hisoblashadi. Deviant xulq-atvor tip bu ko'pincha yoshlar hisoblanadi. Yoshlar o'rtasida og'ish holatlariga esa ota-onalarning o'z bolalariga e'tiborsizligi, nazoratsiz va qarovsiz bolalarning ko'payishi sabab bo'ladi. Yuqoridagi salbiy omillar ta'sirida yoshlarimizda giyohvandlik, ichkilikbozlik, fohishabozlik, jinoyatchilik kabi illatlar tobora avj olib bormoqda. Yoshlarimiz orasida bunday holatlarning kuzatilish jamiyati taraqqiyoti, mamlakat mustaqilligi oilalar forovonligiga jiddiy xavf deyish mumkin. Deviant xulq-atvorning bir qancha salbiy jihatlarini eslash lozim (tibbiyot nuqtai nazaridan siptomlarning "xastalanishi", huquqiy jihatdan "huquqbuzarlik"). Mavjud ijtimoiy normalar jamiyat tarixiy taraqqiyoti davomida o'zining aniq, murakkab xususiyatiga ega bo'lib, inson faoliyati davomida ijtimoiy guruh, ijtimoiy tashkilotlarda turli uzilishlar orqali shakllanib boradi. Tabiiyki, ijtimoiy normalar biologik normalardan farqlanib, ijtimoiy guruh yoki tizimning individ xulqiga ijtimoiy ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishiga nisbatan reaksiyasi tushuniladi. Ijtimoiy norma jamiyat hayotini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, shaxsning ijobiy xatti-harakati uchun rag'batlantirish yoki yomon salbiy xatti-harakati uchun jazo belgilash bilan ijtimoiy nazorat vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy norma jamiyat boshqaruvining boshqa normalaridan farqlanib, aniq holatlar va yagona tizimga keltirishi bilan, aniq ijtimoiy qadriyatlarning boshqarish vositasi, aniq ijtimoiy normalarda aks etish shakliga ko'ra tashqi (misol uchun, huquqiy norma huquqiy aktlarda, jamoatchilik fikri xulqida, an'analarda, odatlarda, diniy – muqaddas manbalarda nasihatlarida, estetik ijodiy prinsiplarda, jamiyat me'yorlarida davlat tashkilotlarida va muassasalarida qonunlar, nizom) bilan farqlanadi. Ijtimoiy norma ko'pincha ijtimoiy munosabatlarda aks etib (ishlab chiqarish, huquqiy, boshqaruv, ma'naviy, ideologik), shaxs shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir qiladi. Ijtimoiy normalarni o'zlashtirish natijasida kundalik turmush talablari jamiyat orqali ochib beriladi (sinf, guruh, jamoa). Shaxs xulqi u yoki bu guruh, sinf, ijtimoiy institut bilan aloqalari natijasida shakllanadi. Har bir ijtimoiy norma imkoniyat beradi, ta'qiqilaydi, talab qiladi yoki xohish-istaklarni ifodalaydi. Shaxs hayoti davomiligini ijtimoiy me'yorlar asosida shakllantirib, ijtimoiy muhitga moslasha boradi.

Jamiyatda insonlar faoliyati xatti-harakatlari va xulq-atvorlarini ijtimoiy me'yorlar boshqaradi. Ijtimoiy me'yor jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib, shaxs yoki ijtimoiy guruh xulq-atvorini muayyan ijtimoiy muhitga

moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy me'yorning xulqiy, ahloqiy, diniy hamda urf-odatlariga oid turlari mavjud. Ijtimoiy me'yorning afzalligi shundaki, yoshligidanoq muayyan moslashtirib borilgan shaxslar ko'pchilik tomonidan qabul qilingan tamoyillar doirasidan chetga chiqmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilmasdan, balki unga to'siq bo'luvchi me'yordan og'ish holatlari ham mavjud bo'lib, psixologiyada bu narsa "deviantlik holatlari", undan tug'iluvchi xulq-atvorni "deviant xulq-atvor" deb nomlanadi. Deviant xulq-atvor jamiyatda o'rnatilgan ahloq me'yorlarga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'rilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi. Deviant xulq-atvor deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

A) Jinoyatchilik. Muayyan davlatda o'rnatilgan qonun va me'yorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati jinoyat, mazkur shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

B) Ichkilikbozlik. 1) Alkogolni har zamonda iste'mol qilish. 2) Alkogolni ko'p istemol qilish. 3) Alkogolizm, spirtli ichimliklarga patologik o'rganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik.

C) Giyohvandlik. Giyohvand yoki unga tenglashtirilgan vositalarga doimiy ruju qo'yish va tibbiy ko'rsatmalarsiz iste'mol qilish.

D) Fohishabozlik. U ikki turga bo'linadi. 1-komkubinat – nikohsiz birga yashash. 2-fohishabozlik – pul uchun o'z tanasini sotish. G'arb mamlakatlarida asosan ikkinchisi qoralansa-da, sharqda ikkala holatga ham me'yordan og'ish sifatida qoralanadi. Ulardan tashqari, xalqimizni mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, boqimandalik kabi salbiy holatlar ham me'yordan chekinishning diqqat talab qiladigan ko'rinishlaridan hisoblanadi. Deviant xulq-atvor bir shaxsning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini, shuningdek, muayyan guruhni og'ma xulq-atvorlarini ham ifodalovchi tushunchadir.

Ma'lumki, ijtimoiy me'yorlik va ulardan chekinishlar haqidagi qarashlar insonning ijtimoiylashuv jarayoni bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Qadimgi xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlari, xususan Misr, Hindiston va Xitoy diniy qonun-qoidalaridagi ahloqiy me'yorlar bu sohadagi dastlabki qarashlar edi. O'rta asrlarda ahloq me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai nazardan baholangan. Yevropada xristian dini barcha sohada hukmronlik qilgan bo'lsa, sharq dunyosida ahloqiy-huquqiy me'yorlar va ular haqidagi ta'limotlar rivojlandi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yoriy va undan chekinish muammosini yanada chuqurroq tahlil qildilar. Monteske, Russo, Bekkorio, Gelvesey, Didro, Golbax, Morelli va Furelar o'z ilmiy izlanishlaridan ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarini topishga intildilar. XIX-asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan og'ish holatlarini tushunturuvchi dastlabki ta'limot E.Dyurkgeymning "anomiya" g'oyasi edi. Dyurkgeym fanga o'zi kiritgan "anomiya" atamasi orqali qonunchilikni, qonunlarning tan olinmasligi va ularga amal qilinmaslikni tushunadi.

Deviant xulq-atvor muammolarini tahlil qilishda R.Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada yetakchi o'rin tutadi. Dyurkgeymning "anomiya" g'oyasini rivojlantirib, R.Merton deviant xulq-atvoriga quyidagicha ta'rif beradi: "Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarni bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir".

2.3. Ijtimoiy og'ishlar komponentlari xarakteristikasi (inson, norma, boshqa odam, ijtimoiy guruh)

Shaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan uchta omilni ko'rsatish mumkin. Bular shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlaridir: a) shaxs xususiyatlarining shakllanishida asosan uchta omil muhim ahamiyat kasb etadi, bular: irsiy omillar; psixofiziologik omillar; shaxsining bilim darajasi: b) muammoli vaziyat shunday holatki, u sub'ektdan yechimini talab qiladi, uning yechimi ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan bo'lsa-da, u yoki u sabablarga ko'ra, ushbu me'yorlarni qo'llash qiyinroq bo'ladi.

Eng katta muammoli vaziyat ziddiyatli holatlarda, ya'ni turli shaxslar yoki guruhlarning manfaatlari bir-birilariga to'qnash kelganda yuz beradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, o'z joniga qasd qilishlarning 40 foizi oilaviy mojarolardan paydo bo'ladigan ziddiyatlar oqibatida sodir etiladi. Jamiyatda shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi muammoning va uni hal qilish imkoniyatlarining murakkabligi darajasiga ko'ra muammoli holatning to'rtta asosiy holati ko'zga tashlanadi:

Hech qanday muammo yo'q holat, bunday holat hech qanaqa qaror qabul qilishni talab qilmaydi;

Muammo bor, qiyinroq yoki osonroq bo'lsada, unug yechimi ham ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan holat;

Mavjud muammoni sub'ekt ijtimoiy me'yorlar doirasida hal qila olmaydigan holat;

Muammoni hech qanaqasiga hal qila olmaydigan holat. Ushbu turlicha holat keng ko'lamda birinchisidan ikkinchisiga o'tib turadi.

Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqtai nazarlarining shakllanishiga, ularning deviant xulq-atvorga nisbatan ijtimoiy faol munosabatlarini tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar, tashkilotlar rahbarlarining o'rni va roli kattadir. "Ba'zilarga mumkin, boshqalarga mumkin emas", "Hozir yaxshi ertaga yomon" va shu kabi munosabat holatlarining ikkilamchi fe'l-atvor shaklida, ya'ni parallel standartlar yunalishida amal qilishiga izn berish juda xavflidir, shu boisdan har qanday holatlarda ham mansabdor shaxslar turli jamoat tashkilotlari va mehnat jamoalarining rahbarlari, pedagog tarbiyachilar, qonunni himoya qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor me'yorlarini buzishi qat'iy qoralanadi.

Deviant xulq-atvor turlariga kiruvchi ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'zini-o'zi o'ldirishlar bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning har biri yuzaga kelishi va ijtimoiy oqibatlariga ko'ra mohiyatan farqli jihatlarga egadir:

Birinchi farq, ijtimoiy zararli odatlarning uzoq davom etishi deviant xulqi turmush tarzining uzviy bo'lagiga aylanib ketishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof-muhitdan norozilik, ishdagi tushunmovchiliklar va hokazolar, bularning u mavjud vaziyatni o'zgartirishga urindi. Bu o'rinda ijtimoiy institutlardagi kamchiliklar, shu jumladan, ziddiyatlar rivojlanishining oldini oluvchi va ularga qarshi kurashuvchi ijtimoiy nazorat tizimlari ham salbiy rol o'ynaydi;

Ikkinchi farq, yuqoridagi holatlarni hal qilishning ma'lum qiyinchiliklarga egaligidir.

Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni jamiyatning va atrofdagi odamlarning qat'iy nazorati ostida amalga oshadi. Insonlar bolalarni faqat o'rgatibgina qolmasdan, xulq-atvor me'yoriy talablarining to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili vazifasini bajarishadi. Agar nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi va agar butun bir jamoa, oila, do'stlar, maktab, mahalla tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega bo'ladi, bu holat ijtimoiy nazorat deyiladi. Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muhim vositasi bo'lib, deviant xulq-atvorining oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rni katta bo'ladi. Inson tarbiyasida eng birinchi va eng muhim ijtimoiy nazorat instituti bu – oiladir. Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sog'lom oila muhitning o'rni beqiyosdir.

Normal axloq shakllarini ruhiyat bilan bog'liq uch darajada ifodalash mumkin:

- ruhiy jarayonlarning muvozanati ko'rinishidagi mizoj xususiyatlari;
- moslashuvchanlik va o'zini faollashtirish ko'rinishidagi xos xususiyatlar;
- kishining ma'naviyati, mas'uliyati va vijdonliligi ko'rinishidagi shaxsiylik.

Og'uvchi xulq (deviant, lot. deviatio – og'ish) deb, kishining qilmishlari, faoliyati turi odatiy, umume'tirof etilgan me'yorlardan farq qiladigan yoki u o'zi a'zosi bo'lgan jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlarga mos kelmay, barqaror ravishda ularning ijtimoiy me'yorlaridan og'ishida namoyon bo'ladigan axloqqa aytiladi.

Tayanch tushunchalar:

Ijtimoiy norma jamiyatdagi tarixiy shakllangan xulq-atvor me'yori sifatida. Inson va jamiyat uchun ijtimoiy normalar ahamiyati. Ijtimoiy normalar funkstiyalari. Ijtimoiy normalar klassifikatsiyasi. Normaning morfologik tuzilmasi: dispozitsiya va imperativ. Ijtimoiy normalar aksiologiyasi. Norma inson xulqi va munosabatlarini boshqaruvchi sifatida. Shaxs va ijtimoiy normalar. Norma va shaxsdagi motivatsion tizim.

Nazorat savollari:

1. Inson va jamiyat uchun ijtimoiy normalar ahamiyati qanday?
2. Ijtimoiy normalar funkstiyalarini sanang.
3. Ijtimoiy normalar klassifikatsiyasi.
4. Norma va shaxsdagi motivatsion tizimini tushuntiring.

3-BOB. AGRESSIYA VA AGRESSIVLIK

3.1. Agressiya va agressiv xulq-atvor

Xulq-atvor deviatsiyalarining turlanishi bilan tanishib, biz uning namoyishlarining xilma-xilligiga amin bo'ldik. Og'ma xulq-atvorning turli shakllarining umumiy xususiyatlarini deviatsiya guruhlariga tegishlilik me'yorlari bo'lib keladi. Bunday muhim xususiyatlarning bittasi destruktivlik – vayron qilish. Haqiqatdan ham, deviant xulq-atvor umuman olganda, biror narsaning vayronagarchiligiga olib keladi (sog'likning, munosabatlarning, shaxsning, jamoa tartibining) va hattoki hayotdan ko'z yumish.

Ma'lumki, destruktivlik o'z navbatida agressiya kabi asosiy insoniy xususiyat bilan bog'liq. Bizning fikrimizcha, agressiv xulq-atvor – og'ma xulq-atvorning alohida turi emas, u boshqalarga yoki o'ziga yo'naltirilgan, xulq-atvor deviatsiyalarining turli shakllarida bevosita ishtirok etadi va maxsus tadqiq etishni talab qiladi.

Insoniyatning butun tarixi shuni ko'rsatadiki, agressiya shaxs va jamiyat hayotining ajralmas bo'lagidir. Bundan tashqari, agressiya kuchli jalb qilish kuchiga ega va yuqumlidir, ko'pchilik insonlar agressiyani og'zaki rad etadi, ammo o'zlarining kundalik hayotida uni keng namoyon qiladilar.

Lotin tilidan tarjima qilganda "agressiya" – tajovuz qilish ma'nosini angalatadi. Hozirgi vaqtda agressiya atamasi juda keng qo'llaniladi. Ushbu fenomenni negativ emotsiyalar bilan (masalan, jahl bilan) va negativ motivlar bilan (masalan, zarar yetkazish bilan), hamda negativ qarashlar bilan (masalan, ratsizm belgilari bilan) va vayron etish xarakterlari bilan bog'laydilar.

Psixologiyada agressiya deganda, boshqalarni o'ziga bo'ysindirish yoki ularning ustidan hukmronlik qilish maqsadida, fantaziyasida (xayol surish) yoki real xulq-atvorda namoyon bo'ladigan tendensiyani (intilishni) tushunadilar. Ushbu tendensiya universal xarakterga ega, ammo "agressiya" atamasining o'zi umuman neytral ma'noga ega. Aslida agressiya hayot va yashash qiziqishlariga xizmat qiladigan, pozitiv, hamda o'zining agressiv xohishini qoniqtirishga yo'naltirilgan, negativ ham bo'lishi mumkin.

Agressiya psixik reallik sifatida aniq xarakteristikalariga ega: yo'naltirilganligi, namoyish etish shakllari, intensivlik. Agressiyaning maqsadi – xususan jabrlanuvchiga azob (zarar) yetkazish (dushmanlik agressiyasi), hamda agressiyani boshqa maqsadlarga erishish vositasi sifatida qo'llash (instrumental agressiya). Agressiya tashqi ob'ektlarga ham yo'naltiriladi (insonlar yoki predmetlar) yoki o'ziga (tanasi yoki shaxsiyatiga). Boshqa insonlarga yo'naltirilgan agressiya jamiyat uchun maxsus xavfni tashkil etadi. A.Bandura va R.Uolter uni asotsial agressiya deb ataganlar va uni ijtimoiy-destruktiv xarakterli xarakterlar bilan bog'laydilar, buning natijasida boshqa shaxs yoki mulkga zarar yetkazilishi mumkin, biroq bu harakatlar qonun tomonidan jazolanmasligi ham mumkin.

Agressiya turlicha shakllarga ega bo'lishi mumkin – ochiq va latent. "Agressiya" atamasini vayron etish niyatlarini belgilash uchun qo'llanilishiga qaramasdan, uni pozitiv namoyishlarini atash uchun ham keng qo'llaydilar,

masalan, manmanlikdan kelib chiqqan faollik uchun. Bunday harakatlarni o'z mavqeyini o'rnatish deb belgilaydilar, shu bilan bu harakatlar do'stona motivatsiya yordamida paydo bo'lganini ta'kidlaydilar. Ular raqobat, yutuqlarga intilish, hazil, sport musobaqalari va boshqa shakllarda namoyon bo'ladi.

Agressiyaning odatiy namoyishlari quyidagilar hisoblanadi: nizo chiqarish, bosim o'tkazish, majburlash, tilining yomonligi, negativ baholash, hamla qilish yoki jismoniy kuchni qo'llash. Agressiyaning yashirin shakllari aloqadan qochish, kimgadir zarar yetkazish maqsadiga befarqlik, o'ziga ziyon yetkazish va o'z joniga qasd qilish.

Agressiyaning ichki reprezentatsiyalari turli agressiv affektlar orqali namoyon bo'lishi mumkin, bular (intensivlik va chuqurligi tartibida) asabiylashish, hasad, nafrat, g'azab, chidamlilik, vahshiylik, jinnilik va qutirish. Agressiv affektlar intensivligi ularning psixologik funksiyasi bilan hamjihat. Agressiya individ uchun avtonomiyani saqlab qolish, azob yoki xavf manbaini yo'qotish, ehtiyojlarini qondirish yo'lida to'siqlarni yo'q qilish, ichki nizoning yechimi, o'zini baholashning o'sishi kabi muhim funksiyalarni bajarishi mumkin. Bu vaziyatda aggressiyani shaxs to'la-to'kis yoki qisman anglamasligi mumkin.

Eng murakkab agressiv va intensiv affektlardan biri – nafrat. Nafratga chalingan insonning asosiy maqsadi agressiya ob'ektini yo'qotish. (Shubhasiz, nafrat jiddiy xavfni bartaraf etishga yo'naltirilgan, g'azabning normal reaksiyasi bo'lishi ham mumkin). Ma'lum sharoitda nafrat va qasoskorlik noadekvat kuchayishi mumkin. Agar ular mustahkam xarakterologik ahamiyat kasb etsa, fe'l-atvorning psixopatologiya darajasiga yetish haqida gapirish mumkin.

Psixopatologiyaning "yengilroq" vaziyatlarida nafrat qattiq ma'naviy ta'qiqalar shaklini va shaxsiy ideallarni agressiv mustahkamlashni o'zlashtiradi. Shu bilan birga nafrat hokimiyatga erishish, bo'ysindirish yoki kamsitish kabi xohishlarida ham namoyon bo'lishi mumkin. Eng og'ir shakllarida sadistik moyilliklar paydo bo'ladi – ob'ektni azoblanishidan rohat olish. Nafrat namoyishining oxirgi shakli - yo'qotishga intilish (qotillik) va o'z joniga qasd qilish, masalan, qachonki "menlik" yoqimsiz ob'ekt bilan taqqoslansa va o'zini o'ldirish ob'ektni yo'qotishining yagona yo'li bo'lsa namoyon bo'ladi.

Nafrat ob'ekti bilan munosabatlar agressor shaxsiyati uchun muhim qadriyatga ega. U nafrat ob'ektini chin dildan yo'qotishni istaydi va shu bilan birga u bilan munosabatlarni saqlab qolishga intiladi.

Shaxsdagi og'ishning bir qancha omillarini ko'rsatish mumkin. Buni turli fanlar o'z yo'nalishlariga qarab turlicha tadqiq qiladilar. Bu sotsiologik, biologik, psixologik, evolyutsion, nazariy psixologik nazariyalarga bo'linadi.

3.2. Agressiyaga biologik yondashuv

Biologlar asosan muammoning murakkab va ahamiyati yuqori turlariga to'xtalishni o'zlariga maqsad qilib olishganlar. Biologik nazariyalar deviant holatlarni o'rganish jarayonida deviant xulq-atvorning agressivlik va jinoyatchilik turlarini tadqiq qilishga harakat qilishadi. Lekin, deviantsiya muammosi keng ko'lamdagi ijtimoiy muammo hisoblanib, jamiyatda mavjud jamiyat tomonidan

qabul qilinmagan har bir harakatni o'z ichiga oladi. XIX asrning ikkinchi yarmida italiyalik Ch.Lombroz biologik nazariya yo'nalishda dastlab deviant xulq-atvor muammosi bilan shug'ullangan. Ch.Lombroz jinoyatchilikning asosiy sababi bu irsiy-biologik omillar deb uqtiradi. Jinoiy (kriminal) xulq-atvorning paydo bo'lishiga dastlab ob-havo, tabiat va tug'ma omillardan tortib iqtisodiy, madaniy va genderlargacha bo'lgan ijtimoiy omillar ham sabab bo'lishi mumkin, deb ta'kidlaydi. Keyinchalik sotsiologiya va psixologiya fanlarining deviant xulq-atvor muammosini o'rganish ustida olib borilgan ilmiy tadqiqotlari biologik yo'nalishdagi nazariyalarning yetarli darajada ilmiy asoslanmagani, muammoni hal qilish chog'ida faqat bir tomondangina yondashilganligi, tadqiqot metodlarining samarasizligi ma'lum bo'ldi.

3.3. Ekologik yondashuv

Ushbu yondashuv Z.Freyd nuqtai nazariga o'xshash bo'lgan agressiyaga evolyutsion yondashuv tarafdori K.Lorens tadqiqotlarida yangicha mazmun kasb etdi. Lorensning fikriga ko'ra, tajovuzkorlik barcha jonzorlarda bo'lgani kabi, insonda ham mavjud bo'ladi. U yashash uchun kurash instinktiga asoslanuvchi agressiv energiya organizmda uzoq vaqt davomida muntazam yig'ilib borib, uzluksiz ravishda, qo'qqisdan paydo bo'ladi, deb hisoblagan. Shu tariqa, aniq tajovuzkor xatti-harakat quyidagi ikkita vazifani bajarish natijasida yuzaga keladi:

1. Jamlangan tajovuzkor energiyaning miqdori;
2. Agressiyani bo'shshini yengillashtiruvchi stimullarning mavjudligi.

Tajovuzkorlik nazariyasining fundamental tadqiqotlari aynan K.Lorensqa tegishlidir. Birinchidan, u hayvonlardagi o'z turdoshlariga nisbatan tajovuzkorlikni zararli emas, balki turning saqlanib qolishi uchun foydali, deb hisoblagan. Agressiyani turni saqlanib qolishi uchun lozim bo'lgan tabiiy instinkt sifatida anglash uning xavfini tushunish imkonini beradi. Uning xavfi kutilmaganda yuz berishidir. Aksariyat sotsiologlar va psixologlar o'ylaganlaridek, agressiya tashqi ta'sirlarga bog'liq bo'lmaydi. Ikkinchidan, Lorensning fikriga ko'ra, guruh a'zolari bir-birlari bilan qanchalik yaqin bo'lsalar, qanchalik bir-birlarini tushunsalar hamda yaxshi ko'rsalar, agressiya shunchalik xavfli bo'ladi.

Uchinchidan, Lorens tajovuzkorlikka qarshi ijtimoiylashuvning quyidagi usullarini ko'rsatdi: almashtirish, hujum mo'ljalini o'zgartirish. Lorens buni evolyutsiya natijasida erishilgan ajoyib ixtiro, tajovuzni xavfsiz yo'nalishga burib yuborish vositasi deb yozgan. Sherer ham, modomiki agressiya instinkt ekan, uni boshqa faoliyat bilan almashtirish lozim deb hisoblagan. Shu o'rinda an'analarning jamiyat hayotida tutgan o'rni haqidagi Lorens g'oyalari diqqatga sazovor. Xususan, u o'zining dastlabki kommunikatsiya vazifasini o'zgartirib, yangi ikkita vazifani bajarishga kirishadi: agressiyadan saqlanish hamda bir tur a'zolari ichidagi aloqalarni saqlab qolish. Uchinchi muhim vazifasi bir turni qobiq ichida saqlab, boshqa turlardan himoyalash. Bu bugungi kundagi me'yorlarning aniq ifodasidir. Ijtimoiy me'yorlar va an'analarning mustahkamligi eng dahshatli urush – dinlararo urushga olib kelishi mumkin va bu bugungi kunda kuzatilmoqda.

3.4. Agressivlik (tajovuzkorlik) barcha asoslarning asosi sifatida

Kundalik hayotda ishlatilayotgan tushuncha bilan ilmiy atama har doim ham bir-biriga mos kelavermaydi. Kundalik hayotda agressiya deganda biz ko'proq adolatsiz, asossiz hujumni tushunamiz. Etologiyada agressivlik tushunchasi g'azab, jahl, nafratni anglatadi. U hech qanaqa, ijobiy ham salbiy ham ko'rinishga ega emas. U neytraldir. Bu ta'rifni K.Lorens "G'azab: agressiv xulq-atvorning tabiiy tarixi" nomli kitobida keltirib o'tadi. Agressiya ko'pincha hujum qilganda ko'zga tashlanadi, biroq, g'azabsiz hujumni etologlar agressiya deb atamaydilar. Tabiatda bir tur ikkinchi turga hujum qiladi. Bo'ri quyonga hujum qilsa, agressiya emas, ov hisoblanadi. Shu kabi, ovchining o'rdak otishi yoki baliqchining qarmoq tashlashi agressiya emas. Chunki ular o'ljaga nisbatan qo'rquv, g'azab yoki nafrat hissini tuymaydi. Agressiv xulq-atvorni esa, ushbu tuyg'ular yuzaga keltiradi. Itning begona odamga tashlanishi agressiyadir. Odamning itga javoban tosh otishi ham agressiyadir. Chunki, shu vaqtda ikkala tomon ham bir-biridan qo'rqib va bir-biridan nafratlanib, harakatlanadilar. Bir hayvon ikkinchisining jahlini chiqarsa yoki xavf tug'dirsa (o'ziga, hududiga, uyiga, bolalariga) yoki shunchaki notanish hamda shubhali ko'rinsa, agressiyaga duch keladi. Agressivlik hayvonlarda hudud bilan bog'liq ravishda yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu holat Govard tomonidan 1920 yilda kashf qilinganidan so'ng, ma'lum bo'ldiki, bu holat juda keng tarqalgan ekan. Ko'p hayvonlar o'z hayotlarining bir bo'lagi sifatida o'z hududlarini qattiq himoya qiladilar. Hududlar ayrim hayvonlarda, ko'proq yovvoyi hayvonlarda, individual bo'lsa, aksar hayvonlar to'da yoki podaning umumiy hududiga egadirlar. Agar biror bir hayvonga tegishli hududga boshqasi, o'sha turning vakili bo'lsa ham, tashrif buyuradigan bo'lsa, xo'jayinning qarshiligiga uchraydi va bu qarshilik hududning markaziga yaqinlashgan sari ortib boraveradi. Aksincha, boshqa hayvon hududida agressivlik pasayib, begona hayvon qochishga harakat qiladi (Buni yaxshi bilgan hayvon o'rgatuvchilar qafasga birinchi bo'lib o'zlari kiradilar. Ikkinchi bo'lib kirgan hayvon qafasni hayvon o'rgatuvchining hududi sifatida qabul qiladi va uning agressivligi yo'qoladi). Aslida esa, hayvonlarda hudud agressiya natijasida yuzaga keluvchi tushunchadir. Lorensning fikriga ko'ra, agressivlik oddiy instinktdir (barcha biologlar ham bu fikrga qo'shilavermaydilar). Buni isbotlash uchun u va uning xodimlari bir qator tajribalar o'tkazganlar. Ular hayvonlarni turdoshlaridan alohida saqlab, ularda agressivlik o'rganish orqali emas, tug'ma mavjud bo'lishini isbotlaganlar. Masalan, alohida saqlangan sichqonlar va kalamushlar o'zlarini turdoshlariga qaraganda agressivroq tutishgan. Ular o'z turdoshlariga ham darhol hujum qilganlar, bunda ular o'z turiga xos usullarni qo'llaganlar. Agressiya doimo qo'rquv bilan birga yuradi, qo'rquv har doim agressiyani yuzaga keltiradi. Buni turli hayvonlarda olib borilgan tajribalar ko'rsatib bergan. Agar hayvonlar qo'rqitiladigan bo'lsa, ular agressivroq bo'lib qolishgan. Bu insonlar to'dasi yoki butun jamiyatda ham kuzatilishi mumkin. Agressivlik eng xavfli holatdir. Agressivlik ichdan paydo bo'ladi va to'planib boradi. Oldin psixologlar agressivlik tashqi omillar natijasida yuzaga keladi va agar tashqi omillar bartaraf etilsa, agressivlik paydo bo'lmaydi, deb o'ylashgan. Etologlar buning noto'g'ri ekanligini isbotlab berishdi. Qo'zg'atuvchilar mavjud bo'lmaganida agressivlik ichkarida yig'ilib boraveradi.

Agressivlikni saqlovchi holatlar esa kamayib boraveradi va arzimagan sabab ham, uning yuzaga chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Oxir oqibatda u hech qanday sababsiz ham yuzaga chiqishi mumkin. Kundalik hayotda bizning agressivligimiz turli insonlar bilan yuzaga keluvchi mayda-chuyda ziddiyatlar orqali yuzaga chiqib turadi. Biz agressivlikni qandaydir qilib boshqarishni o'rganishimiz mumkin, biroq, u insonning eng kuchli instinktlaridan biri bo'lganligi sababli, uni butunlay yo'qota olmaymiz. Shuni esda saqlash lozimki, agressiv insonning atrofidagi qo'zg'atuvchilarni bartaraf etish orqali uning agressivligini yo'qotmaymiz, balki yig'ilib borishiga yo'l qo'yib beramiz. U baribir yuzaga chiqadi, buning ustiga ko'proq kuch bilan. Qayg'uli bo'lsa-da, haqiqat shundan iborat. Agar qo'zg'atuvchi mavjud bo'lib, u qo'rqinchliroq bo'lsa, agressivlik mo'ljali o'zgarishi mumkin. Ayni vaqtda boshqa yo'nalishda amalga oshirilgan agressiya raqibga o'z kuchini namoyish etish vazifasini ham bajaradi: "ko'rib qo'y, men nimalarga qodirman". Ko'p hollarda agressiya uchun mo'ljali o'z turdoshi yoki boshqa turdagilarga o'zgartirib turiladi, faqat mo'ljaldagi nishon javob qaytara olmasa bo'lgani. Yo'lovchidan so'kish eshitgan aravakash alamini otlardan oladi. Biror narsadan jahli chiqqan kishi itini tepkilab qolishi mumkin. Boshlig'idan gap eshitgan er xotinini so'kadi; xotin bolasini urishadi; bola esa, alamini mushugidan oladi. Agressiya mo'ljalini kuchsiz va aybsiz tomonga qaratib o'zgartirish ierarxiyani saqlashda muhim ahamiyatga ega. Agressivlik tur uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan bir necha vazifalarni bajaradi. Agressivlik yordamida hudud muhofaza qilinadi. Kuchsiz hayvon kuchli hayvondan o'z uyini himoya qila oladi. Chunki u o'z uyida agressivroq, demak kuchliroqdir. Hududning mavjudligi esa, bir tur vakillari uchun muhim bo'lib, u bir-biriga halal bermasdan yashash imkonini beradi. Ikkinchi omil Darvin tomonidan ko'rsatib berilgan edi. Raqobatlashayotgan erkakning kuchlirog'i ayolga egalik qiladi va avlod qoldiradi. Shu tarzda podaga yo'l boshchilik qiluvchi va himoya qiluvchi erkak saralanadi. Bolalarini himoya qilish uchun jangga tashlanishda ham agressivlikning o'rni yuqori bo'ladi. Bu holatni bolalarni himoya qilishni bir jins vakillari o'z zimmasiga oladigan hayvonlarda yaqqol ko'rish mumkin. Mazkur hayvonlarda aynan bola himoyasini o'z zimmasiga oluvchi jins agressivroq bo'ladi. Agressivlik hayvonlar jamoasini saqlanib qolishiga ko'maklashuvchi qat'iy ierarxiya mexanizmini amal qilishiga ham ko'maklashadi. Buning mazmuni shundaki, jamoaning har bir a'zosi kim kuchliroq va kim kuchsizroq ekanligini yaxshi biladi, kuchsizlar kuchlilarga ovqatda, ayolga egalik qilishda va boshqalarda yo'l beradi. Hayvonlar guruhida ierarxiya juda tez, ba'zan kichik to'qnashuvlar orqali, ko'pincha esa, busiz ham o'rnatilaveradi. Ba'zan bu to'liq tartiblashuvga olib keladi.

3.5. Psixoanalitik yondashuv

Mazkur nazariyaning asoschisi Zigmund Freyddir. U tajovuzkor xulq tabiatiga ko'ra instinktiv bo'ladi va bundan qochib qutulib bo'lmaydi, deb hisoblagan. Insonda ikkita o'ta kuchli instinkt mavjud: jinsiy (seksual (libido)) va o'limga chorlovchi instinkt (tanatos). Birinchi turdagi energiya hayotni mustahkamlash, saqlash va qayta ishlab chiqarishga yo'naltirilgan. Ikkinchi turdagi energiya esa,

hayotni buzish va tugatishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Uning ta’kidlashicha, insonning xulq-atvori mazkur instinktlar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro aloqadorlikning natijasi bo‘lib, ular o‘rtasida doimiy zo‘riqish mavjud bo‘ladi. Hayotni saqlash (eros) va uni yemirish (tanatos) o‘rtasida kuchli ziddiyat borligi sababli, boshqa mexanizmlar tanatosning energiyasi “Men” tomonga emas, balki boshqa tomonga, umuman tashqariga yo‘naltirish maqsadiga xizmat qiladi. Agar tanatosning energiyasi tashqariga yo‘naltirilmasa, individning o‘zini yemirilishiga olib keladi. Shu tariqa, tanatos agressiyaning tashqariga chiqishiga va boshqalarga yo‘naltirilishiga sababchi bo‘ladi. Bu nazariyani quyidagi chizmada ifodalash mumkin:

Yemirilish Saqlanish

Tanatos----- Men □----- Eros

Energiya yo‘nalishining o‘zgarishi agressiya, boshqalarga yo‘nalgan xavfli xatti-harakatlarning paydo bo‘lish ehtimolini kamaytirishi mumkin bo‘lgan hodisa – agressiyaga olib keluvchi hissiyotning tashqi namoyon bo‘lishidir.

3.6. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (bixevioral model)

Boshqalardan farqli ravishda, mazkur nazariyaga ko‘ra, og‘ma xulq-atvor ijtimoiylashuv jarayonida kuzatish orqali mos xulq-atvor shakllarini o‘zlashtirilishi va mustahkamlanishi natijasida yuzaga keladi. Ya’ni, biror bir insonning namunaviy xulqini o‘rganish jarayoni ketmoqda. Ushbu nazariya Bandura tomonidan taklif etilgan bo‘lib, quyidagi jadvalda tajovuzkor xulqni o‘zlashtirilishi, yuzaga keltirilishi va boshqarilishi tushuntirilgan.

Banduraning ijtimoiy o‘zlashtirish nazariyasi

<i>Tajovuzkorlik vosita orqali o‘zlashtiriladi:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Biologik omillar (masalan, gormonlar, asab tizimi); • O‘zlashtirish (masalan, bevosita tajriba, kuzatish).
<i>Tajovuzkorlik yuzaga keltiriladi:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Namunalarning ta’siri ostida (masalan, qo‘zg‘atish, diqqat); • Qabul qilib bo‘lmaydigan munosabat (masalan, hujum, frustratsiya); • Qo‘zg‘atuvchi motivlar (masalan, pul, faxrlanish); • Ko‘rsatmalar (masalan, buyruqlar); • G‘alati yondashuv (masalan, paranoik yondashuv).
<i>Tajovuzkorlik boshqarladi:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Tashqi rag‘bat va jazo (masalan, moddiy mukofot, noxush oqibat); • Ko‘rgazmali tajriba (masalan, boshqalarni qanday mukofotlashganlarini yoki jazolashlarini kuzatish); • O‘zini-o‘zi boshqarish mexanizmlari (masalan, faxr, aybdorlik)

Uning nuqtai nazariga ko‘ra, tajovuzkor xulqni tahlil qilishda quyidagi uchta jihatni hisobga olish lozim:

1. Mazkur harakatlarni o'zlashtirish usullari;
2. Uni yuzaga keltiruvchi omillar;
3. Ular mustahkamlanadigan sharoitlar.

Shu boisdan, bu yerda eng katta ahamiyat bolalarga tajovuzkorlikni o'rganishga, ijtimoiylashuvning birlamchi vositachilari, aniqroq aytganda ota-onalarning ta'siriga qaratiladi. Xususan, ota-onalarning xulq-atvorlari tajovuzkorlik modeli vazifasini o'tashi va agressiv ota-onalarning bolalarida ham agressivlik kuzatilishi isbotlandi. Shuningdek, ushbu yondashuv namoyondalari keng diapazondagi tajovuzkor reaksiyaning inson tomonidan o'zlashtirilishi – ushbu xulqni to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirishga kiradi. Ya'ni, tajovuzkor xatti-harakatning mustahkamlanishi mazkur xatti-harakatning keyinchalik ham takrorlanish ehtimolini oshiradi. Shuningdek, natija keltiradigan tajovuzkorlik, ya'ni tajovuzkor xulqning qo'llanilishi oqibatida muvaffaqiyatga erishish ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bunga yana boshqalardagi tajovuzkorlikni kuzatish natijasida yuzaga keladigan vikar tajriba ham kiradi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jazolash tajovuzni qo'zg'atuvchisi hisoblanadi. O'zini-o'zi taqdirlash va o'zini-o'zi jazolash – inson o'zi uchun o'rnatib olgan va taqdirlash va jazolash orqali boshqariladigan tajovuzkorlikning ochiq modelidir. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ushbu nazariya inson tajovuzkorligini oldini olish va nazorat qilish uchun ko'proq imkoniyat qoldiradi. Buning ikkita sababi bor:

1. Ushbu nazariyaga ko'ra, tajovuzkorlik ijtimoiy xulq-atvorning o'zlashtirilgan modeli. Demak, turli chora-tadbirlar orqali (sabablarni bartaraf etib) uni yumshatish mumkin; Ijtimoiy o'qitish (sotsial kognitiv) insonlardagi agressiya faqat maxsus ijtimoiy sharoitlardagina yuzaga keladi, deb hisoblaydi. Hozirgi kunda ijtimoiy o'qitish nazariyasi agressor va ijtimoiy rivojlanish holati haqida ma'lumotlar mavjud bo'lsa, tajovuzkor xulqni tushuntirib beruvchi eng samarali usul hisoblanadi. Shu tariqa, yuqorida keltirilgan, tajovuzkor xulqni ta'riflovchi nazariyalardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- Tajovuzkorlikning paydo bo'lishiga tabiiy va ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi;
- Tajovuzkorlik zo'ravonlik bo'lish bilan birga, individning yashash uchun kurashdagi me'yoriy reaksiyasi bo'lishi ham mumkin;
- Tajovuzkor bo'lmagan xulqni ijobiy mustahkamlash, tajovuzkorlikni yuzaga keltiruvchi sharoitlarni o'zgartirish orqali agressiv xatti-harakatlar yumshatilishi yoki ijtimoiy maqbul yo'nalishga o'zgartirilishi mumkin.

Tajovuzkorlikni ta'riflovchi asosiy nazariyalarni tahlil qilib, uning tabiatini tushuntirib beruvchi asosiy tushunchalarni ta'riflaymiz. R.Beron va D.Richardsonlar qanday shaklda namoyon bo'lmasin, boshqa jonzotga zarar yetkazishga yo'naltirilgan xulq-atvor bo'lib, o'sha mavjudot mazkur munosabatdan himoyalaniishi uchun barcha asoslarga ega. Mazkur keng qamrovli ta'rif o'z ichiga quyidagi xususiy holatlarni qamrab oladi:

1. Tajovuz har doim qurbonga anglangan maqsadli zarar yetkazishni nazarda tutadi;
2. Faqat jonli mavjudotlarga zarar yetkazishga yo'naltirilgan xulq-atvorgina tajovuzkor deb qaralishi mumkin;

3. Qurbonlar o'ziga nisbatan munosabatdan qochish uchun motivga ega bo'lishlari lozim.

E.Fromm esa, tajovuzkorlik deganda boshqa insonga, odamlar yoki boshqa jonzotlarga, shuningdek har qanday tirik bo'lmagan ob'ektlarga yetkazilgan zararni tushunish lozimligini bildiradi. R.S.Nemovning fikriga ko'ra, tajovuzkorlik dushmanlik sifatida – insonning boshqa insonlarga noxushlik tug'dirish, zarar yetqazishga yo'naltirilgan xulq-atvoridir. V.Zinchenko tahriri ostidagi "Psixologiya lug'ati"da quyidagicha ta'rif beriladi: Tajovuzkorlik – motivga ega bo'lgan, salbiy xulq-atvor bo'lib, insonlarning ijtimoiy hamkorlikda yashashning me'yorlari va qoidalariga zid bo'ladi, hujum ob'ektlariga (jonli va jonsiz) zarar keltiradi hamda kishilarga jismoniy zarar keltiruvchi hamda ularda ruhiy noxushlik (salbiy hissiyotlar, zo'riqish, qo'rquv, tushkunlik holati) tug'diradi. Tajovuzkorlikning namoyon bo'lishi turlicha. Tajovuzkorona chiqishlarning ikkita asosiy turini ajratib ko'rsatiladi:

- Maqsadli tajovuzkorlik;
- Instrumental tajovuzkorlik.

Birinчисida oldindan rejalashtirilgan, ob'ektga zarar yetkazish maqsadidagi faoliyat sifatidagi amalga oshirilishi tushuniladi. Ikkinчисida esa, biror bir natijaga erishish maqsadida amalga oshirilayotgan faoliyat tushuniladi va bu tajovuzkorona maqsadni ko'zlamaydi.

Tajovuzkorona faoliyatning tuzilmasini quyidagilar tashkil qiladi:

1. Yo'nalishiga ko'ra:

- Tashqariga yo'naltirilgan tajovuzkorlik;
- Autoagressiya – o'ziga yo'naltirilgan tajovuzkorlik.

1. Maqsadiga ko'ra:

- Intellektual tajovuzkorlik;
- Dushmanona tajovuzkorlik.

3. Namoyon bo'lish usuliga ko'ra:

- Jismoniy tajovuzkorlik;
- Verbal tajovuz.

4. Namoyon bo'lish darajasiga ko'ra:

- To'g'ridan-to'g'ri tajovuzkorlik;
- Bilvosita tajovuzkorlik.

5. Tashabbusning mavjudligiga ko'ra:

- Tashabbuskorona tajovuz;
- Himoyaviy tajovuz.

Ko'pincha tajovuzkorona xatti-harakat va tajovuzkor xulq-atvor tushunchalarini bir xil mazmunda ishlatishadi. Vaholanki, bular ikki xil tushunchalardir. Tajovuzkorona xatti-harakat holatga mos aksta'sir sifatida tajovuzkorlikning namoyon bo'lishidir. Agar tajovuzkor xatti-harakatlar takrorlanaversa, tajovuzkor xulq-atvorga aylanadi. Tajovuzkorlikning o'zi esa, tajovuzkorona xatti-harakat oldidan yoki davomidagi hodisaviy, ijtimoiy, ruhiy holatdir. Shuningdek, ta'kidlash lozimki, har bir shaxs ma'lum bir tajovuzkorlikka ega bo'lishi lozim, chunki agressiya inson faolligi va moslashuvchanligining

ajralmas tavsifi hisoblanadi. V.Klayn tajovuzkorlikda faol hayot kechirish uchun lozim bo‘ladigan ayrim sog‘lom jihatlar mavjud deb hisoblaydi. Bular – qat’iylik, tashabbus, maqsadga erishish yo‘lidagi qat’iyatlilik, to‘siqlarni yengib o‘tish. Bu sifatlar yetakchilarga xos. Shu boisdan, tajovuzkorona xulqqa ega bo‘lganlarning ayrimlari rahbarlik lavozimlarda muvaffaqiyatli ishlab keta oladilar. R.S.Xomans adolatga intilish bilan bog‘liq holatlar tajovuzkorlikni keltirib chiqaradi, deb hisoblaydi. A.A.Rean, K.Byutner va boshqalar tajovuzkorlik namoyon bo‘ladigan ayrim holatlarni frustratsiya va bezovtalikdan qutulish maqsadidagi moslashishga xos xususiyat deb hisoblaydilar. Frustratsiya holati – ruhiy holat bo‘lib, qondirilmagan stimullashgan ehtiyojlarning mavjudligi bilan izohlanadi. Bu holat turli salbiy kechinmalar: g‘azablanish, tushkunlik kayfiyatlari bilan birga kuzatiladi. Shu tariqa agressiyani yashab qolish va moslashishga ko‘maklashuvchi biologik jihatdan maqsadli xulq-atvor shakli deyish mumkin. Boshqa tomondan, agressiya zulm deb qaraladi va inson mavjudligining ijobiy jihatlariga zid xulq-atvor deb hisoblanadi.

Xo‘sh, unda qaysi xulq-atvorni og‘ma deb hisoblash lozim?

T.R.Rumyanseva bugungi kunda me‘yoriy yondashuv ilgari surilayotganligini ma‘lum qiladi. Uning fikriga ko‘ra, xulq-atvorni og‘ishini aniqlashda me‘yor tushunchasi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lishi lozim. Me‘yor u yoki bu xatti-harakatni nazorat qilish mexanizmlarini shakllantiradi. Me‘yor tushunchasi bolaning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadi. Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, xulq-atvorni quyidagi ikkita majburiy sharoit mavjud bo‘lganida og‘ma deb baholashimiz mumkin:

1. Qurbon uchun halokatli oqibatlarni keltirib chiqarganida;
2. Xulq-atvor me‘yorlari buzilganida.

Xulqning og‘ishiga o‘qitish va tarbiya muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. R.Kratchfild va N.Levinson ijtimoiylashuv jarayoni orqali og‘ishni namoyon bo‘lishini nazorat qilish mumkin deb hisoblaydilar. Agressiyaning ijtimoiylashuvi deganda, o‘zining tajovuzkorona intilishlarini hamda ularning shakllarini mazkur sivilizatsiyada qabul qilingan doiradagi namoyon bo‘lishini nazorat qilishni o‘rganish jarayoni tushuniladi. Ijtimoiylashuv natijasida ko‘pchilik jamiyat talablariga moslashgan holda o‘zining og‘ma impulslarini tartibga solishni o‘rganadilar. Boshqalar esa, o‘ta deviant bo‘lib qolaverishlari mumkin, biroq o‘z agressiyasini cheklangan holda: og‘zaki so‘kish, qarg‘ish, yashirin majburlash, ortiqcha talablar qo‘yish va shu kabilarni ishlatishga majbur bo‘ladilar. Uchinchi toifadagilar esa, hech narsani o‘rganmaydilar va o‘zlarining tajovuzkorona impulslarini jismoniy zo‘ravonlikda namoyon qilaveradilar. Bu yerda madaniy muhitdagi bolani kichik yoshidagi tarbiyalash tajribasi, oilaviy an‘analar va ota-onaning bolaga munosabatlarining emotsional zamini muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Y.Zagrfovaning fikriga ko‘ra, deviant xatti-harakatlarga moyillik ijtimoiylashuv jarayonidagi kamchiliklarning to‘planib borishi natijasida shakllanadi.

U ijtimoiylashuvning ikkita darajasini ajratib ko‘rsatadi:

- Ijtimoiy tajriba, madaniy xulq-atvorning qadriyatlari va me‘yorlarini o‘zlashtirish;

- Kichikroq hajmdagi, biroq deviatziya xulqqa ruxsat beruvchi submadaniyatga xos tajribani o'zlashtirish. Shu tariqa xulosa qilish mumkinki, og'ishgan xulq-atvorga moyillik ijtimoiylashuvdagi muvozanatning buzilishi natijasida shakllanadi.

O.Kernberg ta'kidlaganidek, nafrat boshqa inson ustidan g'alaba yurishini ifoda etadi va xuddi shunday shaxsiyat "menligining" o'sha qismi ustidan ham. Bu qism hozirgi vaqtda qo'rquv singdiradi va o'tgan azoblari uchun qasos olishni talab qiladi.

Nafrat agressiv qiziqishlarning namoyishlaridan biri, bular psixoanalitik tasavvurlarga muvofiq, libido namoyishlari – keng ma'nodagi jinsiy (seksual) qiziqishlar kabi inson uchun tabiiy hisoblanadi. Ma'lumki, Z.Freyd oxirgi nazariy ishlarida agressiyani – o'limning tug'ma o'zini vayron etishga qiziqish namoyishi sifatida asoslab berishga harakat qilgan. Biroq, bu tasavvur keng ommaga tarqalmadi. Hozirgi vaqtgacha, agressiya qiziqishlari tug'ma (azaldan dushman-destruktiv) ekanligi haqida savol muammoli bo'lib qolmoqda. Yoki ular hayotdagi nizolar va boshqa faol intilishlar asosidagi frustratsiyalar natijasida shakllanadi (masalan, o'z mavqeini ko'tarish).

Shunday qilib, agressiya ichki qo'zg'alish tendensiyasi sifatida – bu shaxs dinamikasining ajralmas bo'lagi (me'yordagi holatida ham, turli darajada namoyish etilgan buzilishlarda ham). Agressivlik – individual xususiyat, u aniq insonning moyilligi ushbu tendensiyani ichki va tashqi harakatlar shaklida namoyon etishi. Ushbu individual xususiyatni o'lchash qiyin, bu borada agressiv tendensiyani asosiy baholash usuli – bu uning xulq-atvordagi namoyishlarini baholash.

Agressiya va agressiv xulq-atvor orasidagi o'zaro bog'liqlik xarakterini aniqlashga urinib ko'raylik. Balki insonning agressiya kechinmalari uni vayrona harakatlarga olib keladi. Boshqa tomondan, zo'ravonlik sodir etib, inson o'tkir emotsional qo'zg'alish holatida ham, shu bilan birga to'liq sovuqqonlik holatida ham bo'lishi mumkin. Agressor o'z qurbonini yomon ko'rishi umuman shart emas. Ko'pchilik insonlar bog'lanib qolgan va chin yurakdan sevadigan o'z yaqinlarini qiynaydilar.

Real hayotda esa umuman aniqlash murakkab va qiyin, insonning xulq-atvori unig ichki agressiv tendensiyasi bilan yo'naltiriladimi yoki u boshqa qandaydir omillarga bog'liq. Masalan, uch yoshar bola tibbiy ko'rik davomida bir nechta muolaja olganidan so'ng, umuman qochishi yoki jahl va g'azabini namoyish etib, kattalarga faol qarshi harakat ko'rsatishi mumkin. Yordamga muhtoj bolaning bunday xulq-atvori agressiv dushman bo'lishi mumkinmi? Bolaning mustaqiligini chegaralashga kattalar tomonidan intilishlariga qarshi agressiv noroziligini, bola xulq-atvori sifatida qanday baholash mumkin? Va nihoyat, farovonligiga nisbatan real xavf sharoitida kattalar o'zini aynan agressiv tutadilar, bu to'g'rimi? Bunday savollarga javoblar qo'shimcha shaxsiyat va situativ omillarga bog'liq. Masalan, inson uchun aniq bir vaziyatning muhimligi (yoki xavfliligi), uning o'z xulq-atvorini anglash qobiliyati va o'z hissiyotlarini nazorat qilishi, ularga keltiradigan zarar darajasi.

Yuqorida keltirilgan misollardan xulosa qilish mumkinki, agressiv xulq-atvor turli shakllarga (ifodalanishi bo'yicha) ega bo'lishi mumkin: situativ agressiv

reaksiyalar (aniq vaziyatga qisqa muddatli reaksiya shaklida); passiv agressiv xulq-atvor (hech nima qilmaslik yoki biror nimadan voz kechish shaklida); faol agressiv xulq-atvor (zo‘ravonlik yoki vayrongarchilik harakatlari shaklida).

Mazmun jihatidan agressiyaning yetakchi belgilari sifatida, uning quyidagi namoyishlarini hisoblash mumkin:

- insonlar ustidan ustivorlik qilishga ifodalangan intilish va ulardan o‘z maqsadlarida foydalanish;
- vayron qilishga tendensiya;
- atrofidagi insonlarga zarar yetkazishga intilish;
- zo‘ravonlikka moyillik (og‘riq yetkazish).

Sanab o‘tilgan belgilarni umumlashtirib, shaxsning agressiv xulq-atvorida ustivorlik motivi ifodalangan har qanday harakatni tahmin qilishi haqida fikr yuritish mumkin.

Bu yerda ijtimoiy negativ ifodalangan bahoga ega, eng avvalo agressiv xulq-atvorning shunday shakllari “ular bunday muomalani xohlamayotgan, boshqa tirik jonzodga zarar yetkazishga va haqoratlashga yo‘naltirilgan”. Bunday agressiv-asotsial xulq-atvorda albatta zo‘ravonlik mavjud – og‘riq beruvchi, verbal yoki jismoniy harakatlar. U odatda, agressorning negativ emotsiyalari fonida kechadi (jahl, g‘azab, sadistik rohatlanish, befarqlik). Bu xulq-atvor agressiv motivlar tomonidan yo‘naltiriladi – vayron qilish, yo‘qotish, foydalanish, zarar yetkazish. Kognitiv darajada u bunday xulq-atvorni tasdiqlovchi (bid’atlar, afsonalar, e’tiqodlar) o‘rgatishlar bilan qo‘llab-quvvatlanadi.

Shubhasiz, zo‘ravonlik (jismoniy, jinsiy, emotsional) agressiv xulq-atvorning eng jiddiy namoyishi va xayrixohligi natijasidir. Inson zo‘ravonligi hayvonnikidan tubdan farq qiladi. U biologik jihatdan maqsadsiz, u faollik bilan inson hissiyotlaridan foydalanadi, u inson intellektining tekinox‘riga aylanadi va nihoyat qurol qo‘llanilganda ko‘p karra kuchayadi.

Zo‘ravonlik shaytonini egallab olish uchun, har qanday jamiyat maxsus choralar ko‘rishga majbur. Bular orasida eng samarali deb, milliy an’analar va guruh udumlari tan olingan (o‘yinlar, bayramlar, udumlar), bular aniq shaxsni o‘zining agressiv potensialini integrallashga va uni ijtimoiy ruxsat etilgan usullar yordamida ifoda etishga imkon beradilar. Jamiyatda katta miqdorda ijobiy misollar mavjudligi ham katta ahamiyatga ega, masalan, milliy qahramonlar yoki hayotdagi ideallar.

3.7. Shaxs agressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari

Agressiv xulq-atvor paydo bo‘lishida ko‘pgina omillar ishtirok etadi, shu bilan birga individual va yosh xususiyatlari, tashqi jismoniy va ijtimoiy sharoitlar. Masalan, agressivlikni quyidagi sharoitlar ta’minlashi mumkin, shovqin, jazira, tiqislik, ekologik muammolar, ob-havo sharoitlari va h. Ushbu muammoning ko‘pgina tadqiqotchilarining fikricha, shaxsning agressiv xulq-atvorining shakllanishida asosiy rolni bevosita uning atrofidagi ijtimoiy muhit o‘ynaydi. Bizning qarashimizcha, shaxsning agressiv xulq-atvorini paydo qiluvchi va qo‘llab quvvatlovchi ba’zi bir yetakchi omillarni o‘rganib chiqish lozim.

Agressiv xulq-atvorning xarakteri ko'pgina holatlarda insonning yosh xususiyatlari bilan belgilanadi. Yoshning har bir bosqichi rivojlanishning maxsus alohida vaziyatiga ega va shaxsga ma'lum talablar qo'yadi. Yoshning talablariga adaptatsiya odatda aggressiv xulq-atvorning turli namoyishlari bilan kuzatiladi. Ma'lum bo'lishicha kichik yoshdagi bolalar agar tez-tez, baland ovozda va biror narsa talab qilib yig'lasalar, ularning tabassum qilishi kuzatilmasa, aloqa qilmasa shu orqali aggressivlik xususiyatlarini namoyon etadilar. Psixoanalitik tadqiqotlar go'daklarning talablari inobatga olinmayotganda kechayotgan katta g'azab miqdori haqida ma'lum qilishini ta'kidlashadi. Shu bilan birga shunday fakt ma'lumki, kichik bolalarda ona muhabbatini saqlab qolish uchun, yangi tug'ilgan ukasi yoki singlisiga nisbatan vahshiylik namoyish etishga moyillik kuzatiladi.

Bolalar bog'chasining talablariga moslashib, bolalar bir-birini chimdilashi, mazahlashi, bir biriga tupurishi, urushishi, tishlashi va hattoki yegulik bo'lmagan narsalarni yutishi ham mumkin. Bunday harakatlar aytilmasdan sodir etiladi – impulsiv, ongsiz va ochiq oydin. Ushbu yoshda passiv aggressivlik namoyishi negativizm hisoblanadi, qaysarlik, gapirish yoki ovqat yeyishni rad etish, tirnoqlari yoki lablarini tishlash. Ta'kidlash joizki, maktabgacha yoshidagi bolaning uyidagi xulq-atvori ko'proq oiladagi emotsional iqlimga bog'liq, bolalar guruhi esa o'z navbatida tarbiyachi ichki holatining yorqin aksi hisoblanadi. Agar u yoki bu agressiyani namoyish etsalar yoki kechirayotgan bo'lsalar, bolalar tomonidan agressiyani takrorlash ehtimoli oshadi.

Umuman olganda, bolalar aggressivligi himoyasiz ekanligining teskari tomoni bor. Agar bola o'zini himoyasiz sezsa (masalan, qachonki uning muhabbatga va xavfsizlikka bo'lgan ehtiyojlari qoniqtirilmasa), uning ko'nglida ko'pgina qo'rquvlar paydo bo'ladi. O'zining qo'rquvlarini egallashga intilib, bola himoyalani uchun aggressiv xulq-atvordan foydalanadi. Qo'rquvni bartaraf etishning boshqa ehtimol yo'li agressiyani o'ziga yo'naltirish. Autoagressiya turlicha ifodalanishi mumkin, masalan, o'zini yo'qotish (o'ldirish) xayollarida, uyatchanlik yoki o'zini jazolash g'oyalarida.

Kichik maktab yoshida agressiya odatda zaifroq bo'lgan o'quvchilarga nisbatan ("tanlagan qurboniga") mazah qilish, bosim o'tkazish, urushtirish, janjallashish shaklida qo'llaniladi. Maktab bolalarining bir-biriga nisbatan aggressiv xulq-atvori bir qator vaziyatlarda jiddiy muammoga aylanadi. O'qituvchilar va otanonaning bunday xulq-atvoriga keskin reaksiyasi odatda bolalar aggressivligini kamaytirmasdan, aksincha uni kuchaytiradi, chunki u agressorlarning mustaqilligi va kuchining bilvosita isboti bo'lib xizmat qiladi. Shunga qaramasdan, aynan o'qituvchi, uning avtoriteti va aggressiv xulq-atvoriga ochiq munosabatini bildirish mahorati, bolalarni ko'proq ijtimoiy maqullangan xulq-atvor shakllarini tanlashga undaydi.

Agressiv xulq-atvorning o'smir yoshidagi maxsus xususiyati – kattalar avtoritetining qo'llashi fonida tengdoshlari guruhiga bog'langanligi. Ushbu yoshda aggressiv bo'lish "kuchli bo'lish yoki kuchli ko'rinish" ma'nosini anglatadi. Har qanday o'smir guruhi, lider tomonidan qo'llab-quvvatlaydigan, o'zining afsonalari va udumlariga ega. Masalan, a'zolikka qabul qilish udumlari keng tarqalgan (yoki

yangi kelganlarni sinovdan o'tkazish). Ko'zga tashlanadigan guruh "uniformasi" (umuman o'smirlar modasi ham) udumlar xarakteriga ega. Udumlar guruhga tegishlilik hissiyotini kuchaytiradilar va o'smirlarga xavfsizlik hissiyotini beradilar, biroq, afsonalar ularning hayot faoliyatining asosi bo'lib qoladi. Afsonalar guruhdagi ichki guruh va tashqi agressiyasini oqlash uchun keng qo'llaniladi. Masalan, guruh a'zosi bo'lmaganlarga nisbatan har qanday agressiya quyidagi gaplar bilan oqlanadi – "ular bizni sotdilar... biz o'zimizni himoya qilishimiz kerak...biz hammani bizni hurmat qilishga majbur qilishimiz kerak". Guruh afsonasi bilan ruhlantirilgan zo'ravonlik o'smirlarda o'z kuchini tasdiqlash, qahramonlik va guruhga sodiqlik shaklida kechadi. Bir vaqtdayoq, alohida vaziyatlarda agressiv xulq-atvor tashabbuschilari sifatida – alohida autsayder o'smirlar, turli sabablar tufayli dezadaptatsiyalashgan o'smirlar va agressiya yordamida o'z mavqeini ko'tarishga urinib ko'rgan o'smirlar bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, agressiv xulq-atvor bola va o'smir yoshi uchun odatiy hodisa bo'lib qolgan. Bundan tashqari, agressiv xulq-atvor shaxsning ijtimoiylashish jarayonida bir qator asosiy funksiyalarni bajaradi. Me'yorga muvofiq, u qo'rquvdan qutqaradi, o'z qiziqishlarini himoya qilishga ko'maklashadi, tashqi xavfdan himoya qiladi, adaptatsiyaga ko'maklashadi. Bu borada agressiyaning ikkita turi haqida fikr yuritish mumkin: yaxshi sifatli adaptiv va destruktiv – dezadaptiv.

Umuman olganda, bola va o'smir shaxsining rivojlanishi uchun agressiv namoyishlarning o'zi unchalik xavfli emas, balki ularning natijalari va atrofdagilarning noto'g'ri reaksiyasi xavflidir. Agar zo'ravonlik – e'tibor, hukmronlik, tan olish, pul, boshqa huquqlarni bersa, bolalarda va o'smirlarda kuch ustivorligiga asoslangan xulq-atvor shakllanishi mumkin, bu esa katta insonlarning ham ijtimoiy faoliyat asosini tashkil etishi mumkin (masalan, kriminal guruhlarda). Atrofdagilarning agressiyani kuch bilan bosishga intilishi kutilgan natijaga emas, balki qarama-qarshi natijaga olib kelishi mumkin.

Katta kishilarda agressiv xulq-atvor namoyishlarining turlari xilma-xil, chunki ular asosan individual xususiyatlar bilan belgilanadi. Agressiv xulq-atvorni to'ldiruvchi, individual-shaxs xususiyatlari sifatida, odatda quyidagi fe'l-atvor qirralarini ko'rib chiqadilar, jamoa ma'qullamasligi, asabiylik, gumonsirash, bid'atlar (masalan, millatiga qarab), hamda aybdorlik o'rnida uyalish hissiyotini sezishga moyillik. Zo'ravonlikka moyillikni qo'llab-quvvatlashda insonning quyidagi e'tiqodi asosiy rol o'ynashi mumkin, inson o'z taqdirining yakka hukmdor xo'jayini (ba'zan boshqa insonlar taqdirini ham), hamda agressiyaga uning ijobiy munosabati (foydali va normal hodisa sifatida).

Insonlarning alohida kategoriyasi – ekstremistlar haqida fikr yuritish mumkin, ular agressiyani yoki tez-tez, yoki o'ta vahshiy shakllarida namoyish etadilar. Ekstremistlar o'z navbatida ikkita guruhga bo'linadilar: past va baland darajada o'zini boshqaradigan guruhlariga. Birinchi guruhdagilar – to'siqlovchi mexanizmlar rivojlanmaganligi sababli agressiyani doimiy namoyish etishga moyilliklari bor, ikkinchi guruhdagilar esa uzoq vaqt davomida o'zlarini tiyib o'tirishlari mumkin, ammo sabr kosasi to'lganidan so'ng agressiyaning vahshiy shakllarini (o'limga olib keladigan) namoyish etadilar.

Shaxsning agressiv xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi boshqa xususiyat – uning frustratsiyani o'tkazish qobiliyati. Ma'lum bo'lishicha, frustratsiya – bu maqsad yoki ehtiyojini qoniqtirishi yo'lidagi to'sqinlikdan kelib chiqqan holat. Ba'zi bir mualliflar frustratsiyani agressiv xulq-atvorning yetakchi sabablaridan biri deb hisoblaydilar. Umuman olganda, frustratsiya keng tarqalgan hodisa va insonlar uni bartaraf etish qobiliyatlari bilan farqlanadilar. Agar agressiv xulq-atvor frustratsiya bartaraf etishiga muvaffaqiyatli ko'maklashsa, u o'rgatish qonunlariga muvofiq, kuchayishga ko'proq ehtimoli mavjud. Bu vaziyatda, insonning frustratsiyaga yuqori seziluvchanligi bo'lsa, muammolar paydo bo'lishi mumkin, shu bilan birga agar unda frustratsiya bartaraf etilishining ijtimoiy ruxsat etilgan usullari ishlab chiqilmagan bo'lsa.

Boshqa - jinsiy(gender) omilining ta'sirini baholaganda, – erkaklar (o'g'il bolalar) to'g'ri va jismoniy agressiyaning juda yuqori darajalarini namoyish etadilar, ayollar (qiz bolalar) esa bevosita va verbal. Umuman olganda, erkak jinsiga ko'proq jismoniy zo'rvonlikga moyillik mansub, bu borada ayollar ko'proq va muvaffaqiyatli psixologik variantini qo'llaydilar.

Gender, yosh va individual omillarning muhimligiga qaramasdan, ko'pchilik tadqiqotchilar fikricha, agressiv xulq-atvorning shakllanishida shaxs rivojlanishining ijtimoiy sharoitlari yetakchi ahamiyatga ega.

Eng bahsli muammolardan biri shaxsning agressiv xulq-atvoriga ommaviy axborot vositalarining ta'siri muammosini hisoblash mumkin. OAV negativ ta'sirining tarafdorlari quyidagi ma'lumotdan kelib chiqadilar, insonlar qachon o'zini agressiv tutadilar, eng avvalo, boshqalar agressiyasini kuzatib turib. M.Xyusmann bir guruh tadqiqotchilar bilan 20 yil davomida teleko'rsatuvlar ko'rish va agressivlik orasidagi korrelyatsiyani kuzatganlar. Ular aniqlashicha, 30 yoshda sodir etilgan jinoyatlarning og'irligi, 8 yoshda ko'radigan ko'rsatuvlarning afzalliklari bilan to'g'ri keladi. Televidenie orqali agressiv xulq-atvorni shakllantirish mexanizmi quyidagi ko'rinishga ega bo'lishi mumkin: me'yorida ortiq teleko'rsatuvlarga qiziqish - agressiv xayollar – o'zini personaj (qahramon) bilan taqqoslash - muammolarning yechimi va insonlarga ta'sir ko'rsatishning agressiv usulini o'zlashtirish – agressiv harakatlarni takrorlash - shaxslararo munosabatlarda muammolarni yechish uchun agressiyani qo'llash - qo'llab-quvvatlash - agressiv odatlar - rivojlanmagan ijtimoiy va o'quv ko'nikmalari – frustratsiya - teleko'rsatuvlarni me'yorida ortiq ko'rish va b.

Agressiv xulq-atvorning kuzatish orqali shakllanishini bir nechta shartlarni bajarish orqali amalga oshirish mumkin. Birinchidan, ko'rayotgani real bo'lib, shaxsiyatiga tegib o'tishi kerak. Ikkinchidan, ko'rgani aynan agressiya sifatida qabul qilinishi kerak. Uchinchidan, qachonki tomoshabin o'zini agressorga tenglashtirsa agressiya o'tadi, ammo aniq shaxs uchun agressiya ob'ekti filmdagi agressiya qurboni sifatida tasavvur qilinadi. O'rganishning keyingi prinsipial sharti, filmdagi qahramon agressiya natijasida maqsadiga yetadi yoki rohatlanadi, bu esa tomoshabin uchun ahamiyatli.

Umuman olganda, agressiv sahnalarni ko'rish, ko'pchilik kattalarga tahmin qilinganga nisbatan to'g'ri negativ ta'sir ko'rsatmaydi, chunki kuzatuvni o'zi ichki

va tashqi shartlar majmui bilan belgilanadi. Zo‘ravonlik sahnalariga insonlarning raeksiyasi turlicha bo‘lishi mumkin: nafrat, yoqimsiz, vertualizatsiya (tasvir etilgan hodisalarni noreal sifatida qabul qilish), faqatgina ba’zi bir vaziyatlarda – qoyil qolish va o‘xshashga intilish. Bunga qaramasdan OAVni bolalar va o‘smirlar rivojlanishiga negativ ta’siri haqiqiy xavflarni keltiradi va maxsus o‘rganishni talab qiladi.

OAVning shaxs xulq-atvoriga ta’siri tushunarsiz bo‘lib qolgan bir vaqtda, hozirgi vaqtda oila – agressiv xulq-atvor shakllanishining asosiy ijtimoiy manbaasi sifatida tan olingan. Hammaga ma’lumki, agressiya faqatgina dushmanlarga, raqiblarga yoki notanish insonlarga namoyon bo‘lmaydi. Ko‘pchilik oilalar uchun psixologik yoki jismoniy zo‘rlash odatiy holga aylangan. Oilada agressiyaning namoyish etish turlari hilma-xil. Bu jismoniy yoki jinsiy (seksual) zo‘rlash, sovuqlik, haqorat qilish, negativ baholash, shaxsga bosim o‘tkazish, bolani emotsional qabul qilmaslik bo‘lishi mumkin. Oila a’zolarining o‘zlari agressiv xulq-atvorni namoyish etishlari yoki bolaning xayrixoh harakatlarini qo‘llashlari mumkin, masalan, bolaning urushda g‘olib bo‘lgani bilan fahrlanish.

Bolada agressiv xulq-atvorining o‘rnatilishiga turli oilaviy omillar ta’sir qiladi, masalan oila jipsligining past darajasi, janjalkashlik, bola va ota-ona o‘rtasida yaqinlikning kamayishi, bolalar o‘rtasidagi yomon o‘zaro munosabatlar, oilaviy tarbiyaning noadekvat usuli. Masalan, juda qattiq jazolarni qo‘llaydigan ota-onalar, me’yoridan ortiq nazorat qiladigan (giperopeka) yoki aksincha nazorat qilmaydigan (gipoopeka), bunday ota-onalar o‘z bolalarining agressiyasi va kuloq solmasligi bilan ko‘proq to‘qnashadilar. Yana bir fikr mavjudki, onaga nisbatan otaning agressiyasi bolaga ifodalangan negativ ta’sir ko‘rsatadi (jismoniy zo‘rlash yoki ochiqchasiga ma’nan kamsitish).

A.Bandura va R.Uolter ushbu “oilaviy” muammoni o‘rganish uchun maxsus tadqiqot o‘tkazdilar va quyidagi ma’lumotlarga ega bo‘ldilar. Agressiv o‘g‘il bolalarning ota-onalari nazoratchi guruh (agressiv xulq-atvorsiz) ota-onalariga nisbatan o‘z bolalari yutuqlariga kichik talablar qo‘ygan edilar va ularni bolaligida kamroq chegaralab qo‘yganlar. Bir vaqtning o‘zida, ko‘rib chiqilgan o‘smirlar ota-ona ta’siriga kuchliroq qarshilik ko‘rsatganlar. Agressiv xulq-atvorga ega o‘g‘il bolalar otasiga nisbatan onasiga ko‘proq bog‘lanib qolgan edilar. Agressiv o‘smirlar ota-onalari ko‘proq majbur qilish usullaridan foydalanganlar, nazorat guruhidagilar esa ko‘proq ichki o‘zini nazorat qilish usullaridan foydalandilar, masalan ishontirish. Agressiv o‘g‘il bolalar otalari keskinlik va bolani tez-tez jazolash tendensiyasi bilan tavsiflangan, onalari esa – talablarning umumiy past mosligi vaziyatida talabchan bo‘lmasliklari va o‘zaro munosabatlarda samimiyat yo‘qligi bilan tavsiflangan. Agressiv o‘g‘il bolalar o‘zini o‘z otalari bilan kamdan-kam solishtiradi, nazorat guruhidagi o‘smirlarga nisbatan, ular otasiga odatda tanqidiy va yomon munosabatda bo‘lganlar. Tadqiqotchilar fikricha, bularning hammasi ota-onalar qadriyatlari tizimining o‘zlashtirishini va ularning talablarini bajarilishini qiyinlashtirgan.

A.Bandura va R.Uolter o‘smirlar va ularning oilaviy sharoitlari o‘rtasidagi ijtimoylashish aloqasini o‘rganib chiqib, bola xulq-atvorini belgilab beruvchi uchta

asosiy xususiyatni ajratganlar: qaramlik (jinsiy-shaxsiyat) munosabatlarini o'rnatishga uning tayyorgarligi, vijdonining rivojlanish darajasi, agressiyaga nisbatan motivatsiyaning kuchi. Mualliflar fikricha, oila samarali ijtimoiylashishi uchun minimal sharoitlarni yaratishi zarur. Birinchi asosiy shart bog'liqlik motivatsiyasini qo'llab quvvatlash, bu orqali bola qiziqish, e'tibor va atrofidaqilarni ma'qullash xohlashini o'rganadi. Ikkinchi zarur shart – bu ketma-ket talablar va ta'qiqalar shaklida “ijtimoiylashishning bosimi” (bu vaziyatning sharti, ota-onalarning o'zi ijtimoiy me'yorlarni ajratadilar). Aksincha, xulq-atvorning yomon shakllari oilada ota-ona muhabbatiga ehtiyojning frustratsiyasi, doimiy jazolashni qo'llash (yaxshi xulq-atvorni rag'batlantirish usullari ustidan uning ustivorligi) natijasida o'rnatiladi, ota-onalar tomonidan qo'yilgan talablarning mos emasligi, ota-ona tomonidan agressiyani ko'rsatish.

Shunday qilib, “asotsial agressiya nazariyasiga” muvofiq, bolada agressiv xulq-atvorning paydo bo'lishi ota-onaning bittasi yoki ikkovi tomonidan g'amxo'rlik va yaqinlikning yetmasligi bilan bog'liq. Bog'lanib qolish frustratsiyasi bolada doimiy zidlik hissi paydo bo'lishiga olib keladi, chunki u o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan kattalarga taqlid qilish (shu bilan birga emotsional namoyishalariga taqlid qilish ham) orqali rivojlanadi. Boladagi xulq-atvor ota-ona bilan munosabatlarda rivojlangan, natijada esa boshqa insonlarga o'tkaziladi (sinfdoqlariga, o'qituvchilariga, turmush o'rtoqlariga). Agar aniq insonga nisbatan agressiya namoyishi to'xtatilsa (yoki turli sabablarga ko'ra amalga oshirish imkoni bo'lmasa), agressiya “xavfsizroq” bo'lgan yangi ob'ektga yo'naltiriladi.

Ko'pchilik tadqiqotchilar esa har xil jinsli bolalarga oiladagi yomon muomalaning har xil ta'sir qilishini ta'kidlaydilar. Bir qator mualliflar fikricha, qiz bolaga, bolaligida vahshiylik munosabatida bo'lsalar, unda xulq-atvorning mazoxistik ko'rinishi rivojlanishiga moyillik ko'proq, o'g'il bola esa o'zini ko'proq agressor bilan taqqoslaydi va unda sadistik yo'nalish rivojlanishining katta ehtimoli mavjud.

Agressiv xulq-atvorning paydo bo'lishida oilaning yetakchi roli haqidagi yondashuvning yana bir dalili, bolalar uyida tarbiya olayotgan bolalarda agressivlik bilan bog'liq buzilishlar ustivorlik qilish vaziyati (asrab olinganlardan farqliroq). Bir vaqtda, ota-ona g'amxo'rligini ko'rmagan barcha bolalar ham agressiv bo'lmaydi. Oilaviy deprivatsiyaning boshqa natijasi bu – odamovi bo'lishi, me'yoridan ko'p qaramlik, bo'ysinishga ortiqcha tayyorgarlik yoki chuqur xavotirlanish (natijasi shubhasiz, deprivatsiya darajasiga, bolaning yoshiga, uning tuzilish xususiyatlariga va boshqa xolatlarga bog'liq).

Shunday qilib, ichki va tashqi omillarning yomon ta'sirida agressiv qiziqish haqiqatdan ham, agressivlikning yomon shakllariga aylanadi, mustahkam vayron etuvchi xulq-atvordan jamiyat uchun xavfli shakllarigacha. Biroq, agressiya albatta salbiy natijalarga olib kelishi shart emas. Masalan, u nafaqat yangi va yanada yangi ob'ektlarga yo'naltirilishi mumkin, balki faoliyatning turli shakllarida almashishi ham (sublimatsiyalashi) – biznesda, o'qishda, sportda, yetakchilikda va b.

Shubhasiz, me'yoridagi agressiya himoyalani xarakteriga ega va hayot kechirish uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga, u individning faollik manbai sifatida

ko‘rinadi, uning ijodiy potentsiali va yutuqlarga intilishi. Shaxs agressiyasining turli namoyishlarini, agressiyani ijtimoiy ta‘qiqlanmagan shakllarida namoyish eta olishi va nihoyat o‘zi va boshqalar ustidan zo‘ravonlikdan qochishni o‘rganib olishi zarur va majburdir. Shaxsiy agressiyasining taqdiri – har bir katta yoshli insonning shaxsiy tanlash huquqi, biroq agressiyani egallab olishi – umuman olganda eng murakkab psixologik vazifalardan biri.

3.8. Agressiya va delinkvent xulq-atvor

Agressiya va delinkvent (huquqqa yoki qonunga qarshi) xulq-atvor o‘zaro bog‘liqligi haqidagi ma‘lumot shubhasiz to‘g‘ri. Haqiqatdan, huquqbuzar harakatlar ko‘p holatlarda agressiv harakatlar bilan birga kuzatiladi. Bular g‘arazli jinoyatlar bo‘lishi mumkin, ularda agressiya instrumental xarakterga ega, yohud qandaydir maqsadlarga erishish uchun xizmat qiladi (yashash maydonini egallash uchun qotillik sodir etish, o‘g‘rilik sodir etishda jismoniy zo‘rlash, pul olish maqsadida qo‘rqitish). Boshqa zo‘ravonlik jinoyatlarida dushmanlik xulq-atvori namoyish etiladi. Zo‘rlash – agressiv xulq-atvorning eng xavfli shakli sifatida qonun bilan ta‘qiqlangan va davlat tomonidan nazorat qilinadi.

Shaxsning delinkvent xulq-atvori va agressiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ma‘nosi bir hil emas. Qonunlarni buzish darajasiga yetgan agressiv xulq-atvor, eng avvalo taqlid qilish natijasi bo‘lishi mumkin. Taqlid qilish namunalari sifatida qarindoshlari, tengdoshlari, boshqa ahamiyatli insonlar chiqishi mumkin. Agressiv xulq-atvorni qo‘llashda delinkvent submadaniyat alohida ahamiyatga ega. Asotsial guruh, uyushgan jinoiy guruh, jazoni ijro etish muassasalari – bu ijtimoiy institutlar mustahkam agressiv xulq-atvorni shakllantiradilar.

Boshqa vaziyatlarda huquqbuzar agressiv xulq-atvor nevrotik shartlangan bo‘lishi mumkin, masalan, agar u kuchli xavotir va anglamagan aybdorlik hissiyoti bilan motivatsiya qilinsa. Huquqbuzar harakatlarga moyillik shaxsning jamiyatga qarshi yo‘naltirilishida ham kuzatiladi, shaxs uchun boshqa insonlarga nisbatan dushmanlik munosabati hayot tarzi hisoblanadi. Agressiv xulq-atvorning keyingi shakli asab tizimining organik buzilishlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday huquqbuzarda affekt natijasida zo‘rlashga moyillik mavjud, kechinmalarida to‘xtab qolish, impulsivlik yoki intellektual pasayish. Alohida (kam sonli) huquqbuzarlar guruhini – psixotik kasallar tashkil etadi, ularning kasallik ahvoli agressiyaning kutilmagan motivatsiyasiz portlashlari bilan kuzatiladi (bu esa kamdan-kam ularning jamiyatga qarshi yo‘naltirilganligi bilan bog‘liq).

Amaliyotda, masalan javobgarlik darajasini va jazolash turini aniqlash uchun, agressiv xulq-atvorning patologik va patologik bo‘lmagan shakllarini farqlash muhimdir. Patologik bo‘lmagan shakli, odatda, qo‘pol bo‘lmagan xulq-atvor buzilishlari va yaxshi sharoitda o‘rnini to‘ldirish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Masalan, o‘smirlarning agressiv xulq-atvori yoshi bilan bog‘liq reaksiyalar xarakteriga ega bo‘lishiva umuman olganda atrofida gilari bilan o‘zaro munosabatlarini buzmasligi mumkin. Patologik agressiya esa aksincha, zo‘ravonlik xulq-atvor tarkibining sifatli o‘zgarishlari bilan bog‘liq, psixik faoliyat va uning dinamikasining kasallik o‘zgarishlari bilan shartlangan bo‘ladi. Patologik

o'zgarishlarning quyidagi belgilarini ajratish mumkin: emotsional sohada agressiv xulq-atvordagi o'zgarishlari va affektiv – jahl reaksiyalarining paydo bo'lishi bilan; agressiv xulq-atvor muhim qasd olish g'oyalari, nafrat va ranjitish bilan; sadistik agressiya – uning asosiy belgisi, qiziqishlar sohasida buzilishlar, xususan, boshqa insonni ma'naviy azoblash yoki jismoniy og'riq yetkazish holatidan ijobiy emotsiyalar olish (huzurlanish yoki lazzatlanish). Masalan, patologik agressiya vaziyatida oddiy tanqidiy tanbeh jahlning shunday darajasini keltirishi mumkinki, bunda inson ongi buziladi va u hech narsani bilmagan holda qotillik sodir etadi.

Agressivlikning alohida holatini ko'p seriyali va tashqi umuman motivatsiya qilinmagan huquqbuzar harakatlari namoyish etadi. E.Fromm fikricha, ular jahldor fe'l-atvor va sadistik vaxshiylikga ega, to'satdan paydo bo'ladi va atrofdagilar va yaqin insonlar uchun kutilmagan bo'ladi. Muallif fikricha, agressiyaning bunday shaklining, ochiq biologik yoki iqtisodiy sabablari yo'q va insoniyat uchun real muammoni tashkil etadi.

A.Bandura va R.Uolter agressiyaning huquqbuzar tabiati haqida muammoni yechimini topishga intilib, mustahkam jamiyatga qarshi xulq-atvorga ega o'smirlarning tiklanishining ijtimoiy sharoitlari va shaxsiyat xususiyatlarini tadqiq etganlar. Mualliflar fikricha, asotsial agressiyaga ega o'smirlar o'zining ijtimoiy mustahkam tengdoshlaridan tubdan farqlanadi. Ular tez-tez va bevosita o'z agressiyalarini namoyish etadilar (ayniqsa uyda). Mualliflar tahmin qilishicha, o'g'il bolalarda ota bilan pozitiv munosabatlarni o'rnatish olmaslik – jamiyatga qarshi yo'naltirish shakllanishining hal qiluvchi omillaridan biri.

Qonunbuzar agressiv o'smirlar atrofdagilarga ishonmaydilar, emotsional qaramlikka tushadigan vaziyatlardan qochadilar. Ular tengdoshlari bilan yaxshi munosabatda bo'la olmaydilar, ko'pincha jinsiy aloqa va agressiyani qo'shadilar, agressiv xulq-atvorlari uchun umuman aybdorliklarini sezmaydilar. Ular ko'pgina odatlari bilan kichkina bolani eslatadilar, kichkintoylarning impulslari ichki emas, balki tashqi chegaralanishlariga bo'ysinadi. Bunday o'smirlar amalda o'zlariga zarar yetkazadilar, chunki o'z harakatlari natijasida yaqinlikdan mahrum bo'ladilar va hukumat organlari vakillarining qattiq nazoratiga tushib qoladilar, ularga nisbatan na hurmat, na ishonchlari bor. Shunga qaramasdan qattiq chegaralangan tashqi nazorat sharoitida ham, ular o'zlarini ozodlikda bo'lganlaridan ham ko'proq, qulay sezadilar.

Takroriy va jiddiy jazolanishiga qaramasdan, jamiyatga qarshi agressiv xulq-atvorni yo'qotish qiyin ekanligi haqida ma'lumot, ko'pchilik tadqiqotchilarni, bunday huquqbuzar amalda tajribadan o'rganish qobiliyatiga ega emas,- degan xulosaga olib keladi. Ehtimol bu, jazolash hech qachon tezkor amalga oshirilmaydi va umuman bo'lmasligi bilan bog'liq. Agressiya (jinoyat) jazosiz qolishiga ishonch jamiyatga qarshi xulq-atvorni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, agressivlik va delinkventlik o'zaro chambarchas bog'liq ekan. Umuman olganda agressiv asotsial xulq-atvor jamiyatning mustahkam negativ munosabatiga uchraydi va shaxs bilan uning atrofidagi insonlar o'rtasida jiddiy to'siq bo'lib keladi. Tan olish kerak, bir qator sabablar tufayli agressiv xulq-atvori ifodalangan shaxsga ijtimoiy ta'sir o'tkazish odatda samarasiz bo'lib chiqadi.

Agressiya chuqur biologik va ijtimoiy ildizlari mavjudligi sababli, agressiv xulq-atvorni yo‘q qilib bo‘lmaydi. Faqatgina bir necha pog‘onada – oila, jamiyat, kichik guruhlar, shaxsning o‘zi samarali ijtimoiy nazorat tizimini yaratish orqali uning namoyishlarini kamaytirish zarurligi haqida gapirish mumkin.

Tayanch tushunchalar:

Agressiya va agressiv xulq-atvor. Shaxsning agressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari. Agressiya va delinkvent xulq-atvor.

Nazorat savollari:

1. Quyidagi tushunchalarni solishtiring va mazmunini ochib bering: “agressiya”, “agressiv qiziqish”, “agressivlik”, “agressiv xulq-atvor”.
2. Agressiyaning pozitiv va negativ namoyishlarini aytib bering.
3. Agressiya va agressiv xulq-atvorning shakllarini aytib bering.
4. Yoshidagi xususiyatlarni inobatga olib, agressiv (xayrixoh) xulq-atvorning asosiy belgilarini sanab bering.
5. Agressiv xulq-atvorni izohlab beruvchi, asosiy psixologik nazariyalarni keltiring.
6. Shaxsning agressiv xulq-atvori o‘rnatilishiga va namoyish bo‘lishiga to‘siq qiladigan shartlarni aytib bering.
7. Shaxsning agressiv va delinkvent xulq-atvorlari o‘rtasidagi aloqani ochib bering.

4-BOB. SUITSIDAL XULQ

4.1. Suitsidal xulq-atvor nazariyasi

O‘z joniga qasd qilish va o‘z joniga qasd qilishga urinish kishilik jamiyatida qadimdan mavjud bo‘lib, bu muammoga turli davrlarda turlicha munosabat bildiriladi. O‘z joniga qasd qilish ayrim mamlakatlarda qoralangan bo‘lsa, ayrimlarida esa mardlik, jasurlik, sevgi muhabbatga sadoqatlik ramzi sifatida ulug‘langan. Qadimgi Hindiston, Xitoy va Yaponiyada o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy, avvaldan belgilab qo‘yilgan majburiy harakatga ega bo‘lgan voqea – hodisa deb karalgan bo‘lsa, islom mamlakatlarida bu hodisa qoralanadi. Qadimgi Rimda ham o‘z joniga qasd qilishga nisbatan salbiy munosabatda bo‘lishgan. Hindistonda eri olamdan o‘tgan ayollar jamoa nafratiga uchramaslik uchun o‘zini-o‘zi o‘ldirishga mahkum bo‘lgan.

Qadimda ayrim mamlakatlarda o‘z joniga qasd qilish o‘z shaxsi qadrlining yerga urilishi va o‘zgalar haqoratiga nisbatan “isyon” sifatida ifodalanib, uni qasdlashga kishisi ko‘z o‘ngida sodir etishga harakat qilingan. O‘z joniga qasd qiluvchi kishining bunday xatti-harakati o‘zgalar tomonidan mardlik, jasurlik belgisi sifatida qabul qilinib, ularni mardlikda, maqtashib ko‘klarga ko‘tarishgan. Bunday odatlar bugungi kunda ham ayrim mamlakatlarda saqlanib qolgan. Masalan, Afrikaning ayrim qabilalarida qabila odatiga ko‘ra shaxsi haqoratlangan qadr qimmatini yerga urilgan kishi daraxtning eng tepasiga chiqib mardligini namoyish qilish maqsadida boshi bilan o‘zini yerga tashlash odati mavjuddir.

O‘z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o‘rganilgan bo‘lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan “Hadis” to‘plamlarida takidlanishicha: – “Bir kishi o‘zini-o‘zi jarohatlab o‘ldirdi, shunda Olloh-taolo “bandam mendan ilgari o‘z jonini o‘zi oldi, uni men jannatdan mahrum qilaman” deyiladi”.

O‘z joniga qasd qilish hodisasini ilmiy jihatdan tadqiq qilishga XIX asrning XX asrning boshlaridan boshlab kirishila boshlandi. Bunga birinchidan, butunlay dunyo miqyosida o‘z joniga qasd qilish hodisasining ortib borayotganligi sabab bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchidan suitsid muammosini o‘rganishga bag‘ishlangan qator ilmiy tadqiqotlarning yuzaga kelishi bu muammoni har tomonlama o‘rganishga turtki bo‘ldi.

XX asrimizning boshlarigacha bo‘lgan davrda o‘z joniga qasd qilish hodisasini o‘rganish bir qancha yo‘nalishlar bo‘yicha olib borilgan bo‘lib, bu yo‘nalishlarning deyarli barchasi suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka asoslangan nazariyalarni o‘rtaga tashlaydi. Masalan, suitsidni o‘rganishning sotsiologik yo‘nalishdagi nazariyasi namoyondalari (asoschisi E.Dyurkgeym) o‘z joniga qasd qilish xulqi faqatgina ijtimoiy muhit ta’siri natijasida yuzaga keladi deb hisoblab, suitsidal xulqning keltirib chiqaruvchi boshqa (psixologik, patologik, biologik) omillarni ko‘ra bilmaydilar. Bu yo‘nalishning asoschisi hisoblangan E.Dyurkgeym o‘zining 1897 yilda chop etilgan “O‘zini-o‘zi o‘ldirish” nomli asarida “O‘z joniga qasd qilish psixik yoki organik kasalliklar natijasida bo‘lmay, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarining izdan chiqishi yoki buzilishi mahsulidir”; – deb

ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra suitsidni yuzaga keltiruvchi va sabablarni shaxsning ruhiy va individual psixologik xususiyatlaridan emas balkim, jamiyatdan, undagi ijtimoiy muhitdan izlash kerakdir. Uning ta'kidlashicha o'z joniga qasd qilish ijtimoiy hodisa bo'lib, uning miqdori har bir jamiyatda individga ta'sir qiluvchi "jamo" kuchi bilan boshqariladi va bu kuchning faolligi jamiyatda amal qilinadigan institutlar (oila, davlat, partiya va boshq.) tili bilan belgilanadi. Ya'ni suitsid ko'lami ijtimoiy tizimning "noinsoniy" strukturasi bilan bog'liqdir.

Rossiyada suitsidni tadqiq qilishning sotsiologik yo'nalishi bo'yicha qator ilmiy izlanishlar olib borildi. Jumladan, M.N.Fenomenov o'z tadqiqotlarida suitsidal urinish sabablarini E.Dyurkgeym ta'kidlaganidek, "ijtimoiy institutlardan emas balki, mamlakatda hukm surayotgan ichki nosog'lom muhit va insoniy munosabatlar nosog'lomligidan izlash o'rinlidir deb ko'rsatadi. Ijtimoiy inqiroz deydi u, eski hayot tarzining yaratilishiga imkoniyat tug'diradi". Bu o'rin almashish insonlar jamoasiga ham tegishli bo'lib, keksalar o'rniga yangi avlodning kelishini taminlaydi". Bu davr oralig'ida deydi Fenomenov, – "suitsid ba'zan ko'payishi, ba'zan esa kamayishi mumkin". M.N.Fenomenov fikrlarini tahlil qilib ko'radigan bo'lsak muallif, suitsid bir tomondan tabiiy hodisa bo'lsa, ikkinchi tomondan shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ruhiy kechinmalari va ijtimoiy muhit o'zgarishlarini insonlar tomonidan ruhiy qabul qilinishiga, ya'ni ijtimoiy muhit voqea – hodisalariga bog'liqdir degan fikrni ilgari surganligining guvohi bo'lamiz.

Suitsidni o'rganishning sotsiologik yo'nalishi tarafdorlari garchand suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka berilgan bo'lsalarda biroq, suitsidni tahlil qilish va uning oldini olish borasida qator qimmatli fikr va mulohazalarni ilgari suradilar. Xususan, bu yo'nalishning asoschisi E.Dyurkgeym o'zigacha bo'lgan davrdagi suitsid muammosiga bag'ishlangan barcha nazariy va amaliy tadqiqotlarni bir tizimga solib, suitsid muammosiga ilmiy ta'rif berishga harakat qiladi. E.Dyurkgeymning "suitsid ijtimoiy hodisa bo'lib, hayotdan ketishga qaratilgan, anglanilgan, qasddan qilingan xatti-harakatlar" degan tushunchasi o'z davrida suitsid ruhiy nosog'lomlik mahsulidir degan ta'limotga qattiq zarba beradi. Biroq, E.Dyurkgeym qarashlarida suitsidning talqin qilishda ijtimoiy ustunlik qilganligi tufayli uni bir yoqlamalilikka ayblashadilar.

Suitsidni huquqiy tadqiq qilish borasida ham qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, ularda suitsidni xuquqiy jihatdan talqin qilishga harakat qilinadi. Suitsidni huquqiy jihatdan tadqiq qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida M.N.Gernet ilmiy izlanishlarini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Muallifning ko'p yillik kuzatishlarini o'z ichiga olgan "Moralnaya statistik" (ahloqiy statistika) nomli asari bu sohadagi dastlabki yirik asarlaridan biri sifatida maydonga keldi. Shuningdek, N.I.Zagorodnikov suitsidni jinsiy javobgarlikka tortish nuqtai nazaridan tadqiq qilib, suitsid bira to'la ikki jinoyatni – qasddan qilinganlar og'ir tan jarohati yetkazish va ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan o'limni keltirib chiqaradi deb ko'rsatadi.

Suitsidni huquqiy va ijtimoiy jihatdan tadqiq qilish borasida A.F.Koni tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. U o'z davrida suitsidal urinishni nisbatan to'g'ri yoritib berishga harakat qilgan tadqiqotchilardan hisoblanadi. A.F.Koni suitsidal xulqning yuzaga kelishidagi bosh sabablaridan biri rus jamiyatidagi

ijtimoiy ideallarning yo‘qligidir deb hisoblaydi. U suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy muhitning yetakchiligi haqida to‘xtalib, suitsidning amalga oshirilishida ijtimoiy muhitdagi munosabatlarning izdan chiqishi, suitsident shaxs psixologiyasi va individual psixologik xususiyatlarining ham ta’siri katta deb ko‘rsatadi.

Suitsidni tadqiq qilishning psixiatrik yo‘nalish bo‘yicha ham qator tadqiqot ishlari olib borilgan bo‘lib, ularda suitsidni ruhiy sog‘lomlik va nosog‘lomlik holatlarga bog‘liqligi o‘rganiladi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, suitsidni psixiatrik jihatdan tadqiq qilish ishlari ikki oqimga bo‘linganligining guvohi bo‘lamiz. R.Gyubner, F.V.Ribakov va Ye.Esguirov kabilar suitsid shaxsning ruhiy nosog‘lomlik holatiga bog‘liq bo‘lgan hodisa bo‘lib, u shaxsning patologik strukturasi bog‘liqdir deb ko‘rsatishsa, I.P.Lebedev, S.S.Korsakov, I.A.Sikorskiy, M.N.Fenomenov, G.I.Gordon kabi tadqiqotchilar esa suitsidal xulq nafaqat ruhiy nosog‘lomlik mahsuli, balki ruhiy sog‘lom kishilarga ham ta’luqli bo‘lgan hodisalar deb ta’kidlashadi. Xususan, M.N.Gordonni yozishicha - “biz aminmizki, suitsid nafaqat ruhiy nosog‘lom kishilarda, balkim emotsiya va shaxs sifatleri mutloq sog‘lom bo‘lgan kishilarda ham sodir etilishi mumkin”. Shuningdek, I.A.Sikorskiy ham o‘z davrida suitsid ruhiy nosog‘lomlik natijasidir degan tushuncha qat’iy qarshi chiqib, bu nazariy bir yoqlama yondoshilgan, chuqur o‘ylanilmagan va tahlil qilinmagan nazariyadir deb ko‘rsatadi. U o‘zining “Osnovi teoriticheskoy i klinicheskoy psixiatrii” (Nazariy va klinik psixiatriya asoslari) nomli asarida suitsidni “ruhiy o‘zgaruvchanlik” ma’nosida ifodalab, suitsidal xulq nisbatan keng tushuncha bo‘lib, bir tomondan sog‘lom tana va qalbga, ikkinchi tomondan ruhiy nosog‘lom kishilarga ham taaluqli bo‘lgan tushunchadir deb ta’kidlaydi.

Suitsidni o‘rganishning psixoanalitik nazariyasi ham mavjud bo‘lib, bu nazariyaga ko‘ra suitsidal urinish individual psixologik xususiyatga ega bo‘lmagan hodisa deb qaraladi. Suitsidni o‘rganishning psixoanalitik nazariyasi tarafdorlari va asoschilaridan biri bo‘lgan Z.Freyd suitsid shaxsning agressiv (boshqaga qaratilgan tajovuzkorlik) va avtoagressiv (o‘ziga qaratilgan tajovuzkorlik) holatlaridagi o‘lim instiktining namoyon bo‘lishidir deb ko‘rsatadi. Z.Freyd barcha tirik organizmlar o‘zining birinchi noorganik mavjudligiga qaytish uchun suitsidni psixologik akt sifatida tanlaydi deb uqtiradi. Z.Freydning bu singari qarashlari o‘zining bir yoqlamaligi va ilmiy asoslanmaganligi tufayli keng ilmiy jamoatchilik o‘rtasida o‘z o‘rnini topa olmaydi. Ayniqsa, uning suitsid avtoagressiv holatning agressiv instinktlariga aylanishini natijasida yuzaga keladigan hodisadir degan tushunchasi va suitsidal xulqning yuzaga kelishida irsiy va psixologik omillarni birlamchi deb hisoblashadi, hamda suitsidni tadqiq qilishni faqat psixologik metodlar hal qilishi lozimdir degan fikrlarning tadqiqotchilar o‘rtasida katta tortishuvga sabab bo‘ladi va tanqidga uchraydi.

Suitsidni psixologik jihatdan tadqiq qilishga bag‘ishlangan tadqiqotlarni tahlil qilib ko‘radigan bo‘lsak, ulardan affektiv holatlarning suitsidga ta’siri, shaxs xulq atvoridagi o‘zgarishlar, ruhiy tushkunlik va ruhiy kechinmalarining suitsidal xulqning kelib chiqishi o‘rni kabilar tahlil qilinganligining guvohi bo‘lamiz.

Suitsidni psixologik jihatdan tadqiq qilish yuzasidan qator tadqiqotchilar samarali ilmiy izlanishlar olib borishdi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga shaxsning individual psixologik va mijoz turlarining ta'siri hamda suitsidning psixologik ma'nosi kabilar o'rganildi. Biroq, suitsidni o'rganishning boshqa nazariyalari singari psixologik nazariya tarafdorlari ham suitsidni tushuntirishda bir yoqlamalikka berilganliklari kuzatiladi. Natijada suitsidning psixologik ma'nosini aniqlash va psixologik asoslashda qator noaniqliklarga yo'l qo'yadilar. Xususan, ular suitsidal xulqning psixologik mexanizmlarni izohlashga harakat qilsalarda, biroq suitsidal xulqning ruhiyat sog'lomlik va nosog'lomlik holatlariga bog'liqligi masalasini tahlil qilishda chalkashliklarga yo'l qo'yadilar.

G.I.Gordonning "Sovremennie samoubiystva" (Zamonaviy o'z-o'zini o'ldirish) nomli asari suitsidni psixologik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan yirik asarlardan biri bo'lib hisoblanadi. Muallif o'zining ushbu asarida suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sabablarni nafaqat tashqi muhitda yuz berayotgan nizoli vaziyatlardan balki, sub'ektning ichki ruhiy kechinmalaridan, kayfiyatidan izlash o'rinlidir, deb uqtiradi. Uning fikriga ko'ra sil kasalligiga chalingan bemor kasallik belgilarini namoyon qilgani singari, o'z joniga qasd qiluvchi kishi ham o'z joniga qasd qilish belgilarini oldindan namoyon qiladi. Yashashning qizig'i, lazzati va kelajakka nisbatan bo'lgan umidning so'nishi individda ta'msiz ovqat kishiga qanday bemaza ta'm bersa, yashashning har bir kuni ham unga shunday maza beradi va seziladi, deb ko'rsatadi. Ammo, G.I.Gordon yashashdan, hayotdan ko'ngli sovishlikni insonning ichki ruhiy xastaligiga bog'lamasdan balki, faqat tashqi muhitda yuz berayotgan hodisalarga insonning haddan tashqari kuch-quvvat sarflashiga taqaydi. Hayotdagi to'qnashuvlar va talablarning ortib borishi hamda yashashning qiyinlashuvi kishiga hayotga bo'lgan qiziqishni so'ndiradi deydi. U jamiyatdagi mavjud mikroijtimoiy nizolarning suitsidli xulqning yuzaga kelishiga ta'siri masalasini inkor etadi. Bu bilan u suitsidni tadqiq qilishdagi o'sha davrda kun surgan bir yoqlamalik yondashuvga ergashib ketadi va suitsidial urinishni tushuntirishda noaniqlarga yo'l qo'yadi. Xullas, suitsidni tadqiq qilishning psixologik nazariyasi ham o'z davri ilmiy dunyo qarashi bilan hamoxang xolda kechib, suitsid shaxsning individual psixologik xususiyatlari, ruhiy kechinmalari tufayli vujudga keladigan hodisadir degan nazariyani ilgari suradi. Natijada ular suitsidial xulqning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi boshqa omillarni ko'ra bilmaydilar. Bu ilmiynazariya jamoatchilik o'rtasida tanqidiy mulohazalarga sabab bo'ladi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida kattalar suitsidi bilan bir qatorda bolalar va o'smirlar suitsidi muammosi yuzasidan ham qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Biroq, ilmiy adabiyotlar tahlili bu davrda bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilish yuzasidan olib borilgan ishlarning yetarli emasligini ko'rsatdi. Shunga karamasdan bu sohada ma'lum ilmiy tadqiqotlar olib borildiki, bu bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilishning keyingi yillardagi rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu o'rinda F.K.Terexovkaning ilmiy izlanishlarini alohida ta'kidlash mumkin. Uning ta'kidlashicha bolalar va o'smirlar suitsidining motivlari rolini "jazolanishdan qo'rqish", "g'am-g'ussa", "sevgi va rashk" kabilar o'ynashi

mumkin. Muallifning fikriga qaraganda bolalar va o'smirlar suitsidining oldini olish uchun ularni mustahkam irodali, sog'lom fikrli va keng fe'l atvorli qilib tarbiyalash lozimdir. Shuningdek, uning ta'kidlashicha suitsidi o'zini hayotdan mahrum etishiga emas balki nomaqbul vaziyatlarga nisbatan "norozilik" sifatida yo'naltirilgan xatti-harakatdir.

F.K.Terexovkaning bolalar va o'smirlar suitsidiga bag'ishlangan qator ijobiy fikr va mulohazalari mavjudligiga qaramasdan uning ayrim noaniq fikrlari ham uchrab turadi. Jumladan, uning bolalar va o'smirlar suitsidi kattalar suitsidi singari ruhiy nosog'lomlik mahsulidir degan fikri qator tanqidiy mulohazalarga sabab bo'ladi. Shuningdek, uning bolalar va o'smirlar suitsidining oldini olishda ijtimoiy psixologik va psixiatrik tadbirlardan foydalanish befoyda va behudadir degan fikri ham qattiq qarshilikka uchraydi. 1900-1912 yillarga kelib, Rossiyada ayrim vrachlarning suitsidni o'rganishga bag'ishlangan shaxsiy statistik tadqiqotlari paydo bo'la boshlaydi. Shunday shaxsiy statistik tadqiqot mualliflaridan biri M.N.Gernet (1922) bo'lib, u o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining statistik tahlili bilan shug'ullanib, Rossiyada va butun dunyoda bolalar va o'smirlar suitsidi yildan-yilga ortib borayotganligi haqidagi xulosaga keladi. Xalq ta'limi statistik hisoblari asosida G.Xlopin, N.Ushinskiy, Ye.Neznamovlar tahriri ostida chop etilgan "Samoubiystvo, pokusheniya na samoubiystvo i neschastnie sluchai sredi uchashixsya uchebnix zavedeniy M.N.P". (Xalq ta'limi vazirligi o'quv yurtlari o'quvchilari o'rtasida o'z joniga qasd qilish, o'z joniga qasd qilishga urinish va baxtsiz hodisalar), nomli to'plam bolalar va o'smirlar suitsidining statistik tahlili asosida yaratilgan "Samoubiystvo detey" (Bolalarning o'z joniga qasd qilishlari) nomli asari ham bu sohada olib borilgan muvaffaqiyatli ilmiy tadqiqotlardan biri sifatida qabul qilinadi. Muallif o'z xulosalarida bolalar va o'smirlar suitsidi faqatgina ruhiy nosog'lomlik natijasida sodir etiladigan hodisa bo'lmasdan balkim, ruhiy sog'lom bolalar va o'smirlarda ham sodir etilishi mumkin bo'lgan hodisadir deb ta'kidlaydi. U bolalar va o'smirlar suitsidining 12 xil ko'rinishini ta'kidlab, uning kelib chiqishidagi asosiy sabab va motivlari haqidagi e'tiborli fikrlarni ilgari suradi. Xususan, suitsidial xulqni keltirib chiqaruvchi sabablarni "endogen" va "ekzogen" sabablarga bo'ladi. Endogen sabablarga bola psixikasining yosh psixologik xususiyatlari natijasida vujudga keladigan suitsidal xulq, uy va niyatlarni kiritisa, "ekzogen" sabablarga esa ijtimoiy muhit ta'siri va shaxslararo nizolar tufayli vujudga keladigan suitsidal xulqni kiritadi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini tadqiq qilishga bag'ishlangan yirik asarlardan yana biri "Prichina samoubiystva v russkoy shkole" (Rus maktablarida o'z joniga qasd qilish sabablari) nomli asar bo'lib, u 1914 yilda M.N.Fenomenov tomonidan chop ettiriladi. Bu asarda bolalar va o'smirlar suitsidini keltirib chiqaruvchi sabablarni ijtimoiy muhitga bog'liq holda tushuntirishga harakat qilinadi. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari o'rtasidagi o'xshashlik, bog'liqlik va tafovutli tomonlari haqida ijobiy fikr va mulohazalar bayon etiladi. Uning ta'kidlashicha sababning motivdan farqi shundaki, suitsident uni motiv singari anglab yetmaydi va u ob'ektiv xarakterga egadir. Motiv esa sub'ektivdir.

ko'rsatib, bolalar va o'smirlar suitsidini tushuntirishga ijobiy yondashadilar.

Ayrim tadqiqotchilar suitsidning kelib chiqishida agressiv va avtoagressiyaning ta'siri kattadir deb ko'rsatadilar. Lekin bu nazariya ham bolalar suitsidini ilmiy jihatdan tushuntirib berishning uddasidan chiqa olmaydi. Natijada suitsidal xulqning bu nazariyasi ilmiy jamoatchilik o'rtasida tortishuvga sabab bo'ladi va tanqidga uchraydi. Masalan, K.Makita va uning tarafdorlari suitsidal xulqning kelib chiqishida agressiya emas, balki depressiya (o'ta kuchli emotsional qo'zg'alish) ning o'rni kattadir deb ko'rsatsa, ba'zi tadqiqotchilar suitsidal xulq shaxs xulq atvoridagi o'zgarishlar tufayli yuzaga keladigan "anglanilmagan" o'ziga shikast yetkazishiga qaratilgan xatti-harakatdir deb ta'kidlaydilar. S.P.Soubrier (1976), Spiling (1959), S.Desport (1952) larning tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishida depressiv holat emas, balki somatik kasalliklar va xulq atvoridagi o'zgarishlar (dars qoldirishlar, dars tayyorlamasdan kelish va boshqa) ta'sir qiladi va u depressiv holatning qiyofasini yashirishga olib kelib, muammoli vaziyatlarda suitsidga sabab bo'ladi deb ta'kidlanadi.

Suitsidal xulqning kelib chiqishida depressiyaning o'rni kattadir degan nazariyaning yuzaga kelishi suitsidni tadqiq qiluvchilarni ikki qarama-qarshi oqimga bo'linishiga olib keldi. Birinchi guruhdagi tadqiqotchilar fikriga ko'ra suitsidal xulqning kelib chiqishida depressiya asosiy o'rinni egallaydi va u bolalar va o'smirlar suitsidining sodir etilishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi deb ta'kidlashsa, ikkinchi guruhdagi tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning yuzaga kelishida depressiyaning asosiy o'rin tutishini inkor qiladilar. Tadqiqotchilar o'rtasida bunday bo'linish nafaqat depressiyaning suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta'sir o'tkazishi masalasini o'rganishga balki, depressiyani aniqlashning diagnostik metodlarini ishlab chiqish rivojiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda ta'kidlanishicha bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishida ular xulqidagi turli xil og'ishlar ham sabab bo'ladi. A.G.Ambrumova va M.Ya.Jezlova o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishida xulq og'ishi asosiy sabablaridan biri ekanligini ta'kidlab bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining ijtimoiy me'zonlariga asoslangan quyidagi turlarini keltirib o'tadilar:

1. Ijtimoiy tartib va qoidalarga nisbatan xulq og'ish;
2. Jamiyat normalariga (o'qish yoki mehnat qilishdan bosh tortish) qaratilgan xulq og'ish;
3. Huquqiy normalarga qaratilgan xulq og'ishi yoki qonunbuzarlik xulqi (o'g'rilik, bezorilik va boshqalar);
4. Avtoagressiv (o'zini jarohatlashga qaratilgan) xulq og'ishi.

Shuningdek, E.A.Chomaran ham o'z tadqiqotlarida 300 nafar o'smir bolalarni kuzatib, ularga 110 nafarida xulq og'ishining u yoki bu kurinishining kuzatilganligini, shulardan 70 nafari o'z joniga qasd qilishiga moyillik holatini namoyon qilganligini ta'kidlanadi.

A.G.Ambrumova, S.V.Trayniva, N.V.Umanskiy (1983) kabi tadqiqotchilar xulq og'ishini suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sabablardan biri sifatida

ta'kidlashib, bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining ko'rinishlari va ularning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omillarni ko'rsatadilar. Ular quyidagichadir:

1. Patologik irsiy moyillik, surunkali alkogolizm va ruhiy nosog'lomlik;
  2. Konstitusional xususiyatlar, xarakter aksentuatsiyasi;
  3. Ijtimoiy biopsixologik chekinish va xulq-atvor reaksiyalari;
  4. Jamiyatning ijtimoiy psixologik sabablari;
- A) moddiy boylikka intilish natijasida ma'naviy qashshoqlanish;
- B) diniy e'tiqod va an'analarning unutilishi;
- C) oilaviy munosabatlar deformatsiyasining izdan chiqishi;
- D) atrof-muhitning turli-tuman informatsiyalar bilan to'lib toshishi natijasida hayotning jadallashuvi;
- E) tarbiya jarayonida individual psixologik yondashuvning yo'qligi.

Boshqa ilmiy adabiyotlarda ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining bir qator klassifikatsiyasi keltiriladi. Jumladan V.N.Kudryavsev (1984) bolalar va o'smirlar xulqi og'ishining ijtimoiy huquqiy me'zoniga asoslangan klassifikatsiyasini, A.E.Lichko (1975) o'smirlarda xarakter reaksiyalari tufayli vujudga keladigan xulq og'ishi turlari klassifikatsiyasini va shaxs xususiyatlarini (tiplarini) keltiradilar.

A.E.Lichkoning ta'kidlashicha, shaxs xususiyatlarining quyidagi ko'rinishlari (tiplari) mavjuddir:

1. Giper tip. Bu tipga mansub bo'lgan bolalar va o'smirlar serharakat, intiluvchanlik, boshqalarga buyruq berishni yaxshi ko'radigan, notanish kishilar bilan tezda til topishib keta oladigan, ijtimoiy-tartib va qoidalarga rioya qiladigan bo'ladilar. Bundaylar tengqurlari orasida tezda ko'zga tashlanib ko'pincha guruhdagi norasmiy peshqadamga aylanadi. Ularda erkinlikka intilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Har bir ishda mustaqillik va tashabbuskorlikni namoyon qiladilar. Mayda-chuyda mehribonchiliklarni yoqtirmaslik va ba'zi hollarda tajovuzkorlik holatlari kuzatiladi. Mazkur tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar ziddiyatli vaziyatlarda faol qarshilik ko'rsatadilar. Hech qanday sustkashlikka toqat qila olmaydilar. Ular sergap bo'lib, maqtanishni, vaqti chog'likni yaxshi ko'radilar. Bunday bolalar va o'smirlar harakatchan va qo'zgaluvchan, moslashuvchan va g'ayratli bo'lganligi uchun ba'zan muammoli vaziyatlarda noto'g'ri qaror va xulosalarga keladilar. Shuning uchun ular ko'pincha nizoli vaziyatlarda affektiv holatga tushib qoladilar. Bundaylarda ko'pincha impulsiv suitsidal xulq kuzatiladi. Shu boisdan bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar bilan muloqotda kirishishda va psixologik va pedagogik ta'sir o'tkazishda ularning ruhiyatini tushunishga harakat qilish muhimdir.

2. Ijtimoiy moslashgan tip. Bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar atrofdagilarning talabi bilan kelisha oladigan, bosiq, mulohazali o'ziga talabchan va rahmdilligi bilan xarakterlidirlar. Odatda bunday bolalar va o'smirlar o'qish va jamoatchilik ishlarida faol yoki o'rtacha darajaga ega bo'ladilar, ular ko'pincha muammoli vaziyatlarda shaxsiy faollikni namoyon qilib, maqbul qarorlar va xulosalarga keladilar. Bundaylarning keyingi hayotlari ham bir maromga o'tadi.

3. Konformlik va chegaralangan tipi. Bu tipga mansub bolalar va o'smirlar ijtimoiy ahloq normalariga so'zsiz bo'ysunuvchi, harakatchan, rahmdil, samimiy bo'lib, ammo ular muammoli vaziyatlarda chuqur mulohaza yuritmaydilar va o'tkir qobiliyatlarga ega emasliklar bilan ajralib turadilar. Ularda o'zini ustun qo'yishlik va o'z-o'zini baholashning ustunligi holatlari kuzatiladi. Bundaylar o'zlarida ko'pincha norasmiy moslanuvchanlikni namoyon qiladilar. Ular garchand mustaqil fikr yuritish qobiliyatiga ega bo'lmasada, muammoli vaziyatlarda mustaqil fikr yuritishga harakat qilib o'zgalarning maslahat va yordamlarini rad etadilar. Natijada ular ko'pincha nizoli vaziyatlarning murakkablashuviga olib keladigan qarorlar va xulosalarga keladilar. Shuningdek, ular nizoli vaziyatlarda o'zini qo'lga olabilishlik, o'rniga tezda o'zini yo'qotib qo'yadilar. Bu tipga kiruvchi bolalar va o'smirlar haddan tashqari ta'sirchan va ko'zga tashlanuvchandir.

4. Emotsional labil. Bu tipga kiruvchilar kayfiyatning o'zgaruvchanligi, beqarorlik, jur'atsizlik, yordamga muhtojlik va buysunuvchanliklari bilan boshqalardan ajralib turadilar. Ular kundalik hayotdagi muvaffaqiyatsizliklar va nizoli vaziyatlarda vahimaga tushish, umidsizlikka berilish, ruhiy ezilish kabi holatlarni namoyon qiladilar. Bundaylar maqtovg'a ham, tanbehga ham o'ta sezgir bo'lib, ba'zan oila nizolarini murakkab ahvolga solib qo'yadilar. Ularning do'st va o'rtoqlari doirasi cheklangan bo'lib o'zlarining tortinchoqligi va o'z-o'zini past baholashliklari bilan xarakterlidirlar, bundaylar boshqalarga qaraganda birmuncha suitsidal xavfli bo'lib hisoblanadilar.

5. Isterik tip. Bu tipga mansub bolalar va o'smirlar xudbinlik, manmanlik, tannozlik, yaxshi kurinishga harakat qilishlik kabi sifatlarni namoyon qiladi. Ular raqobatlashishiga o'chroq bo'ladilar. Agar uni o'qishda, sportda va ijtimoiy faoliyatlarda o'zlarini ko'rsata olmasalar turli xil yolg'on-yashliqlarni o'ylab topadilar. Bundaylarning ijtimoiy muhitga nisbatan moslashishlari beqaror bo'lib, nizoli vaziyatlarda asabiy va hatto ruhiy kasallikka chalinish darajasigacha yomon holatga tushadilar.

6. Patologik nomutanosib tipi. Bu tipda ruhiy nosog'lom va ruhiy nosog'lomlik chegarasida turgan bolalar va o'smirlar kiradi. Ular arzimas nizoli vaziyatlarda yoki ruhiy jarohatli vaziyatlar umuman bo'lmagan paytlarda ham o'zlarini yo'qotib qo'yishlari mumkin va uzlari bilmagan xolda turli xil harakatlarni amalga oshiradilar. Shu jumladan suitsidal urinishni sodir etishlari mumkin.

Ayrim tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishida ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar va tenkurlari guruhining ta'siri kattadir deb ta'kidlaydilar. Jumladan, V.V.Kovalev bolalar va o'smirlar xulqi o'zgarishi psixogen vaziyatning situasion ta'sirlanishlarini keltirib chiqarishi va bunday vaziyatlarning suitsidal xulqning qo'lib chiqishiga ta'siri haqida gapirib xulq o'zgarishini keltirib chiqaruvchi psixologik, potologik reaksiyalar haqida alohida to'xtaladi. U psixologik situasion ta'sirlanishlarni xarakterologik ta'sirlanishlar termini bilan ifodalab, psixologik situasion ta'sirlanishlar bolalar va o'smirlar xulq-atvori va xarakteridagi o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin deb ta'kidlaydi. Bunday ta'sirlanishlar, deydi V.V.Kovalev, asosan oila, maktab yoki turli xil uyushgan guruhlar ta'siri tufayli vujudga kelib, ma'lum shaxsga yo'naltirilgan

bo'ladi. Patoxarakterologik reaksiyalar ko'pincha xarakterologik reaksiyalar zaminida vujudga keladi. Xarakterologik reaksiyalardan patoxarakterologik reaksiyalarga o'tishida asosan quyidagi, ya'ni o'zgarigan xulqning mikro ijtimoiy doiradan chetga chiqishi, xulq o'zgarishi situatsiyasining boshlangich reaksiyasi bilan aloqasini yo'qotishi va xulq o'zgarishi hamda situatsion reaksiyalarning boshlang'ich formasining takrorlash layoqatining yo'qolishi va xulq o'zgarishining nevrotik komponentlari, kayfiyatning noturg'unligi, ta'sirchanlik, ozib ketish, uyquning yo'qolishi, somatik vegetativ o'zgarishlar va shu singari belgilarni namoyon qiladi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ijtimoiy psixologik moslanishning izdan chiqishi ham suitsidal urinishning sabablaridan biri ekanli haqida fikr bildiriladi. Jumladan, X.Xristozov o'smir xulqi buzilishi mexanizmining rivojlanishida adaptatsiya (moslashish) va dezadaptatsiya (moslashishning izdan chiqishi) ning urni katta ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bu ikki xil tushuncha inson organizmining ichki mexanizmi bilan tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro murakkab bog'lanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishi deyilganda organizm va tashqi muhit o'rtasidagi murakkab bog'lanish izdan chiqadi. Ijtimoiy muhitga nisbatan moslashishning izdan chiqishi belgilari sifatida ijtimoiy his etishning yo'qolishi arafasidagi ijtimoiy muhit va ijtimoiy normalarga nisbatan ishonchsizlikning kelib chiqishi turli xil nizoli vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini cheklaydi va o'z shaxsi imkoniyatlarini baholashdagi beqarorlik kurinishlarini namoyon qiladi.

Bir qator tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarning yosh xususiyatlari hamda ulardagi impulsivlik, emotsional beqarorlik va hayotiy tajribalarning yetishmasligi xulq og'ishini keltirib chiqarish bilan birga suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi va suitsidal urinishni tezlashtiradi deb ko'rsatadilar. A.G.Ambrumova va Ye.M.Vronalarning ta'kidlashlaricha, impulsivlik, emotsional beqarorlik va kuchli qo'zgaluvchanlik ko'pchilik o'smirlarga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlardan biri bo'lib hisoblanganligi uchun ularda istalgan paytda va arziyas nizoli vaziyatlarda ham suitsidal xulq kelib chiqishi mumkin.

Ayrim tadqiqotchilar affektiv holatlar bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'ladi deb ko'rsatadilar. Jumladan, I.V.Polyakovaning ta'kidlashicha, bolalar va o'smirlar suitsidi patopsixologik omilga bog'liq bo'lmasdan, balki ko'pincha shaxsning affekti va holatlaridagi psixik kechinmalariga bog'liqdir. Muallifning fikriga ko'ra affektiv holatda autoagressiv xulq ikki asosiy xususiyatga ega, ya'ni nizoli vaziyatning mavjudligi va nizoli vaziyatni bartaraf etib bo'lmaydigan suitsidogen omil sifatida baholanishi. Shuningdek, I.V.Polyakovaning ta'kidlashicha affektiv reaksiyalarda suitsidal xulq haqidagi uy va niyatlarning namoyon bo'lishi va uning amalga oshirilishida shaxs xususiyatlari, ustanovkalari va qadriyatlar orientatsiyasining roli kattadir.

K.V.Kondrashchenko o'z tadqiqotlarida affektiv holatlarning bolalar va o'smirlar suitsidining kelib chiqishidagi o'rni haqida gapirib ekstremal sharoitlarda suitsidal xulqning kelib chiqishi shaxsning o'zini qanday tutishiga bog'liqdir deb

ta'kidlaydi. Shaxsning o'zini tutishi deydi, u nizoli vaziyatning murakkablashuvi yoki yumshashiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu bir tomondan ta'sir etuvchi ijtimoiy omil ta'sir kuchiga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan ob'ektiv ta'sirga javob qaytaruvchi shaxs sub'ektiv xususiyatlarga bog'liqdir. O'smirlarda sub'ektiv xususiyatlar o'z murakkablik pog'onasida bo'lganligi nizoli vaziyatlarga barham berishni qiyinlashtiradi va arzimadek tuyulgan vaziyatlarda ham suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

O'smirlik yoshida kuchli emotsional ta'sirlarga javoban paydo bo'ladigan qisqa muddatli reaksiya – egotsentrik ko'chish reaksiyasi boshqa yosh davrlariga qaraganda ko'p uchraydi. Egotsentrik ko'chish reaksiyalarida affektiv kechinmalar yakka hokimlashib psixik faoliyatning boshqa sohalari ustidan hukmronlikka erishadi va suitsidal xulq haqidagi niyatning ustunligini ta'minlaydi. Natijada o'limdan qo'rqish hissi va og'riq sezgilari bola ongidan siqib chiqariladi va suitsidal urinishni amalga oshirishga o'tiladi.

Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, bolalar va o'smirlar suitsidi kattalar suitsididan yosh xususiyatlarga ko'ra farqlanib suitsid oldi davri suitsidal xulqning rivojlanish pog'onasi va uni amalga oshirish usullari hamda suitsidal xulqning mazmun va mohiyati jihatidan turlichadir. Ko'pchilik mualliflarning ta'kidlashlaricha bolalar va o'smirlarda 13 yoshgacha bo'lgan davridagi suitsidal xulq kattalar suitsididan keskin farq qilib, 16-19 yoshga yetganga kattalar suitsidiga o'xshashlik xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi. L.Ya.Jezlova o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidining o'ziga xosligini ta'kidlab, ulardagi suitsidal xulqning katta qismi hayotdan mahrum etishga qaratilganligini ta'kidlaydi (54,4%). Muallif bu bilan 7-14 yoshdagi bolalar suitsidal xulq namoyishkorona mazmunga ega bo'lmasdan balki, o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy mazmunga egadir, degan tushunchani ilgari suradi. Ulardagi suitsidal xulqning haqiqiy mazmunga ega ekanligini L.Ya.Jezlova suitsidallarning yosh xususiyatlari va hayotiy tajribalarining yetishmasligiga bog'laydi.

Ye.Shir xulosalarida "O'smirlik yoshidagi suitsidal xulq o'zini hayotdan mahrum etishga emas, balki ijtimoiy muhitdagi nomutanosiblarga va izdan chiqqan ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi aloqani qayta tiklashga qaratiladi"; - deb ta'kidlanadi. Shuning uchun Ye.Shir o'smirlar suitsidini o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq emas, balki o'zining u yoki bu maqsadlariga erishish uchun qilingan "suitsidal texnika" deb atash o'rinlidir deydi.

Bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda asosan bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosi va uning o'ziga xos xususiyatlari hamda suitsidentlarning individual psixologik xususiyatlari tadqiq qilinadi. Suitsidal xulqning psixologik ma'nosini o'rganish o'z joniga qasd qilishni amalga oshirgan suitsidentlardagi o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan xohish va intilishning qay darajada ekanligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. O'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan xohish va intilish har doim ham haqiqiy mazmunga ega bo'lavermaydi. Shuning uchun suitsidal urinishning oxirgi maqsadi (o'lim) va uning psixologik ma'nosi doim ham mos kelavermaydi.

A.E.Shir o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning quyidagi turlarini keltirib o'tadi:

1. Oldindan o'ylangan, ya'ni autoagressiv (o'ziga qaratilgan tajovuzkorlik) xarakteriga ega bo'lgan va oldindan o'ylangan suitsidal uy va niyatlar asosida sodir etilgan haqiqiy suitsidal urinishlar. Bunday suitsidal urinishlar surunkali nizoli vaziyatlarda vujudga kelib, unga uzoq muddat tayyorgarlik ko'rib, qulay imkoniyatlarga qarab, amalga oshiriladi.

2. Barham berib bo'lmaydigan suitsidal xulq. Bunday suitsidal urinishlar ruhiy nosog'lomlik va kuchli suitsidal tendensiyalar asosida sodir etilgan suitsidlardir. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlarda ham autoagressivlik mavjud bo'lib, faqatgina bu xususiyat ruhiy nosog'lom va ruhiy nosog'lomlik chegarasida turgan bolalar va o'smirlarga xosdir.

3. Ambivalent suitsidal xulq. Bunda autoagressiya xulq atrofga yo'naltirilgan bo'lsada, biroq o'zini hayotdan mahrum yetishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq ham ma'lum darajada mavjud bo'ladi.

4. Impulsiv (affektic) suitsidal xulq. Bunday suitsidal urinishlar kuchli ta'sirlanish tufayli to'satdan amalga oshiriladigan suitsidlardir.

5. Namoyishkorona suitsidal xulq. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlar kuchli ruhiy jarohatlanish holatlarida amalga oshirilib, ko'pincha u "suitsidogen kishi" ko'z o'ngida sodir etiladi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularda bolalar va o'smirlar suitsidal xulqning shakllanishi, rivojlanib borishi va amalga oshirilishi bilan bir qatorda suitsident bolalarning suitsidoldi holati va suitsidal xulqni ifodalovchi ayrim belgilar, ya'ni somatik o'zgarishlar va bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosining ham tahlil qilinganligini ko'ramiz. Jumladan, V.L.Xaykin tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidal xulqini ifodalovchi quyidagi xususiyatlar keltirib o'tiladi:

1. Xulq o'zgarishining turli xil ko'rinishlari va suitsidal xulqning boshlanishi haqidagi belgilarning namoyon bo'lishi (o'z-o'zinipast baholash, emotsional beqarorlik, impulsivlik).

2. Nomaqbul vaziyatlar va kechinmalarga nisbatan bo'lgan shikoyatlar, suitsidal uy va niyatlar hamda fikrlarning mavjudligi.

3. O'z joniga qasd qilishning amalga oshirilishi.

Muallifning fikricha bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning namoyon bo'lishi va uning rivojlanishi kuyidagi bosqichlar asosida amalga oshadi:

1. Boshlang'ich emotsional ehtiroslik. Bu ko'pincha kichik va o'rta yosh davrda ko'proq kuzatiladi (12-14, 15-16 yosh).

2. Psixologik himoyalashning nomaqbul yo'llarini qo'llash orqali o'zini qurbon qilish bilan boshlang'ich fazadan chiqish yoki undan qutulishga intilish.

3. Boshlang'ich davridagi qarama-qarshi agressiv uy va niyatlarning kuchayishi natijasida ikkinchi pog'onaga o'tish.

Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy nazariyalar tahlili bolalar va o'smirlar suitsidi ham kattalar suitsidi singari A.G.Ambrumova ta'kidlaganidek, mikroijtimoiy nizolarni boshdan kechirish jarayonida ijtimoiy

psixologik dezadaptatsiyalanish (moslashishning izdan chiqishi) natijasi bo‘lib, (A.G.Ambrumova (1989)) u katta yoshdagilar suitsididan umumiy, analogik va yosh xususiyatlariga ko‘ra farq qilishligini ko‘rsatadi. Bunday tafovutlar ayniqsa suitsidal xulqning paydo bo‘lishi, amalga oshirilishida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Olalar va o‘smirlar suitsidining tipologik xarakteristikasi esa N.V.Tixonenko tomonidan ta’kidlangan suitsidal xulq klassifikatsiyasi bilan har jihatdan mos keladi. Bu klassifikatsiya quyidagichadir:

1. Ichki suitsidal xulq:

- A) passiv suitsidal xulq;
- B) suitsidal niyat;
- C) suitsidal qarorlar;

2. Tashqi suitsidal xulq:

- A) suitsidal urinish;
- B) tugallangan suitsid;

Suitsidal xulqning psixologik ma’nosini ifodalovchi tipologik sxemasi suitsident shaxsi xususiyatlariga asoslangan bo‘lib, ular quyidagichadir:

1. Isyon, qasos;
2. Chaqiriq;
3. Jazolanishdan qochish;
4. O‘z-o‘zini jazolash;
5. Voz kechish.

Ushbu tipologiyaga ko‘ra “Isyon” nizoli vaziyatga nisbatan o‘z norozichiligini bildirish maqsadida faol qarshilik ko‘rsatish bo‘lsa, qasos, isyonning konkret ko‘rinishidir. “Chaqiriq” atrofdegilar e’tiborini o‘ziga jalb qilishdan iborat bo‘lgan yordam hayqirig‘i, “Azob-uqubatdan o‘zini olib qochish” nizoli vaziyatni chidab bo‘lmas darajada his etish tufayli undan qutulish maqsadida qilinadigan xatti-harakatdir. “O‘z-o‘zini jazolash” - vujudga kelgan nizoli vaziyatda o‘zini aybdor deb his etish natijasida o‘z-o‘zini jazolash, “voz kechish” - o‘lim istagining zo‘rayishi va nizoli vaziyatning murakkablashuvi va surunkali tus olishi tufayli yashashdan voz kechish ma’nolarini bildiradi.

Shunday qilib, yuqorida bolalar va o‘smirlar suitsidal xulqini o‘rganishga qaratilgan ilmiy manbalar tahlili, bolalar va o‘smirlar suitsidining qator xususiyatlari yoritib berilganligini ko‘rsatadi, biroq etnopsixologik, hududiy, individual - psixologik tomonlarining yetarlicha o‘rganilmaganligining guvohi bo‘lamiz.

4.2. E.Dyurkgeym “O‘z-o‘zini o‘ldirish” nazariyasi asoschisi sifatida

Emil Dyurkgeymning eng yirik asarlari: “Ijtimoiy mehnat taqsimoti to‘g‘risida” (1893 yil), “Sotsiologiya metodi” (1895), “O‘z-o‘zini o‘ldirish” sotsiologik etyud. (1897 yil), “Sotsiologiya va sotsial fanlar”, “Fanlarda metod”. Uning bu asarlari rus tiliga tarjima qilinib, alohida kitoblar hoida chop etilgan. Dyurkgeymning sotsiologiya predmeti va uning boshqa ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o‘rni to‘g‘risidagi qarashlari e’tiborga loyiqdir.

Uning fikricha, sotsiologiya empirik fan hisoblanadi. Shuning uchun ham u antibiologizm va antipsixologizm g'oyasini olg'a suradi.¹

Dyurkgeym o'z tadqiqotida qaysi elementlarning mantiq qoidalariga muvofiqligini sharoitni o'zgarishi bilan, bu qoidalarning ko'mak berishini va nihoyat, o'z-o'zini o'ldirishga olib kelishini o'rganishga katta e'tibor beradi.

Dyurkgeym Fransiya sotsiologiyasiga – “Anomiya” tushunchasina kiritdi, undan jamiyat holatini aniqlash, sotsial muhitni baxolash uchun mezon sifatida isbotlandi. “Anomiya” fransuzcha so'z bo'lib, qonun, tartib-intizom yo'q degan ma'noni bildiradi. Anomiya holatining mavjudligi jamiyatda organik birdamlik tartib intizomning yo'qligini anglatadi. Agar jamiyatda aniq iqtisodiy, axloqiy yoki sotsial jihatdan kishilarning huquqi, fe'l-atvorini boshqaradigan sotsial normativ holat bo'lmasa, odamlar nima qilishini bilmay qoladilar, axloqiy bo'shliq vujudga keladi, boshboshdoqlik, tartibsizlik vujudga keladi. Ya'ni mamlakatda boshqarish apparati, rahbarlik norma qoidalar bo'lmasa, mamlakatda anomiya holati vujudga keladi, mehnat taqsimotiga xos qonuniyatlar buziladi, mehnatni uyushtirishda xatolik ko'payadi. Mamlakatda anomiya davrida: jinoyatchilik, o'g'rilik ahloqiy buzg'unchilik avj oladi. O'z-o'zini o'ldirish holatlari keskin ko'payadi.

Dyurkgeymning mashhur tadqiqotlaridan biri o'z-o'zini o'ldirishlarni tahlil etish bilan bog'langan edi. O'z-o'zini o'ta shaxsiy akt hisoblanib, katta shaxsiy baxtsizliklarning oqibati hisoblanadi. Dyurkgeym fikricha esa, suitsidga ijtimoiy omillar fundamental ta'sir ko'rsatadi va ularning biri anomiyadir. O'z-o'zini o'ldirish statistikasi yildan yilga takrorlanadigan manzarani namoyon qilmoqda, bu esa hodisani sotsiologik jihatdan tushuntirishni taqozo qiladi. Dyurkgeym tadqiqotlarining ko'pgina jihatlari e'tirozlarni keltirib chiqarmoqda, lekin shunga qaramay, mumtoz ish sifatida uning ahamiyati zamonaviy sotsiologiya uchun hamon muhimdir.

Dyurkgeym asosiy e'tiborni diniy e'tiqotga qaratdi va qaysi din, diniy udumlarning o'z-o'zini o'ldirish ta'siri ko'proq degan muammoni batafsil o'rgandi va bu metodni boshqa holatlarga tadbiiq etdi.

Protestant va katolik dinining bu sotsial hodisaga bo'lgan ta'sirini o'rgandi. Katolik dini va uning udumi eski an'analar tizimga va eski urf odatlarga asoslanadi, nisbatan yaxlit bo'lib e'tiqod kuchli, umumiy ruhiy xolatini buzadigan zamonaviylashtirishni qabul qiluvchi din emas. Konservativ aqidalar ustunlik qiladi. Bunday o'ziga xoslik katolik diniy guruxlarni yanada jipslashtirishga, hamkorlikka olib keladi. Bundan kelib chiqadigan sotsial oqibat o'z-o'zini o'ldirishni sonining foizi ancha kam - 0,3 foizni tashkil etadi.

Protestantlik dinida an'anaviy diniy e'tiqod kuchsiz, erkin ruh g'oyasi ancha kuchlidir, unda erkinlikka katta o'rin berilgan. Natijada dindorlardan birlashishi va hamkorlik istagi juda oz, hamkorlikka ehtiyoj yo'q. Shuning uchun o'z-o'zini o'ldirish xollari ko'p uchraydi. Bu ilmiy faraz masalalarini tushunishga imkon berdi. Sotsial o'zgarishlar darajasi individlarning uyushishi, aloqadorlik darajasi o'z navbatida shaxsning hayotiga ham ta'sir qiladi. Oila, bolalar, qishloq turmushi

---

¹ Kravchenko A.I., Anurin V.F. Sotsiologiya. Sankt Peterburg, “Piter” 2003

kishilarni sotsial jihatdan birlashtiradi, individning sotsial yakkalanib qolishga, yolg'iz qolishga imkon bermaydi, u doimo oila va jamoa bilan birga bo'ladi.

Dyurkgeym o'z tadqiqotida o'z-o'zini o'ldirishga bilvosita ta'sir etuvchi nosotsial omillarni ham ko'rsatib o'tdi. Nosotsial omillar faqat sotsial omillar professional va mutaxassislar bilan aloqada bo'lsa, bevosita qo'shib ketgan bo'lsa, unda o'z-o'zini o'ldirishni tezlashtiradi.

Statistika bo'yicha o'z-o'zini o'ldirish qishda uncha ko'p emas, balki yoz oylarida ko'proq uchraydi. Chunki bu vaqtda kunlar ancha uzaygan bo'lib sotsial omillar bilan bog'likdir. Uzun kunda individlar sotsial hayot bilan jadal shug'ullanadi. Bu jarayon bo'lmasa sotsial yolg'izlikda qoladi, nima bilan shug'ullanishni bilmaydi. Shuningdek erkak va ayollarning o'z-o'zini o'ldirishi ham sotsial faollika bog'likdir.²

Dyurkgeym o'z-o'zini o'ldirish sabablarini tahlil qilib ularning quyidagi to'rt turini ko'rsatdi:

- egoistik sabablar;
- alturistik sabablar;
- anomiya sabablar;
- fatalistik sabablar.

Egoizm holatidagi o'z-o'zini o'ldirish sababari tufayli o'zini o'ldirishlik asosida individning jamiyatdan begonalashuvi, uni boshqarishda jamiyat ta'sirining yo'qolganligi, sotsial aloqalarning uzilganligi, jamoadan ajralib qolganligi kabi xolatlar yotadi. Bunday xolatda individ o'zini bechora, begona, nochor, hayotdan bezigan, tragizm ruhida bo'ladi, O'z hayotining ma'nosini yo'qotadi. Haddan tashqari yakkalanib qolishlik, jamoadan ajraganligi "jamo" hissiyatini yo'qligi "sotsial g'am chekishlik" ijtimoiy maqsadlarni yo'qligi, sotsial aloqadorlikning ijtimoiy hayotga bog'liqlikning buzilishi, buning natijasida ijtimoiy guruhlarning inqirozi, diniy, oilaviy, siyosiy va boshqalarning shaxsga nisbatan ta'sirini yo'qolishi nihoyat darajada kuchsizlanib ketishi o'z-o'zini o'ldirishga olib keladi.

Alturistik holatidagi o'z-o'zini o'ldirish. Bu holatdagi o'lim shaxsiy manfaatlarning tamoman sotsial manfaatlar tomonidan yutib yuborilishi, individning o'z mustaqilligini sezmay qoladigan paytlarda sodir bo'ladi. Bunday o'lim turiga Dyurkgeym keksalar, kasallarning o'z-o'zini o'ldirishi, eri o'lgandan so'ng tul xotinning o'z-o'zini o'ldirishi, qul egasi o'lgandan so'ng qulning o'zini-o'zi o'ldirishi kabilarni kiritdi. Bunday holatlar arxaik jamiyatda ko'p sodir bo'lgan.

Anomiya holatidagi o'z-o'zini o'ldirish holatidagi o'lim asosan yirik ijtimoiy inqiroz, iqtisodiy o'pirlilishlar paytida uchraydi. Individ sotsial qayta o'zgarishlar, yangi sotsial talablarga nisbatan moslashish qobiliyatini yo'qotadi. Jamiyat bilan aloqasini uzadi. Ijtimoiy anomiya holati davrida aniq qoidalar va axloq normalarining yo'qligi eski davr qadriyatlarini buzilgan, yangisi esa hali shakllanmagan davr bo'lib, individlarning ayrimlarida axloqiy holatlar buziladi. Ijtimoiy struktura chayqalib parokanda bo'lib turgan davrda ayrim individlar tezda yuqori lavozimlarga ko'tariladi, boshqalar esa o'z ijtimoiy mavqeini yo'qotadi. Ijtimoiy muvozanat buzilishi bilan o'z-o'zini o'ldirish ayniqsa, savdo xodimlari va

---

² E.Giddens «Sotsiologiya» Toshkent «Sharq» 2002. 790 b

ishbilarmonlar saflarida ko'p uchraydi. Chunki Dyurkgeym fikricha, savdo va sanoat dunyosi vakillarining haddan tashqari boyib olishiga intilishi bu harakatga nisbatan qattiq chora-tadbirlarning yo'qligi yoki hech qanday qarshilikka uchramasligi oqibatida ularning axloqiy va psixik muvozanati buziladi, axloq va psixikasida nomutanosiblik vujudga keladi. Shunday qilib, ijtimoiy tartibning bo'shashganligi tufayli anomiya asosida o'z-o'zini o'ldirish hollari ro'y beradi. Agar jamiyat insonga nisbatan zaruriy ta'sir o'tkaza olmasa, uni himoya qila olmasa munosabatli holatning sodir bo'lishi muqarrar.

Fatalizm holatidagi o'z-o'zini o'ldirish sabablari anomiya holati sabablarining aksidir. Bu formadagi o'z-o'zini o'ldirish individ ustidan kuchli nazoratning, ortiqcha tartibotining mavjudligi, individ uchun chidab bo'lmas holatning mavjudligi bilan bog'liq. Individning barcha harakati, istagi ma'lum doira atrofida qat'iy belgilanadi.

Dyurkgeymning ta'kidlashicha, o'z-o'zini o'ldirish sotsial intizom, tartibot asosida individ tomonidan amalga oshirilgan ongli va maqsadli hodisa hisoblanadi.

Normal sotsial sub'ekt, normal sotsial xulq-atvor normal sotsial holatdan kelib chiqadi. Jamoa kuch va nazorat individni o'z-o'zini o'ldirishga olib boradi. Individning psixologik motivlari ham sotsial muhitdan kelib chiqadi.

Dyurkgeym o'z-o'zini o'ldirishga olib keladigan omillardan qutilish uchun ko'ngilsiz hodisaning oldini olish va inqiroz holatdan chiqish uchun ahamiyatning axloqiy tartibini mustahkamlashga qaratilgan ishlab chiqarish korporatsiyalarini ko'rsatib bergan.

O'z-o'zini o'ldirish holatlari keskin ko'payadi. Dyurkgeym fikricha, anomiyaga xos belgilar:

- mamlakatdagi axloqiy inqiroz;
- normativ xulq, tartibot buzilishining kuchayishi;
- insonlarda hissiyot va tajovuzkorlikni yaqqol namoyon bo'lishi;
- shaxsiy muvozanat buzilishining kuchayishi;
- shaxsning oila, jamoa va jamiyatga bo'lgan tobeligini tobora kuchsizlanishi, shaxsning ulardan chiqishga intilishi;
- boshqaruv, tartib intizomning haddan tashqari kuchsizlanib borishi;
- ularning o'z funksiyalarini bajara olmay qolishi yoki ularni ishlamay qolishi;

Bunday holat eng xavfli illat bo'lib, u individual jamiyatdan ajratadi, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy, sotsial, ma'naviy tomonlardan begonalashtiradi. Ayniqsa, shaxsning mehnatdan, hokimiyatdan, jamoadan begonalashuvi kuchayadi. Jamiyat axloqi buziladi, qonun-qoida, tartib-intizom, farmoyishlari o'z ta'sirini yo'qotadi. Omma kuchga intiladi, ommaviy tartibsizlik, janjallar, guruhbozlik, sotsial tartibsizlik mamlakat bo'ylab keng yoyila boshlaydi.

Dyurkgeym mehnat taqsimotidagi "nonormal" shakllarni qanday qilib bartaraf etish mumkin, degan masaladni qo'ydi va shu masala bilan shug'ullandi. Uning fikricha, bu masalani hal etish uchun:

- ❖ konfliktni tinch yo'l bilan kapitalizm doirasida hal qilish;
- ❖ kurash va raqobatlarining amal qilish usullari, hajmi va ta'sirini pasaytirish;

- ❖ qoidalar to‘plami ishlab chiqish;
- ❖ adolat va tenglik joriy etilishi kerak.

Sotsial og‘ish sabablarini individ uning motivi va g‘oyasidan izlamasdan, sotsial muhitning har xil holatidan, bunga ishonish, oila siyosiy faoliyat, turmush, professional guruh va boshqalardan izlash kerak, chunki ana shu sabablarga ko‘ra, o‘z-o‘zini o‘ldirish sodir bo‘ladi, ko‘p va ozligi ham belgilovchi faktlar rolini o‘ynaydi.

Bundan tashqari u jamiyatning progressiv yo‘nalishi bo‘yicha rivojlanishi uchun imkoniyat beruvchi vosita hisoblanadi.

Dyurkgeym fikricha, yashash uchun kurashning boshqa bir nechta shakllari ham mavjud. Ularga:

- A) aholi migratsiyasi;
- B) kuchsizlar va ojizlarni zo‘rlik asosida jismoniy yo‘qotish;
- C) fuqarolar (*fuqarolik, rangli inqiloblar, siyosiy va ma‘naviy inqirozlar nazarda tutilgan*) urushini uyushtirish;
- D) jinoyatchilik va boshqa salbiy harakatlarni kuchaytirish.

Lekin bu ishlarni amalga oshirish uchun individlarni qadriyatli yo‘nalishini o‘zgartirish talab etiladi. Chunki bu harakatning oqibati umumiy qadriyat tizimi bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ham yagona yo‘l professional va mutaxassislar funksiyalargina jamiyat qadriyatlarni oqlaydi, mustahkamlaydi va unga nisbatan ijobiy intilishlarni kuchaytiradi.

Dyurkgeym anomiya holatidan qanday qutilish mumkin degan savolga javob berishga harakat qiladi va bu kasallikdan tinchlik yo‘li bilan qutilish mumkin, buning uchun shaxsni ezmaslik, uni mashina holatiga olib bormaslik kerak degan xulosaga keldi.

Jamiyat gullab yashnashi uchun har bir shaxs ravnaq topish kerak. Jamiyat differensiallashuvi va zarar, uning asosida sotsial imtiyozlar emas, balki shaxsning individual qobiliyati yotishi kerak. Shundagina tenglik, odillik va erkinlik kabi asoslarda eng ilg‘or jamiyat barpo etilishi mumkin. Hozirgi kapitalistik jamiyatni takomillashtirib, shu uch asosiga qurmoq kerak deb yozdi.

“O‘z-o‘zini o‘ldirish” asarida esa anomiya, bu - axloq inqirozi, chunki bu davrda individual ehtiyojlarni, hissiyotlarni boshqaradigan tizim buziladi. Shaxs muvozanati chayqaladi. Shaxs qaysi guruhga mansubligini his qilish qobiliyatini yo‘qotadi. Intizom va birdamlik buziladi. Natijada xulq, fe‘l-atvor chetga og‘ish hollari ro‘y beradi, irq va etnoslar o‘rtasida ommaviy tartibsizlik harakati kelib chikadi. Eng harakatlisi - jamiyat va shaxs o‘rtasida ajralish, axloqiy bo‘shlik vujudga keladi. Chunki norma va qadriyatlar o‘z vazifasini bajara olmay qoladi. Yangilari esa hali mukammal ishlab chiqilmagan, mavjudlari ham o‘z ta‘sirini jamiyatga, ommaga, individga o‘tkaza olmay turgan davr hisoblanadi.

4.3. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida o‘z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari

Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan o'tkazilgan bir necha yillik ilmiy izlanish va so'rovlar natijasida, o'z joniga qasd qilish holatlarini keltirib chiqaruvchi quyidagi asosiy omillar mavjudligi haqida to'xtamga kelingan.

1. Tushkunlik holati va asabiy buzilishlar;
2. Alkogolizm va narkotik moddalarni iste'mol qilish, ular ta'siriga berilish;
3. O'z joniga qasd qilish haqida o'ylash, bunga tayyorgarlik ko'rish, bunga taalluqli bo'lgan zararli diniy g'oyalar;
4. Tanholik, qo'llab-quvvatlashni yo'qotish yoki himoyasiz qolish;
5. Qisilishlar, og'ir muammolarga yo'liqish va ularni hal qilishdagi irodasizlik;
6. Qariyalik davri;
7. Modellashtirish, oilada o'z joniga qasd qilish, irsiyat, bu borada kimgadir taqlid qilish;
8. Iqtisodiy muammolar yoki ishdagi ziddiyatlar, ular bilan bog'liq boshqa holatlar;
9. Turmushdagi muammolar, oilaviy patologiya;
10. Asab buzilishi faktorlari, javobsiz muhabbat, zo'ravonlik, jahl, qo'rslik;
11. Jismoniy kasallik.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish holatlari sabablari AQShda voyaga yetmagan Djon ismli bolaning o'z joniga qasd qilganligi holati misolida quyidagicha izohlanadi.

“Aziz ota-onam va boshqalar. Meni qilmishim uchun kechiringlar, sizlarni jondan ortiq yaxshi ko'raman. Iltimos, mening qilmishim uchun o'zingizni ayblamang. Bu mening aybim. Agar men bu ishni hozir qilmaganimda baribir keyinchalik qilar edim. Hamma bir kuni hayotdan ko'z yumadi, faqat men vaqtiliqroq vafot etaman. Hurmat bilan Djon”.

Aynan shu tariqa bir yil ichida AQShda 2000 nafarga yaqin “tineyjerlar” o'z joniga qasd qiladi. Bo'lib o'tadigan suiqaoslarni yarmidan ko'pi klinik asabiylashish, o'zini kamsitilgan sezish, nochorlik kabi sabablar bilan bog'liqdir.

Ammo, ko'pgina joniga qasd qilmoqchi bo'lgan “tineyjerlar” (13-18 yoshdagilar) o'z jahllari, ichki qo'zg'olonlari bilan kurashishadi.

Bundan tashqari, joniga qasd qilmoqchi bo'lgan o'smirlar ko'pincha asabiy holatda bo'lib, oilaviy muammolar, qo'pol munosabatlar, ijtimoiy tanholik girdobida bo'lishadi. Ularning harakatlari qattiq asabiylashishdan, ota-ona yoki o'zining ishsizligidan, oiladagi moliyaviy qiyinchiliklardan, do'stlari bilan munosabatdagi muammolaridan kelib chiqadi.

Maktabdagi asabiylashish orqali o'z joniga qasd qilish “tineyjerlar” orasida eng keng tarqalgan suitsid holatidir.

O'quvchilarning bir guruhi uchun darslarni o'zlashtirish katta va hal qilib bo'lmaydigan muammo bo'lsa, boshqalari uchun jamoada o'z o'rnini topish yana bir katta muammo hisoblanadi.

Ba'zi olimlarning fikricha yoshlik, o'smirlilik davri o'z o'zidan muammoni keltirib chiqaradi.

Yoshlik tez o'sish davri bo'lganligi bois kundalik hayotdagi turli to'siqlar va muammolar bilan bog'liq kechinmalar va vaziyatlar bolalarni ularning yechimini

topishga o'zicha yondashishga undaydi. Yechimi topilmagan muammolar esa ko'pchilik hollarda bola ongida o'z joniga qasd qilish bu yo'ldagi eng tez va qulay usul ekanligi kun sayin rivojlana boradi.

Yoshlar va o'smirlar jamiyatdagi holatlarga boshqa yoshdagi kishilardan farqli o'laroq qattiq asabiylashish va jahl bilan javob berishadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning boshqalarga taqlid, ko'zlangan natijaga yeta olmaslik, o'z navbatida voyaga yetmaganlar ongining ta'sirchanligi o'z joniga qasd qilishga imkon tug'diradi.

O'tkazilgan izlanish va monitoring ko'rsatkichlari dunyoda joniga qasd qilish holatlari ko'pincha omadsiz tugashi va faqatgina 100/1 holatda mo'jiza ro'y berishini ko'rsatmoqda.

Joniga qasd qiluvchilarning biri hayotdan ko'z yummoqchi bo'lsa, boshqalari shu yo'l bilan og'ir vaziyatda bo'lganliklarini namoyish etishib, atrofdagilarni qo'rqitmoqchi bo'ladilar.

Tahlillarga ko'ra, dunyoda 1955 yildan (taxminan 60 yil) beri o'z joniga qasd qilish holatlari 2 baravarga ko'paygan.

Buning sabablari tahlil qilinganda, quyidalar ma'lum bo'ladi.

Birinchi, aholi, xususan, yoshlar sonining ko'payib borayotganligi, o'qish hamda ishga joylashishdagi raqobat munosabatlari, bunda "orzularning barbod bo'lishi", hayotdan qoniqishning yo'qolishi hisoblanadi.

Ikkinchi, kundalik qiyinchiliklar oiladagi muammolar o'z-o'zidan oilaviy hamjihatlikni buzadi va a'zolarini bir-biridan uzoqlashtiradi. Natijada, oilada o'zaro nazorat qilish darajasi va ta'siri pasayadi hamda yoshlarni zararli ta'sirlar, xususan narkotik moddalar va spirtli ichimliklar iste'mol qilishiga olib keladi. Bu kabi zararli ta'sirlarga berilgan barcha shaxslar esa tushkunlikka berilib, irodasizlikni namoyon etishadi va oxirgi chora sifatida o'z joniga qasd qilishni tanlashadi.

Ko'rsatkichlar bo'yicha dunyo bo'yicha 75% (tineyerlar) o'smirlar narkotik va alkogolli mahsulotlar iste'mol qilishadi.

Oxirgi yillardagi mass-media, badiiy adabiyotlar va filmlar o'smirlarga namuna bo'lib, o'z joniga qasd qilishni ongiga singdirishini tezlashtirayotgan asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Masalan, 1987 yilda Nyu-Djersida (AQSh) bir guruh (4 nafar bolalar) o'z joniga qasd qilishadi va o'nlab o'smirlarga "namuna" bo'lishadi. Bu voqeadan so'ng bir hafta o'tib, yana 2 nafar o'smir o'z joniga qasd qilib, vafot etadi.

Profilaktik izlanishlar va tadqiqotlar o'tkazish orqali ushbu holatlar o'rganib chiqilgan bo'lsada, o'z joniga qasd qiluvchilarning aniq sonini aniqlashga imkon bermaydi. Chunki, aksariyat hollarda bu mavhum holatda ro'y berishi bilan muammoni chuqurlashtiradi.

Olimlar o'z joniga qasd qilishning oldini olish tizimini ishlab chiqish ustida izlanishayotgan bo'lsalarda, ammo hali bir to'xtamga kelishmagan.

Shunday bo'lsada, ular bu muammoga butun jamiyatning nazarini qaratibgina qolmay, balki uning yechimini topish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlashmoqda.

4.4. O'z joniga qasd qilishning profilaktikasi

O'tgan asrlarga nazar tashlasak, davr va zamon doimo bir muammo – o'z joniga qasd qilish fenomeni bilan to'qnashadi.

Ta'kidlash joizki, ushbu hodisalar nafaqat doimiy qiziqish yoki ko'rsatkichlarni sharhlash balki, jamiyatda, oilada yoki jamoada mehr-muruvvatni, e'tiborni va shu bilan birga bu kabi hodisalarning ildizini, tag-tubini aniqlashni talab etadi.

O'z joniga qasd qilish muammosi barcha mutaxassislar, shu jumladan, shifokorlarni, psixologlarni, pedagoglarni, sotsiologlarni ham qiziqtirib kelmoqda.

Qisqacha qilib aytganda, o'z joniga qasd qilish hodisalarining sabablarini o'rganish keng tus olayotganligi, ilmiy tadqiqotlar olib borish jarayonida ko'proq e'tibor berilayotganligi yangi bir fan-suitsidologiya fanini vujudga keltirmoqda.

Ma'lumki, har yili suitsidologiyaga oid maqolalar jurnallarda chop etiladi, xalqaro simpoziumlar o'tkaziladi hamda ko'pgina davlatlarda o'z joniga qasd qilishni oldini olish bo'yicha assotsiatsiyalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Quyida keltirilayotgan olimlar va ekspertlar fikrlari psixologik uslub yordamida voyaga yetmaganlar orasida o'z joniga qasd qilishning oldini olishga bag'ishlangan.

O'z joniga qasd qilishning murakkabligi va har tomonlama fenomeni uning qay tarzda vujudga kelishini o'rganish va tushuntirishni nazarda tutadi.

Masalan, andropologik yondashuvda E.Krechmer va U.Sheldonning "Konstitusional" fikri berilib, u o'z joniga qasd qiluvchining xarakterologik xususiyatini nazarda tutadi.

Muammoni psixologik yondashuv bilan hal etishda Z.Freydning "Vlecheniya k smerti", ya'ni "O'limga yo'naltirish" ortiqcha asabbuzarlik natijasida vujudga keltirilishi ta'kidlangan.

"Tushkunlik va melankoliya" nomli ilmiy ishida Z.Freyd o'z joniga qasd qiluvchilarning xulqini yoritgan.

Uning fikricha, barcha o'z joniga qasd qiluvchilar o'z xulqi bilan shuni ko'rsatadiki, ularning muammolari hal etilmaydi va shu muammolar ularni oxiratga olib keladi.

Faqatgina sadizm o'z joniga qasd qiluvchilarning sirini fosh etishga qodir va o'z navbatida melankoliya (qorong'ulik, yopiqlik) ni ham qiziqarli, ham xavfli qiladi.

Ma'lumki, nevrotik (asabiy) voyaga yetmagan bolalar hech qachon birovning joniga qasd qilishmaydi, aksincha, shu haqda o'ylasalar ham aynan o'z joniga qasd qilishadi.

Yana bir nazariya - "Geshtalterapiya" o'z ichiga insonning hayotiy faolligini uzluksiz jarayon va atrof-muhit bilan chambarchas bog'liqligini oladi. Lekin, muloqotga bir necha fenomen to'sqinlik qiladi.

Bular har bir bosqichda paydo bo'lgan fenomenlar. Inson muloqot o'rnatmaslik uchun unga to'sqinlik qiladi.

Ular bizga himoyalovchi mexanizmlar orqali, ya'ni introeksiya, proeksiya, retrofleksiya va konflyuensiya berilgan.

Introektor odam boshqalar xohlaganini qilsa, aksincha, introektor-vektor o'z o'ziga qasd qilishga ko'proq qodirligi, biror kishi yoki avtoritetning unga nisbatan kamsitilishi sezilganda, u o'zini qurbonlikka undaydi.

Bu toifadagilar ushbu holatlarni atrof-muhit bilan bog'lashadi va odatda o'z xohish va emotsiyalari uchun javob bermasligi uchun qilishadi. Shunday qilib, inson shaxsiy "Men"ni olib tashlaydi, asab tizimidagi destruksiyaga (buzilish) olib keladi va o'z joniga qasd qiluvchi shu qismlarni topmagan holda ularni yechimini izlashni boshlaydi. Eng achinarlisi, uning yechimi aksariyat hollarda suitsid (o'z joniga qasd qilish) bilan tugaydi.

Shunga qarab, u odamlardan asta-sekin uzoqlasha boshlaydi, chunki uning fikricha, boshqa kishilar unga nisbatan sovuqqonligini his eta boshlaydi, boshqalar uni yomon ko'rishi, nafratlanishi, yomonlik tilashini juda ko'p o'ylaydi va shu tufayli tushkunlikka tushadi.

Retrofleksiya (insonga berilgan barcha imkoniyat va hayoti) odam o'z mohiyatini to'xtatadi. Uning iztiroblari ichida qolib, o'zini yaxshi ko'rishni boshlaydi yoki nafratlanadi va tugallanmas ichki dialog olib boradi.

Ushbu xatti-harakatning ma'nosi shundaki, bu shaxsga nisbatan atrof-dagilarning munosabati aynan qanday ekanligini juda chuqur tahlil qiladi.

Bu toifadagi bolalar aynan 13-18 yoshga kirganlarni tashkil etib, ta'lim tizimi xodimlari va mutasaddilaridan ushbu toifadagilar bilan aniq va manzilli profilaktik va tushuntirish olib borishni tashkil etishni talab qiladi.

Asosiysi, tushkunlikka tushgan ushbu toifadagi bolalarning har kunlik taxminiy ro'yxatini yuritish orqali ularni xulq-atvori hamda davriy harakatlaridagi (masalan oxirgi 1 oy yoki 10 kun va hok.) o'zgarishlar haqida ota-onasi va huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan tezkor axborot almashinuvi o'rnatishni taqozo etadi.

Masalaning murakkabligi shundaki, ko'pincha bu toifadagi bolalar boshqalarga nisbatan agressiv holatlarni namoyish etishmaydi va o'z o'zi bilan kurashadi.

O'rganishlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'z joniga qasd qilish ko'p holatlarda qizlarga xos bo'lyapti va bu holatlar atrof-dagi tengdoshlariga juda ham tez va kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Viloyat bo'yicha oxirgi 5 yil ichida sodir qilingan 92 ta o'z joniga qasd qilish holatlarining 52 tasi yoki 63 % aynan qizlar tomonidan sodir qilingan.

Shu bilan birga o'z joniga qasd qilish hodisasi boshqalar uchun "yuqumli" bo'lib, boshqalar uchun "o'rnak" bo'ladi va kelgusida boshqa tengdoshlar orasida ham bunday ayanchli holatlarni keltirib chiqaradi.

Ilmiy tilda aytganda, voyaga yetmaganlar orasida "suitsidik to'lqin" paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, yana bir nazariya-psixonatologik yondashishda shaxs o'z joniga qasd qilishni ruhiy tushkunlik deb biladi.

Masalan, shu sohadagi yirik ekspert A.Lichko "O'z joniga qasd qilishni o'smirlarning chegarali ruhiylik muammosi" deb baholaydi.

Unga ko'ra, 10% o'smirlarning o'z joniga qasd qilishga xohishi bor, 90% yordam berishga chaqiradi va bu hodisalarning 80% ularning yashash uylarida sodir bo'ladi.

Suitsidal holat o'smirlarning psixonatik va nopsixonatik shakllarining buzilishidan kelib chiqqan yoki tarqalgan holdir.

A.Lichko tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar jarayonida o'rganishga jalb qilingan 300 nafar o'smir yigitlardan 34% da o'z joniga qasd qilish belgilari kuzatilgan, ulardan aynan qasd qilish niyatida bo'lganlari 20%, urinishlar 11%, avvaldan rejalashtirganlar 3% ni tashkil etgan.

Shundan kelib chiqib, A.Lichko 3 ko'rinishdagi: aniq, ko'rsatuvchan va affekt holatida sodir bo'ladigan suitsid holatlari mavjudligi haqida fikr yuritadi.

Demonstrativ suiqasd (ko'rsatuvchan) – teatrlashtirilgan sahna ko'rsatib, o'zini o'ldirishni namoyish etganday bo'lib, lekin haqiqatda hech qanday qasd qilmaslik. Barcha xatti-harakatlar o'ziga boshqalarning diqqatini jalb qilishdan iborat bo'lib, o'ziga boshqalar tomonidan rahm-shafqat keltirib, uni xafa qilganlarni shu tariqa jazolashdan iborat.

Affekt suiqasd – kuchli affekt (kuchli ruhiy hayajonlanish) holatiga tushgan odamning harakati soatlab yoki sutkalab davom etishi mumkin. Bunday toifadagilarda haqiqatdan ham o'z joniga qasd qilish ehtimoli juda ham yuqori bo'ladi.

O'z joniga qasd qilishda birinchi navbatda **tushkunlik** turtki bo'ladi va suitsid muammosi bolaning ongida "hal qilinishi lozim bo'lgan" masalalar ichida eng birinchi navbatda turadi.

Tushkunlik, yomon kayfiyat, umidsizlik, yordamga muhtojlikda ko'rinadi.

Tushkunlikka tushish 3 ta ko'rinishda bo'ladi:

- biror-bir faoliyatga bo'lgan qiziqishning yo'qolib borishi;
- "ishtahaning tushib ketishi" (asosan o'tish davridagi jinsiy rivojlanishdagi nuqson yoki kamchiliklar, shu boradagi kamsitilish, turli ko'rinishdagi ijtimoiy yoki boshqa muammolar);
- hayotga bo'lgan qiziqishning pasayishi.

Ekspertlar o'z tahlillarida, o'z joniga qasd qiluvchilar orasida nafaqat ruhiy kasalikka chalinganlar, balki sog'lom o'smirlar ham uchrab turishini ta'kidlashadi.

Ularning fikricha, moliyaviy inqiroz yillarida kuzatilgan depressiya va ishsizlik davrida o'z joniga qasd etish holatlari ko'payadi.

Misol tariqasida, XX asrda AQSHda o'z joniga qasd etish holatlari barqaror ekanligi kuzatilgan bo'lsa, (100.000 aholidan 10-12 ta) XXI-asrning boshidagi inqiroz yillarida bu ko'rsatkichlar 15,5 barobarga oshgan.

Mashhur olim O.Dark tomonidan o'z joniga qasd qilishning falsafiy-psixologik qarashlari keltirilgan.

Uning fikricha, o'z joniga qasd qilish-ijodiy muhitning o'zgarishi bo'lib, inson rassom sifatida o'z qobiliyati va mohirligini butkul ishlatib bo'lganligi uchun joniga qasd qiladi va o'z joniga qasd qilish rassomning eng oxirgi san'at asari bo'lib, rassom asarlari qaxramonlarining hayoti va o'lishini o'ziniki deb biladi.

"Oddiy qurbon" atigi bir marta o'ziga xos uslubda mahoratini ko'rsatishi mumkin.

Muallif o'z hayotidagi kamchiliklari, o'zi xohlagandek hayot kechirishi oxirgi ifodasini ana shu ko'rinishda aks ettiradi.

Ushbu ekspert tomonidan o'z joniga qasd qilishning eng asosiy sabablari sifatida tashqi dunyo bilan kelishmovchilik, qo'rquv, uyat, o'z aybining tan olinishi va impotensiya holatlari deb e'tirof etiladi.

Bu ijtimoiy holat turlari safdan chiqib qolish, o'z zamondoshlari, qarindoshlari va oilaviy rishtalariga umuman begona bo'lishda o'z aksini topadi.

Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) tomonidan ishlab chiqilgan o'z joniga qasd qilishning 800 ta sababi mavjud bo'lib, ulardan 41 % aniq emas, 19 % jazo oldidagi qo'rquv, 18 % ruhiy kasallik, 18 % uydagi kelishmovchiliklar, 2 % ishqiy kechinmalar, 2 % moliyaviy yo'qotishlar, 4 % hayotdan to'yish, 1.2 % jismoniy kasallik tufayli ro'y beradi.

Shuningdek, JSST tomonidan o'z joniga qasd qilishning 80 ta usuli ko'rsatib berilgan.

Qayd etish kerakki, usullar qasd qiluvchilarning qaysi hududdan ekanligiga qarab o'zgaradi.

- O'zini osish usulini ko'plab (84-90%) qurbonlar tanlashadi.
- O'zini otuvchilar. (AQShda bu usuldan 60% qurbonlar foydalanadi)
- O'zini zaharlash. Dori-darmon vositalarining me'yorida ortiq iste'mol qilish natijasida 15-18 % qurbonlar olamdan o'tadi.

4.5. Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi

O'z joniga qasd qilishning, xatti-harakatlarining psixodiagnostik metodlarning ko'pligi mavjud bo'lsa ham psixologlar ba'zi holatlarda ularni to'liq ta'riflay olishmaydi.

Umuman, inson psixologik holatlari, uning shaxsi katta sir bo'lganligi sababli bu ijtimoiy ahamiyatli muammo o'z o'zidan uni qanday yo'llar bilan yechishga undaydi.

Asosan, bunday tadbirlar yoshlar, o'smirlar orasida olib borilishi lozim.

O'z joniga qasd qilish variantlari tahlil qilganda, yoshlar va o'smirlar bunday harakatlarni ularga xos uslubda bajarganliklari namoyon bo'ladi.

Shuning uchun ruhshunoslikda bu kabi holatlar yuz berishi mumkin bo'lgan va uning oldini olish uchun kerakli psixoterapevtik yordam ko'rsatilgan diagnostik usullar majmuasini ishlab chiqish zarurati doimiy va tuganmas muammo bo'lib hisoblanadi.

Odatda psixologlar bunday masalalarni hal qilishda juda yaxshi samara va natija beradigan testlar va metodlar majmuasi hamda metodikalardan foydalanadilar.

Misol uchun, G.Rorshax (siyoh dog'lari), Rozensveyg testlari ijtimoiy dezadaptatsiya va qiyin holatlarda o'zini boshqarishni aniqlash uchun o'tkaziladi.

Izlanuvchilar ko'p holatlarda piktogrammalardan foydalanadilar.

Yuqorida sanab o'tilgan usulblardan tashqari ruhshunoslar va psixoterapevtlar o'tkazilgan usulblarning qay darajada samaradorligini tekshirish uchun turli xil usul va muolajalardan foydalanishadi.

Masalan, V.Frankl o'z mijozlariga asosiy hodisalarni o'tmishda va kelajakda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hollarni bir tekisda qo'yib chiqish kerakligini aytganda, ularning bu vazifa oldida o'zini yo'qotishi va dovdirashi kuzatilgan.

Shu masalalarni yechish uchun qo'llanadigan skrining holatlar va usullar juda ixcham bo'lishi kerak, ular tez va qulay ishlab chiqiladigan holatda bo'lishi shart.

Suitsidolog M.Xaykina "Psixologik holatni baholash" metodikalar majmuasidan foydalanib, bexavotirlik darajasi va johillikni aniqlashni tavsiya etadi.

Test natijalarini tahlil qilishda quyidagi tavsiyanomalar ko'zda tutilgan.

- Shaxsiy bexavotirlik yoki shaxsning xavotirga moyilligi.
- Frustratsiya - orzuga intilish yo'lida ro'y beradigan real va noreal to'siqlar.
- Johillik-ko'tarinki ruhiy aktivlik, zo'ravonlik yo'li bilan yetakchilik qilish.
- Rigid holat – taqdirini o'zgartirishi kerak bo'lgan holatlarda qaror qabul qilish oldidagi xavf.

M.Xaykina tomonidan ishlangan uslublarni to'g'riligini isbotlash uchun 3 yil oldin o'z joniga qasd qilmoqchi bo'lgan 16-17 yoshli qizlarni fe'l-atvorini o'rganish tadbirlari o'tkazilgan.

Bu o'z joniga qasd qiluvchilarning xavotirlik darajasi nazorat guruhidagilarga nisbatan pastroq.

Frustratsiya ("aldanish", "omadni kutib yashash yoki uni kelishiga umidsizlik") shkalasida aniq farqlar kuzatiladi.

O'z joniga qasd qiluvchilar guruhida frustratsiya darajasi yuqoridir.

Tashxisiy ishlarning ikkinchi bosqichida M.Xaykina "tugallanmagan gap" metodikasini qo'llashni tavsiya etadi. Bu uslub sinaluvchining dunyoga, odamlarga bo'lgan munosabatini o'rganishga yo'naltirilgan.

Sinaluvchi quyidagi gaplarni davom ettirishi kerak.

- 1) "Erta men..."
- 2) "Men maktabni tugatganimda..."
- 3) "Bir kuni kelib..."
- 4) "Men yashashni xohlayman, chunki..."

Natijalarni qayta ishlashda ruhshunoslar o'smir tomonidan atrof-muhit va odamlarni qabul qilish, munosabat bildirish xususiyatlarini o'rganishga e'tibor berishgan.

Ushbu "Tugallanmagan gaplar" metodikasini tadqiqot sifatida o'tkazganda, 2-3 yildan keyin ham sinaluvchilarning atrof-muhitni qabul qilish xususiyatlari isbotlangan.

O'z joniga qasd qiluvchilardan farqli o'laroq nazorat guruhini tashkil etuvchilar optimalistik ruhiyat bilan o'zlarini namoyon etadilar.

4.6. Tibbiy-psixologik qayta tiklanish o'z joniga qasd qilishni profilaktika qilish omili

Ushbu uslublar "O'z joniga qasd qiluvchilar xavfi guruhi"ning kompleks qayta tiklanish tadbirlari asosini tashkil etadi. Bu dasturlar mijozlarning umumiy holatini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan.

Ma'lumki, bunday dasturlarga aholining eng zaif bo'g'ini: bolalar, o'smirlar va nogironlar ehtiyoj sezadilar.

O'z joniga qasd qilish xulqining profilaktikasiga yo'g'rilgan ikkita dasturni misol tariqasida keltiramiz.

Ulardan biri bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan bo'lib, ular hayotining sezilarli qismini qamrab oladi.

Boshqasi esa jangovar harakatlar olib borilgan joylardan qaytgan harbiy xizmatchilar uchun mo'ljallangan.

Psixolog olimlar N.Morozova va M.Ovchinnikovalar bolalar uchun tibbiy-psixologik yordam va ularni qo'llab-quvvatlash uchun kompleksli dasturning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishgan. Bunda asosiy e'tibor profilaktikaga qaratilgan.

Ularning ta'kidlashicha, bolalarning asosiy qatlami uchun kompleksli tibbiy-psixologik xizmatni shakllantirish o'sib kelayotgan avlodni sog'lomlashtirish yo'lida tashlangan ishonchli qadamdir.

Xizmat jarayonining bosh yo'nalishi-ruhiy gigienik bo'lib, bolalar va o'smirlarning ruhiy sog'lomligini mustahkamlash va ko'riqlashga qaratilgan.

Xizmatning ajratib ko'rsatiladigan jihatlaridan biri bu 3 tomonlama yondashish:

Ruhiy-pedagogik, tibbiy va ijtimoiy ya'ni, har xil mutaxassislarning hamkorlikda faoliyat olib borishi.

Ish yo'nalishlarining ikkita asosiy mezonini ajratish mumkin:

- o'qitish va tarbiyalash sharoitlarini optimallashtirish.

Bunda o'quvchilar shaxsiyatini shakllantirishda ularning to'laqonli shaxs bo'lib rivojlantirishga ko'maklashuvchi vositalarga e'tibor qaratiladi. Bunda tashqi muhit ta'sirlaridan asrash ham muhim ahamiyatga ega.

O'quvchilar shaxsiyatini rivojlantirishda bolalarning ruhiy-asab tizimining barvaqt shikaslanishining oldini olish bo'yicha ogohlantirish.

Bu yo'nalishning asosiy yo'nalish va dasturlari ruhiy profilaktikadir.

Bu yo'nalishning asosiy maqsadi bolaning ruhiyatiga ratogen ta'sirning oldini olish va uni yo'qotishga qaratiladi. Bu birinchi navbatda bola rivojlanishining ruhiy-ijtimoiy muhitini sog'lomlashtirish, ya'ni ota-onalar va pedagoglar bilan ishlashni jadallashtirishdan iboratdir.

Bundan tashqari, ota-onalarga ixtisoslashtirilgan yordam ko'rsatilib, tarbiyaviy ko'nikmalarini shakllantirish, muammoli oilalar bilan ishlashga asosiy e'tibor qaratiladi.

Bolalarning o'z tengqurlari, ulardan kattalar bilan muloqot qilishida yuzaga keladigan noqulayliklar, o'z harakatlarini noadekvat baholashni cheklash uchun ijtimoiy treninglar guruhiy tartibda o'tkaziladi. Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, muammoli vaziyatlarda bolalarda stressli holatlarni yumshatishga ularni ruhiy-emotsional zo'riqishlardan xalos etish juda muhim rol o'ynaydi.

Individual yondashuvni amalga oshirish negizi – bu o'quvchilarning ruhiy va psixomatik buzilishlarini, intellektual va shaxsiy rivojlanishning kamchiliklarini o'z vaqtida aniqlashdir. Bu o'quvchilarning ruhiy rivojlanishi va sog'lig'i holatining tashxisi hisoblanadi.

Tibbiy tashxis orqali o'quvchilarda umumiy somatik va psixonervologik tekshirishlar o'tkazilib, ular orasidan xavfli guruhlar kontingenti aniqlanadi.

O‘z joniga qasd qilish holatlarning yuqori darajasida psixologik maslahat va psixoterapiya tavsiya etiladi. Bunday davolashda mijozning so‘zlarini tinglash va uning yolg‘iz emasligi hissi va tushunishi asosiy natijalardan biridir.

Bu borada viloyatdagi ta‘lim muassasalarida bolani ma‘naviy, ruhiy va jismoniy sog‘lomlashtirishga qaratilgan mavjud shtat birliklari doirasida tibbiy-ruhiy markazlarni tashkil etib, ularning oldiga aniq vazifalarni qo‘yib, ijrosini nazorat qilish maqsadga muvofiq.

Chunki, o‘tish davridagi bolani hayot bilan bog‘lovchi ishlar va tadbirlar qancha ko‘p bo‘lsa o‘z joniga qasd qilish ehtimoli shuncha kam bo‘ladi.

Bolalarda maxsus dastur oshkor qilmagan holda o‘z joniga qasd qilish holatlariga qarshi tura olish kayfiyati va ruhiyatini shakllantirish zarur. Bunda asosiysi, ularda hayotiy muloqotni rivojlantirish, bir-birini tushunish, yangi ijtimoiy aloqalar va ko‘nikmalarni rivojlantirish, stress holatlarini yengish qobiliyatini test yoki boshqa usullarda tekshirish hisoblanadi.

Zamonaviy hayotda o‘z joniga qasd qilish – noxush ijtimoiy holat bo‘lib hisoblanadi.

Bizning madaniyatimiz va milliy odatlarimizda o‘z joniga qasd qilish qaxramonlik yoki gunohni yuvuvchi qurbonlik sanalmasligini voyaga yetmaganlarga chuqur va har tomonlama tushuntirish lozim bo‘ladi.

O‘z joniga qasd qilish holatlarining har birida o‘z sabablari bor. Faqat ular o‘z joniga qasd qiluvchilar o‘rab olgan kishilarga tushunarli emas. Suiqasdning asosiy sabablari – jazodan qo‘rqish, ruhiy kasallik, uyda va ishdagi noxush holatlar, pul yo‘qotishlar va kambag‘allik, hayotdan “to‘yishlik”, somatik kasalliklar bo‘lib hisoblanadi.

Suiqasd qiluvchilarning bu dunyodan o‘tish yo‘llari ko‘pgina omillarga bog‘liq: madaniy, tasnifiy va boshqaqalar.

O‘z joniga qasd qilishning eng ko‘p tarqalgani o‘zini osishdir.

Suiqasd holatinig rivojlanishiga ko‘pgina omillar ta’sir etadi va ko‘p holatlarda qaysi bir omil hal qiluvchi ekanligi noma’lum bo‘ladi.

Suiqasdning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi omillarga psixologik, ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy ommillar kiradi.

O‘z joniga qasd qilmoqchi bo‘lib, qasd qilolmaganlar bilan psixologlar kamroq ishlashi uchun suiqasd holatidagi kishilar guruhi bilan rehabilitatsiya va readaptatsiya maxsus dasturlari asosida ishlashi zarur.

Bu dasturlar asosan muloqotni, bir-birini tushunish, yangi ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish hamda stress holatlarni yengib o‘tishga yo‘naltirilgan.

Psixolog mutaxassislarning ko‘payishi va mijozlar bilan ishlash texnologiyasining rivojlanishi bilan suiqasdli holatlarning paydo bo‘lishi muammolarini ko‘p hollarda hal qilish mumkin.

Ayrim chet davlatlar statistikasi tahlil qilinganda, masalan, oxirgi o‘n yil ichida Rossiyada yoshlar o‘rtasida o‘z joniga qasd etish holatlari ko‘payganligini ko‘rsatadi.

12-14 yoshdagi shaxslarning 30%ga suiqasd haqidagi fikrlar, 6% o‘g‘il bolalar, 10 % qiz bolalarda suiqasd qilish bilan bog‘liq harakatlar kuzatilmoqda.

Mutaxassislar fikricha, 10% suiqasd harakatlarning maqsadi o'z joniga qasd etish, 90% boshqalar diqqatini o'ziga jalb qilishdan iborat.

Statistika bo'yicha har bir vaqtda shaxsiy fojea, halokat, muammolarga yechim topmaslik, hayot oldidagi qo'rquvdan kelib chiqadi.

O'z joniga qasd etish sabablarini tekshirish natijalari 62% o'smirlarning o'z joniga qasd etishi oilaviy mojarolar va yetishmaslikda, kattalar tomonidan zo'ravonlik, qo'rquv, ba'zi pedagoglar tomonidan nojo'ya xatti-harakatlar, o'qituvchilar, sinfdoshlar, o'rtoqlari orasidagi mojarolar, atrofdagilarning befarqligi ekanligi aniqlangan.

4.7. Suiqasdning turlari, haqiqiy suiqasdlik xulqi va suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi

O'z fe'l-atvorini ochiq oydin namoyon etish. Bu turdagi o'smirlar hayot qiyinchiliklarning muammolarini yecha olmaslik va o'zlariga boshqalarning diqqatini qaratish orqali o'z joniga qasd qiladilar. Bu yordam so'rash usuli o'z joniga qasd qilish o'ziga real zarar yetkazish emas, atrofdagilarni qo'rqitish maqsadida, o'smirlarning muammolari ustida o'ylanib qolish, kattalarning ularga adolatsiz munosabatlarini namoyon etish maqsadida bo'ladi.

O'z xulqini namoyish etish, tomirlarni kesish, dori-darmonlar orqali zaharlanish, yoki o'zini osish orqali namoyon etiladi.

Bu turdagi harakatlar yorqin namoyish etiladi. Bu paytda o'smir impulsiv, aniq rejasiz harakat qiladi. Affektiv suiqasdlik holatda o'smirlar o'zlarini osadilar yoki zararli vositalar orqali o'zlarini zaharlantiradilar.

Bu turda aniq o'ylangan reja tuziladi. O'smir o'z joniga haqiqiy qasd qilishga tayyorlanadi va qarindoshlariga, do'stlariga o'zining harakatlarining sabablari va ularni kechirishlarini so'rab xat qoldiradi.

Bu harakatlar rejalashtirilgan bo'lib, ko'pincha o'lim bilan tugaydi. Haqiqiy suiqasdlikka o'zini balandlikdan sakrash yoki osish orqali o'tadi. O'z joniga qasd qilish juda g'ayritabiiy va keskin qadam bo'lib hisoblanadi va shuning uchun uni ijro etish tezkorlik bilan hal etilmaydi. Bunda uzoq vaqtdagi kechinmalar va bu holatdan chiqish yo'llari izlanadi.

Suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi:

Birinchi bosqich - o'lim haqida savollar bosqichi va hayot mazmuni. Bu suiqasdlik harakatini bajarishda moslashish xususiyati (o'qishga qiziqishning pasayishi, muloqotning chegaralanishi, yuqori darajadagi asabiylashish)

Bu paytda suiqasdlik fikrlari paydo bo'ladi, ya'ni "men bu hayotdan bezor bo'ldim", "yotsamda, uyg'onmasam" va boshqalar.

Oxirgi bosqichda o'smirda passiv fikrlar paydo bo'ladi, ya'ni o'z hayotidan mahrum etish, o'z joniga qasd etish. Bu bosqichda o'lim haqida faraz qilish, fantaziyalar paydo bo'ladi.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra, 75% o'smirlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish, suiqasdlik holatlari bo'lgan. Bunaqa turdagi fikrlar baholanmaydi yoki "qo'rqitish" sifatida qabul qilinadi. Har bir o'z joniga jiddiy qasd etuvchi kishilar bu haqida atrofdagilarga o'zining harakatlari haqida bildiradi.

O‘z joniga qasd etish asta-sekin paydo bo‘ladi va 70% voyaga yetmaganlar o‘z joniga suiqaqd etadi.

O‘z joniga qasd etuvchilar ularni boshqalar eshitishini va ularga so‘z berishlarini xohlaydilar. Lekin ko‘pincha bunga erisha olmaydilar.

Ikkinchi bosqich - bu suiqaqdlik fikrlari.

O‘z joniga qasd qilish, reja tuzish, rejani amalga oshirish uchun uning vaqtini, joyini aniqlash.

Uchinchi bosqich - suiqaqdni amalga oshirish. Suiqaqdning paydo bo‘lish fikridan uni amalga oshirish vaqtigacha **presuitsid** deyiladi.

Davomiyligini daqiqalar va oylar orqali sanash mumkin. Agar bola bir marta o‘z joniga suiqaqd qilsa, o‘sha bolaga e‘tibor qaratiladi.

Bu paytda suiqaqdlik harakatlari kamroq bo‘ladi. Biroq, taxminan 3 oydan keyin bolaning tashqi ko‘rinishdan tinchligini ko‘rib unga e‘tibor bermay qo‘yishadi va doimiy hayot tarzini davom ettiradilar, chunki bolada o‘sha holat o‘tdi degan fikr paydo bo‘ladi. Shu paytda katta yoshdagi kishilar bola holatiga qayg‘urmasligini sezib, u yana o‘z joniga qasd etishi mumkin.

Shuning uchun uzoq va davomli tarzda bolani kuzatish, u bilan suhbatlashish va boshqa profilaktik ishlarni olib borish zarur.

O‘z joniga qasd etish kattalar bo‘lmagan paytida, mavhum holatda maktabgacha va boshlang‘ich sinf yoshi paytida bo‘lib o‘tishi mumkin.

Bola ochlik e‘lon qilishi, uzoq vaqt davomida vannani sovuq suv bilan to‘ldirib o‘tirishi, derazadan sovuq havo bilan nafas olishi yoki qor va muzqaymoq yeb shamollashi va hokazolar kuzatiladi.

Bolalar va o‘smirlar yoshida suiqaqdning sabablari:

1.O‘lim haqida tushunchaga ega emaslik. Bolalar ongida o‘lim hayotning tugashi emas, hamma narsani orqaga qaytarish mumkin degan tor tushuncha bo‘ladi;

2.O‘smirlar o‘rtasida o‘lim haqida tushunchaning (o‘rtacha 18 yoshda) kech shakllanishi;

Ular “Vatansiz va bayroqsiz” odatda hech kimga kerak emasliklarni his etadilar.

3. Erta jinsiy hayotga kirishish. Bu paytda o‘smir o‘ziga “hayotni qanday davom ettirish kerak” degan ma‘noda uzluksiz savol beradi (sevgilisini yo‘qotish, homiladorlik va boshqalar), ya‘ni maqsadsiz yashayotganligini o‘ylashadi.

4. Oiladagi yetishmovchilik;

5.O‘z-o‘zidan buziladigan xulq (ichkilikbozlik, giyohvandlik, jinoyatchilik) ko‘p hollarda suiqaqdlik xulqi 15 yoshgacha bo‘lgan yoshlarda oilaviy, maktab ichida yoki guruhlar ichida munosabatlar bilan bog‘liq;

6. Tushkunlikka tushish.

Tushkunlikning psixogen sabablari yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘lib, do‘stlari, yaqinlari, sog‘ligi yoki boshqa odatiy narsalar (masalan, uy-joyning almashishi) tufayli yuzaga keladi.

Lekin uning hayotidagi oxirgi kun yaqinlashayotganligini bilmaydi. Shuni esda tutish kerakki, tushkunlikning fiziologik va psixologik tushuntirish mumkin.

Ko'pgina tushkunlik holatiga tushgan bolalar borliq bilan uzviy uzilishlar bo'lmaydi, o'zlari haqida qayg'uradi va davolanish uchun yotqizilmaydi.

O'z joniga qasd qilishiga urinishlariga jiddiy qarash kerak. Yordam haqidagi chaqirish, albatta, inobatga olinib, yolg'izlik krizisiga (inqiroz) yordam qo'lini cho'zish kerak.

O'smirlarning ruhiy profilaktikasi o'z-o'ziga qasd qilish profilaktikasining asosi hisoblanadi. O'z-o'ziga qasd qilishni oldini olishda ota-onalar muhim rol o'ynaydi.

Bolada tushkun kayfiyat sezilganda, ota-onalar darhol bolani bu kayfiyatdan chiqarishlari lozim.

Birinchidan, bola bilan suhbatlashish kerak, uning holati haqida savollar berib, kelajak to'g'risida maqsadli rejalar tuzishiga yordamlashish lozim. Bolada ijobiy kayfiyatni uyg'otish, o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlash lozim.

Ta'kidlash joizki, bolani boshqa ijobiy bolalar bilan qiyoslash ularning o'ziga beradigan bahosini pasaytirish mumkin.

Bunda ilgarigi davr o'smirlari bilan hozirgi o'smirni qiyoslab, ijobiy kelajak o'smiri obrazini ko'rsatish lozim.

Ikkinchidan, bola uchun qiziqarli bo'lgan yangi va foydali mashg'ulotlar bilan shug'ullantirish, har kuni biror yangilikdan xabardor etish, avval bajarmagan ish yoki mashg'ulotiga jalb etish, kundalik hayotiga yangilik kiritish, sport to'garagiga qatnashirish yoki hech bo'lmaganda ertalabki jismoniy mashg'ulotlarni qilishga odatlantirish, yangi sayohat marshrutlarini tuzish, dam olish kunlarida qiziqarli sayohatga olib borish, uy ishlarini bajarishda yangi usullarni topish, kino, teatr va ko'rgazmalarga olib borish mumkin.

Uchinchidan, o'smiringa kun tartibiga rioya qilishni o'rgatish muhimdir. Uning to'g'ri ovqatlanishiga, dam olishiga, toza havoda sayr qilishiga, harakatchan sport to'garaklari bilan shug'ulanishiga e'tibor berish lozim.

Bu davrda o'smirning jismoniy holati va tayyorgarligiga alohida e'tibor berish lozim.

To'rtinchidan, psixolog va psixoterapevt yordamidan foydalanish lozim.

Ta'lim muassasalarida munosabatlarni optimallashtirish

O'smirlar orasida o'z joniga qasd qilishning yana bir sababi shaxslararo munosabatlarning buzilishi bo'lganligi bois sinf jamoalarining shakllan-tirish, pedagoglar va o'quvchilar orasidagi muloqotni normallashtirish lozim bo'ladi.

O'quvchilarning o'quv jarayonini optimallashtirishni, o'quvchilarni jamoat ishlariga jalb qilish, maktabda o'z-o'ziniboshqarishni tahlil qilish, madaniyat, sport, fan sohalarida o'quvchining faoliyatini shakllantirish choralari topish zarur.

Shuningdek, o'quvchilar bilan muloqot hurmat va ishonch asosida qurilishi lozim. O'quvchilar orasida o'z joniga qasd qilishning oldini olish uchun o'qituvchi quyidagilarni bajarishi lozim:

- Bolalarda o'z kuchiga ishonchni kuchaytirish;
- Ularda ishonch va umidni singdirish;
- Ularning xulqini nazorat qilishi, o'quvchilar bilan munosabatni tahlil qilishi.

Ba'zi sinf rahbarlarining davomati va o'zlashtirishini nazoratdan chetda qoldirishi bolalarga o'z vaqtida yordam berish choralari tashkil qilishga xalaqit beradi.

Bu borada maktab ma'muriyatining o'qituvchilarning o'quvchilarga bo'lgan muomalasi doimiy nazoratga olinishi alohida ahamiyatga egadir. O'quvchini shaxsiyatiga tegish, kamsitish, psixologik va jismoniy kuch ishlatmaslikning oldini olish maqsadida alohida choralar ko'rish lozim.

Oxirgi tahlillar, jamiyatning asosiy tibbiy muammolaridan biri o'z joniga qasd qilish bo'lib, ta'lim muassasalari o'quvchilari orasida o'z joniga suiqasd qilish jahondagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda o'limning birinchi o'ntaligiga kirishini ko'rsatmoqda.

Ko'pincha o'z joniga qasd qilish ruhiy kasallik natijasida yuzaga keladi. Ruhshunoslar ham jamiyat loqaydligi oldida ojiz bo'lib qolishadi. Afsuski, yetarli tayyorgarliksiz fojeaviy xatolarga yo'l qo'yilmoqda.

Suitsid – faqat insonga xos bo'lgan holat bo'lib, yer yuzida boshqa biror-bir tirik mavjudot o'z hayotini anglagan holda to'xtatmaydi.

2009 yilda Rossiyada notabiiy o'limda 20,6 ming bola va o'smir oxirgi 5 yillikda esa 112 ming bola va o'smir dunyodan ko'z yumgan.

Oxirgi o'n yilda o'z uyidan, ota-onasidan va ta'lim-tarbiya maskanlaridan qochgan bolalar soni 3 barobarga oshgan.

Ruhiy va jismoniy zo'ravonlik, inson shaxsiyatini kamsitish, ta'lim-tarbiya jarayonida internatlarida, bolalar uylaridagi zo'ravonliklar ko'p bolalar hayotida uchraydi.

Ma'lumki, mehribonlik, mehr-oqibatning susayib borayotganligi jamiyatda eng avvalo bolalarga ta'sir qiladi. Ularning kechinmalari, muammolariga oilada ota-ona tomonidan, maktabda esa o'qituvchilar tomonidan kam e'tibor beriladi, aksariyat hollarda tarbiyasi og'ir bolalar va o'smirlardan maktablar "tezroq qutulish" choralari ko'riladi.

Dunyo bo'yicha sinflardan chiqib ketgan o'quvchilar so'rovnomasi shuni ko'rsatadiki, 43% maktabdan chiqib ketgan o'quvchilar o'qituvchilar bilan bo'lgan kelishmovchiliklarni sabab qilib ko'rsatishgan.

Ayrim hollarda bolalar ta'lim maskanlarida o'z ishiga mas'uliyatsiz, shu o'ringa noloyiq bolalar hayotiga qiziqmaydigan rahbar xodimlar tayinlanganligi ham muammoni chuqurlashtiradi.

Kattalarning yoshlarga bo'lgan vahshiy munosabati o'smirlarni tushkunlikka olib keladi, depressiyalar natijasida ular o'z joniga qasd qiladilar.

JSST ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida o'z joniga qasd qiluvchilar soni oxirgi 20 yilda ikki baravarga ko'paygan. Tadqiqotchilar 10% o'z joniga qasd qiluvchilar o'zini o'ldirish maqsadida, 90% esa o'ziga e'tiborni qaratish maqsadida qilinishini ma'lum qilishmoqda.

4.8. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari

Keyingi yillarda bolalar va o'smirlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish hodisasining ko'payib borayotganligi kuzatilmogda. Tabiiyki, bu o'z navbatida

insoniyat va jamiyat uchun yot bo'lgan o'z joniga qasd qilishdek illatning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqishni takozo etadi. Barcha salbiy illatlar singari o'z joniga qasd qilish hodisasining oldini olish uchun esa uning kelib chiqish sababini aniqlash lozim bo'ladi.

Suitsidal xulqning sabab va motivlari o'rganish yuzasidan turli yillarda qator tadqiqotchilar tomonidan samarali ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularda har bir yosh davrida suitsidga sabab buluvchi omillarni tahlil qilishga harakat qilinadi. Jumladan, bolalar va o'smirlarda o'qituvchisining kundalik daftoriga yomon baho qo'yish, ota-onasi va yaqinlarining tanbehi, so'rab tergashi, maktab o'quv dasturlarini o'zlashtirilmalik, ruhiy nosog'lomlik va o'smirlik yoshiga xos bo'lgan emotsional beqarorlik tufayli suitsidal urinishga qo'l urilsa, ayni kuch g'ayratga to'lgan yetuklik chog'ida yoshlikdagi orzu umidlarining ruyobga chiqmaganligi, oilaviy nizolar va azob uqubatdan qutulish uchun o'z joniga qasd qilishni tanlashligi qarilik yoshi davrida esa keksalik azobidan va birovga og'irligi tushayotganligidan suitsidal urinishga qo'l uriladi.

Ma'lumki, suitsidal urinishni amalga oshirish uchun ma'lum shart-sharoit, vaziyat bo'lishligi zarur bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, suitsidal xulqning sabab va bahonasidan shart-sharoit omilni ajrata bilish muhimdir. Omil deyilganda shunday voqea hodisalar majmuasi tushuniladiki, garchand konkret oqibatni yuzaga keltirmasada, suitsidal xulqning rivojlanishi uchun qulay va zarur imkoniyat, sharoit yaratiladi. Biror bir voqea-hodisa yo'qki, u shart-sharoitsiz rivojlansa va amalga ohsa. Ba'zan bir xil sabab turlicha voqea va hodisalarga olib kelishi mumkin. Bu shart-sharoit omilga bog'liqdir.

Bahona esa voqea-hodisalarning amalga oshirilishi uchun sababga turtki bo'ladi. Bahona tashqi va tasodifiy xarakterga ega bo'lib, u voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'liqlik yoki o'zaro aloqani ta'minlash xizmatini bajaradi. O'z navbatida bahona suitsidning motivi haqida ayrim ma'lumotlarni ham berishi mumkin. Ba'zan esa bahona, shart-sharoit hamda suitsidal xulq motivi bilan bir qatorda suitsidning sababini ochib berishi mumkin.

Ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlar suitsidining maqsadini aniqlash har doim muvaffaqiyatli kechavermas ekan. Bunga birinchidan ota-onalar va yaqin kishilarning "bo'lgan ish bo'ldi, baribir o'lganni tiriltirib bo'lmaydi" qabilida ish tutishlari natijasida to'la haqiqatni aytishdan bosh tortishlari sabab bo'lsa, ikkinchidan suitsidal urinish ba'zan intim munosabatlar tufayli sodir etilganligi uchun suitsidentlarning o'z xatti-harakatlari haqida suz yuritishdan bosh tortishi suitsidal urinishning haqiqiy sabab va motivlarini aniqlash jarayonini qiyinlashtiradi. Shuning uchun bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlarini aniqlash bir qator kompleks fazifalarni amalga oshirishni taqazo qiladi. Suitsident shaxsi xususiyatlari jumladan, xarakter, temperament va xulq atvoridagi o'zgarishlar, emotsional irodaviy va yosh xususiyatlari, maktab faoliyati tahlili, hamda oilada va o'rtoqlari davrasida tutgan mavqei, psixologik muhit va shu kabilarni o'rganish shular jumlasidandir. Biroq, bu singari suitsidogen omillar doimo tashqi olam va shaxs ichki dunyosi bilan murakkab o'zaro bog'lanishga ega bo'lganligi, hamda bir xil ahamiyatli va bir-biriga bog'langan biologik, psixologik

va ijtimoiy komponentlar majmuasidan tashkil topganligi tufayli har doim ham yaxshi va tulakonli natija beravermasligi kuzatiladi.

O'zbekistonda olib borilgan ijtimoiy psixologik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari turlicha va xilma-xil bo'lib, jumladan pubertat oldi va kichik pubertat (jinsiy yetilish davri) yoshi davrlarida suitsidal xulqning asosiy motivi bo'lib, sog'lomlik (asosiy ruhiy nosog'lomlik) va qo'rqinch holatlariga bog'liq bo'lgan nizolar, kechinmalar xizmat qilsa, pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida shaxsiy oilaviy, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar hamda ijtimoiy ahloq normalari bilan bog'liq bo'lgan nizolar asosiy motivlarini tashkil qiladi.

Pubertat oldi va kichik pubertat yoshida sog'lomlik holatining asosiy motiv sifatida namoyon bo'lishi, bizningcha, suitsidentlarning yosh bo'lganliklari uchun shaxsiy, oilaviy va ijtimoiy ahloq normalariga bog'liq bo'lgan nizolarga duch kelmaganliklari bilan belgilanadi. Pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida esa suitsidentlarning yoshi, bio-psixologik va ijtimoiy e'tiyolarning ortib borishi, ularni oilaviy munosabatlariga hamda, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida, moddiy-maishiy ta'minotga bog'liq bo'lgan nizolarga nisbatan munosabatga kirishishni undaydi. Bu singari munosabatlarning paydo bo'lishi nizoli vaziyatlarning kelib chiqishiga va ularning asosiy motivi sifatida namoyon bo'lishiga olib keladi.

Ko'p holatlarda suitsidal xulqning sabab, bahona va motivlari bir-biriga korishib ketganligi tufayli bolalar va o'smirlar suitsidining sabab, bahona va motivlarini yakka hodisa sifatida o'rganishda qator qiyinchiliklarga duch kelinadi. Shu sababli o'z tadqiqotimiz natijalari asosida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning sabab, bahona va motivlarining shartli klassifikatsiyasi tuzildi. Bunga ko'ra bolalar va o'smirlar suitsidining bahona va motivlari quyidagicha ifodalaniladi:

1. Oilaviy nizolar:

- a. yolg'izlik;
- b. yaqin kishisining o'limi;
- c. muvaffaqiyatsiz sevgi va muhabbat bilan bog'liq bo'lgan nizolar;
- d. ota-ona yoki oilaning boshqa a'zolari tomonidan bolalarni jismoniy va ma'naviy xo'rlash.

2. Salomatlik bilan bog'liq bo'lgan nizolar:

- a. ruhiy kasalliklar;
- b. somatik kasalliklar;
- c. tug'ma yoki hayot davomida orttirilgan nogironlik.

3. Ijtimoiy ahloq normalari bilan bog'liq bo'lgan nizolar:

- a. jinoiy javobgarlikdan qochish;
- b. boshqa xildagi jazolanish va sharmandalikdan qutulish;
- c. uyushgan jinoyatchilik guruhlariga tushib qolish.

4. O'qish jarayoniga bog'liq nizolar:

- a. o'quv dasturlarini o'zlashtira olmaslik.
- b. sinfda ikkinchi yilga qoldirilishi.
- c. maktabdan chetlashtirish.

5. Moddiy-maishiy ta'minot bilan bog'liq bo'lgan nizolar.

a. moddiy yetishmovchilik tufayli kerakli shart-sharoit bilan yetarlicha ta'minlamaslik (kiyim-bosh, stol-stul, oziq-ovqat va boshqalar);

b. bolalar va o'smirlar tomonidan noo'rin (sharoitni hisobga olmasdan) qo'yilgan talablar.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivlarini o'rganish natijalariga ko'ra oilaviy nizolar boshqa nizolar o'rtasida asosiy motiv sifatida namoyon bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Oilaviy nizolarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ko'pincha yolg'izlik, yaqin kishisini yo'qotish, ota-onalarning bolalar ruhiy olamini, ularning yosh xususiyatlarini tushunmasliklari, yoshlarning sevgi-muhabbat bilan bog'liq bo'lgan hissiy kechinmalariga qo'pol ravishda aralashuvi, ba'zi yoshlarning barvaqt nikohgacha jinsiy aloqaga kirishishi va sevgan kishisining bevafoqlik qilishi, ayrim yoshlarda gigienik bilimlarni tanqislashi tufayli sodir etilmoqda. Oilaviy nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar yosh davriga ko'ra suitsidentlarning yoshi ortib borishi bilan bu motiv darajasining yaqqol ifodalanib borganligini ko'rsatadi. Bunday kurinishning namoyon bo'lishining asosiy sababi, bolalarning yoshi ortib borishi bilan ulardagi hayotiy, ruhiy va biologik ehtiyojlarni o'sib borish jarayoni bilan bog'liqdir. Qolaversa o'smirlilik va o'spirinlik yoshi davrida xos bo'lgan emotsional beqarorlik, yosh xususiyatlari, hayotiy tajribalarning yetishmasligi oilaviy nizolarga bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar darajasining yuqoriligiga sabab bo'ladi.

Bolalar va o'smirlar o'rtasida yaqin kishisining o'limiga bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ham mavjud bo'lib, bunday suitsidal urinishlar bolalar va o'smirlarning biror kishiga (ota, ona, buvi, bobo, aka va boshqalar) o'rganib qolishlari va o'sha kishining to'satdan vafot etishi bolada kuchli qayg'uli holatni keltirib chiqarib, suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Yosh davri ko'rsatgichlariga ko'ra bu motiv bilan bog'liq suitsidal urinishlar asosan kichik va o'rta pubertat yosh davrlariga to'g'ri keladi.

Oilaviy motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning tugallanganlik va tugallanmaganlik darajasiga ko'ra bolalar va o'smirlar o'rtasida sodir etilayotgan suitsidal urinishlar asosan o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq, mazmuniga emas balki, izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklash va ijtimoiy muhitdagi nomutanosbliklarga nisbatan o'z norozichiligini bildirishga qaratilgan "chaqiriq", "namoyishkorona" mazmunga ega ekanligini ko'rsatdi. Suitsidal urinishning tugallanganlik darajasining yuqoriligi bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning haqiqiy mazmunga ega ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, suitsidning tugallanganlik darajasining yuqoriligi ba'zan suitsidal urinish usulini tanlashga ham ko'p jihatdan bog'liqdir.

Oilaviy nizolar asosida suitsidal urinishni amalga oshirgan suitsidentlarning 62,4 foizi ijobiy xulqli bo'lib, ular oilada va maktabda yaxshi obro'ga ega bo'lgan, jamoatchilik ishlarida faol, odobli, ahloqli va fanlarni "a'lo" va "yaxshi" baholarga o'zlashtiruvchi bolalar va o'smirlardir. Bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishning amalga oshirgan suitsidentlarning 47,6 foizi salbiy xulqqa ega bo'lgan

bolalar va o'smirlarni tashkil qiladi. Salbiy xulqli bolalar va o'smirlar asosan sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar va barvaqt jinsiy aloqaga kirishish bilan bog'liq bo'lgan nizolar tufayli suitsidal urinishni sodir etishgan.

Bolalar va o'smirlarni o'rtasida salomatlik bilan bog'liq bo'lgan motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ruhiy, somatik kasalliklar va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan. Yosh ko'rsatgichlariga ko'ra bunday suitsidal urinishlar turlicha bo'lib, ular quyidagichadir: ruhiy kasallik asosida sodir etilgan suitsidal pubertat oldi yoshi davrida 35,71% ga teng bo'lsa, kichik pubertat yoshida 17,18% tashkil qiladi. Pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida 7,56%, 4,36% foizga tengdir. Ushbu foizlar ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ko'rsatgichi suitsident yoshining ortib borishi bilan uning darajasi pasayib borganligini ko'rsatadi. Somatik kasalliklar va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan suitsidlar esa u yoki bu yosh davrida turg'un ko'rinishga ega emas.

Tadqiqotlar natijalaridan ma'lum bo'lishicha, ruhiy nosog'lomlik asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlarning katta qismi ruhiy kasalliklar dispanseridan hisobdan o'tkazilmagan. Joylarda ruhiy nosog'lom bolalar va o'smirlarni ruhiy kasalliklar dispanseri ko'rigidan o'tkazish va hisobga olishni tashkillashtirish bu omilga bog'liq bo'lgan suitsidallarning oldini olishda muhimligini e'tiborga olib, unutmazlik kerak. Shuningdek, somatik va orttirilgan majruhlik tufayli ham suitsidal urinishlarning sodir etilayotganligi bunday bolalar va o'smirlar bilan psixologik va psixiatrik tadbirlarni olib borish zarurligini ko'rsatadi. Tug'ma va orttirilgan majruhlik tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar hayot uchun zararli bo'lmasada, biroq yaqin kishilari, sinfdosh o'rtoqlari va boshqa kishilar tomonidan uning majruhligini yuziga solish yoki izza qilish bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligining guvohi bo'lamiz.

Somatik nosog'lomlik va orttirilgan yoki tug'ma majruhlik holatiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar (esa ko'proq katta yosh davriga pubertat va pubertatdan keyingi yosh) to'g'ri kelayotganligi kuzatiladi.

Ahloq normalariga zid bo'lgan xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarning kelib chiqish jarayonini o'rganish bolalar va o'smirlarning o'z kilmishlariga yarsha jazolanishdan qo'rqish, sirlari fosh bo'lib, sharmanda bo'lishdan uyalish tufayli amlga oshirilayotganligini ko'rsatadi. Shuningdek, ba'zan katta kishilar tomonidan noo'rin jazolashlar ham bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidallarning sodir yetilishicha sabab bo'lgan. Ayrim hollarda esa yoshlarning uyushgan guruhlar tudasiga tushib qolishi holatlari ahloq normalariga zid bo'lgan xulqqa bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar keltirib chiqargan. Yoshlarning, ayniksa qiz bolalarning jinsiy munosabatlardagi noo'rin xatti-harakati bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidlarga sabab bulayotganligining guvohi bo'lamiz.

Tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha ijtimoiy ahloq normalariga zid bo'lgan xulq asosida o'z joniga qasd qilgan bolalar va o'smirlar tarbiyalanayotgan oilalarda nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi kuzatildi. Bunday oilalarda ota-onalarning farzandlari oldida o'z obro'yiga ega emasliklari yoki yo'qolish arafasida ekanligi ko'zga tashlanadi.

Noahloqiy xulqqa bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning psixologik ma'nosi azob uqubat va sharmandalikdan qochish va chorasizlikka borib taqaladi. Bunday suitsidlar ko'pincha o'zini hayotdan mahrum etishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq mazmuniga ega bo'lsada, biroq pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida suitsidal xulqning haqiqiy turi mazmuniga ko'ra namoyishkorona mazmuni yaqqol namoyon bo'la boshlaganligi kuzatildi.

Bu motiv asosida sodir etilgan suitsidlarni amalga oshirgan suitsidentlar shaxs xususiyatlariga ko'ra ularning katta qismi salbiy xulqqa ega ekanliklari kuzatildi. O'qish faoliyatlari ham o'rtacha bo'lib, ayrimlari esa sinfdan qoldirilgan, maktabga kelmaslik, o'qituvchilarni pisand qilmaslik odatlariga ega bo'lgan bolalar va o'smirlardir. Psixologik, aqliy tarakkiyot darajasiga ko'ra ular emotsional beqaror, serzarda, irodasiz, manman, egoist va ruhiy beqarorlik xususiyatlariga ega bo'lib, konformlik, isterik shaxs tiplarini yaqqol namoyon qilganligi kuzatiladi. Shuningdek, ularga o'tkir qobiliyatga ega emaslik, chuqur mulohaza yuritmaslik kabi xususiyatlarning ham mavjudligi ko'zga tashlandi.

O'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar tufayli sodir etilgan bo'lib, ko'pincha ular namoyishkorona mazmunga egaligi bilan xarakterlidir.

Bu motiv asosida sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlar suitsidoldi holatida barcha suitsidentlar singari emotsional beqaror, qo'zg'aluvchan, o'z-o'zini past baholashlik xususiyatlarini namoyon qilib, bunday suitsidal urinishlar kuyidagichadir: o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi nizolar asosida amalga oshirilgan suitsidlar pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida 24,39 va 14,07% ga teng bo'lsa, kichik pubertat yoshida 24,21 % ni tashkil qiladi.

O'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolar asosida o'z joniga qasd qilgan suitsidentlar shaxs xususiyatlariga ko'ra 27,41% ijobiy sifatli va 72,59% salbiy xulqli bolalar va o'smirlardir. Oilada nosog'lom psixologik muhitning mavjudligi bolalar va o'smirlarga salbiy ta'sir qilib, ularning o'qishdan bezib ketishlariga sabab bo'lgan. Shuningdek, bunday oilalarda ota-onalarning bola o'qishi bilan qiziqmasliklari, nazorat kilmaslik holatlari ijtimoiy ahloq normalari va o'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan nizolarning kelib chiqishiga olib kelgan. O'quvchilardagi ayrim individual psixologik xususiyatlar va akliy taraqqiyot orqada qolishlik holatlari ham o'qish faoliyatiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligi kuzatildi. Bunday suitsidlar ko'pincha o'quvchilarning o'quv dasturlarini o'zgartirishdagi muvaffaqiyatsizliklarga duch kelishlari natijasida o'qituvchilarning bu xususiyatni dars tayyorlab kelmaslikka bog'lashi, ulardagi aqliy tarakkiyotning orqadagi qolganligini anglab yetmasliklari tufayli sodir etilgan.

Moddiy-maishiy ta'minotga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar bolalar va o'smirlarga oilada yetarlicha shart-sharoitlarning yaratib berilmaganligi, ayrim holatlarda esa bolalar va o'smirlarning oilaviy ahvoli etiborga olmasdan turib, noo'rin qilgan talablari natijasida ham sodir etilganligi kuzatildi. Bunday noo'rin talablar ayniqsa o'smir qizlar o'rtasida ko'proq kuzatilib, ular kiyim bosh ustidan ota-onasi va oiladagi boshqa a'zolar bilan tortishuvlar, turli xil janjallarni keltirib chiqarib, oqibatda suitsidal urinishni amalga oshirganligining guvohi bo'ldik. Yosh

ko'rsatgichlariga ko'ra bu motivga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar ayniqsa pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida ko'proq kuzatiladi.

Moddiy-maishiy taminotga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarning oldini olish maqsadida kam taminlangan, nochor oilalarga va ota-onasiz tarbiyalanayotgan bolalar va o'smirlarga turli xil jamg'arma fondlari, ijtimoiy taminot bo'limlari, hamda mahalla xayriya jamg'armalari tomonidan moddiy-maishiy yordam berish maqsadga muvofiqdir deb uylaymiz.

Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suitsidining bahona va motivini o'rganish natijalariga ko'ra bahonahar doim ham suitsidal xulq motivi bilan mos kelavermasligi namoyon bo'ladi. Masalan, ota-ona yoki oilaning boshqa azolari, o'qituvchilar o'rtasidagi nizoli vaziyatlar suitsidal urinish uchun bahona bo'lib, xizmat qilsa, surunkali kasallik, yaqin kishisini yo'qotish, ota yoki onalardan birining noahloqiy xulqi kabilar motiv sifatida namoyon bo'ladi. Yoki surunkali kasallikka chalinish, yaqin kishini yo'qotish suitsidal urinish uchun bahona bo'lib xizmat qilsa, ota-ona yoki o'qituvchilari o'rtasidagi surunkali nizoli vaziyatlar motiv rolini uynaganligini ko'ramiz. Ayrim holatlarda esa bahona suitsidal xulq motivi bilan mos kelishi kuzatiladi. Masalan, nizoli vaziyatlarning uzoq muddatli davom etishi, uning murakkablashuvi suitsidal urinish uchun bahona bo'lib xizmat qilsa, nizoli vaziyatga barham berish va undan qutulish motiv rolini o'ynaganligining guvohi bo'lamiz.

Tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, suitsidal xulq motivlari faqat suitsidentlarni urab turgan ijtimoiy, ma'naviy, tasiri ostida, balki ularning yosh, individual psixologik xususiyatlariga ham bog'liq ravishda o'zgarib boradi. Chunki, har bir yosh davrining o'ziga xos inqirozli davrlari, qiyinchiliklari mavjuddirki, ular suitsidal xulq motiviga o'z tasirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Masalan, o'qituvchilarda maktab muammolari, o'smirlarda shaxs erkinligiga erishish va o'smirlilik yoshi davridagi yosh "inqirozlari" shular jumlasidandir.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivlarini o'rganish natijalarining ko'rsatishicha, u yoki bu motiv har doim ham suitsidogen omil rolini uynamaydi.

Jumladan, moddiy-maishiy ta'minotning yetarli emasligi ayrim holatlarda suitsidogen omil rolini uynagan bo'lsa, ba'zan esa umuman uynamagan. Bu ko'pincha suitsidentning shu omillarga nisbatan bo'lgan munosabatiga bog'liqdir. Masalan, ayrim bolalar va o'smirlarda egoistik, maqtanchoqlik, qo'zg'aluvchanlik, emotsional beqarorlik kabi hislatlarning mavjudligi ularda moddiy-maishiy ta'minotning yetarli emasligi vaziyatni okilona tushunish imkoniyatini cheklab, turli xil, jumladan o'zining kamsitilishini his etish, boshqalarga o'xshab kiyina olmasligi haqidagi kabi noto'g'ri xulosalarga kelishiga olib keladi va suitsidal xulqning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, yaqin kishining o'limi ruhiy va jismoniy xo'rlanish yoki maktabda yomon baho qo'yish holatlari ham har doim suitsidogen omil rolini uynamaganligini ko'ramiz. Bu omillarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar maxsus holatlarda, ya'ni suitsidentning suitsidogen vaziyatga nisbatan bo'lgan individual psixologik munosabati asosida vujudga keladi. Jumladan, yaqin kishining o'limiga bog'liq bo'lgan suitsidal urinish

ta'sirlanuvchanlik, emotsional beqarorlik xususiyatlariga ega bo'lgan bolalarda sodir etilgan bo'lsa, boshqalarga bu hol unchalik ta'sir etmagan.

Bolalar va o'smirlar suitsidining motivini aniqlash ko'p jihatdan suitsidal xulqni keltirib chiqaruvchi sababga bog'liqdir.

A.A.Sultonov bir guruh ruhiy sog'lom o'smirlarda olib borgan tadqiqotlari natijasida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning quyidagi sabablari mavjudligini ta'kidlaydi:

1. Ijtimoiy shart-sharoitga va turmush tarziga nisbatan dezadaptatsiyalanish.
2. Oilaviy nizolar.
3. Spirtli ichimliklar va narkotik moddalarni iste'mol qilish.
4. Jinsiy munosabatlarga bog'liq bo'lgan nizolar.

A.E.Lichko esa o'z tadqiqotlarida o'smirlar suitsidal xulqning quyidagi sabablarini keltirib o'tadi:

1. Sevimli kishisini yo'qotish;
2. Toliqish va kuchli ruhiy ta'sirlanish;
3. Shaxs qadr-qimmatini va nafsoniyatining yerga urilishi;
4. Spirtli ichimliklar va giyohvandlikka berilish;
5. O'zini o'z joniga qasd qilgan kishi o'rniga qo'yib ko'rish;
6. His hayajon, qo'rquv va g'am-g'ussalar va boshqalar.

Bolalar va o'smirlarning ijtimoiy psixologik moslanishlarining izdan chiqishi jarayonini o'rganishdan avval moslashish jarayonining o'zini tushuntirib o'tish maqsadga muvofiqdir. Moslashish (adaptatsiya) tushunchasi falsafiy manbalarda ta'kidlanishicha jonli tabiatning tashqi muhit bilan o'zaro muvofiqlashuvi natijasida vujudga keladigan jarayon bo'lib, u insoning barcha psixik faoliyatida yotadi va ularning nazariy asoslarini belgilaydi. Inson adaptatsiya jarayoni orqali ijtimoiy muhit voqea-hodisalariga nisbatan moslashish yo'lini bosib o'tadi. Individ va tabiat o'rtasidagi muvofiqlikni izdan chiqishi ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishiga (dezadaptatsiya) olib keladi. Ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishi inson xulq atvorida vujudga kelib, u patologik, ijtimoiy psixologik va biologik ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Shuning uchun dezadaptatsiya jarayonini birgina omilga bog'lab tushuntirishga urinish noto'g'ri bo'lur edi.

Bolalar va o'smirlarda dezadaptatsiyaning dastlabki belgilari sifatida oila a'zolari o'rtasida nizoli vaziyatlarning tez-tez kelib chiqishi, o'qish faoliyatiga nisbatan ko'ngil sovishlik, fanlarni o'zlashtirishda qiyinchilikka uchrash, hamda sinfdoshlari va boshqalar bilan muloqotga kirishishda tez-tez nizoli vaziyatlarga duch kelish, ruhiy beqarorlik, serzardalik, somatik va ruhiy kasallik kabilar namoyon bo'ladi.

Bolalar va o'smirlarda dezadaptatsiyaning quyidagi ko'rinishlari kuzatildi:

1. Shaxs xususiyatlariga bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya;
2. Psixogen ta'sirlanish natijasida vujudga keladigan dezadaptatsiya;
3. Somatik va ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya.

Shaxs xususiyatlariga bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya jarayoni xulq og'ishi, emotsional beqarorlik, impusivlik, aqliy qobiliyatning yetarlicha rivojlanmaganligi, yosh davri xususiyatlari va jinsiy yetishishlikka bog'liq asosida vujudga kelsa,

psixogen ta'sirlanishlar natijasida yuzaga keladigan dezadaptatsiya ota-onalar va oilaning boshqa a'zolari, o'qituvchilar, sinfdosh o'rtoqlari o'rtasidagi nizolar, ota-ona yoki kishisining o'limi, ularning turli xil kasalliklarga chalinishi tufayli vujudga keladi. Somatik va ruhiy nosog'lomlikka bog'liq bo'lgan dezadaptatsiya esa kuchli gripp, oshqozon-ichak kasalliklari, teri, nafas olish organlari kasalliklari tufayli yuzaga kelganligi kuzatiladi.

Suitsidal urinishning yosh davrlariga ko'ra ko'rsatgichi shaxslararo nizolar tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar yosh davrining ortib borishi bilan suitsidlar miqdorining ham ortib borganligini ko'rsatadi.

Ma'lum bo'lishicha shaxslararo nizolar tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga (pubertat va pubertatdan keyingi yosh) to'g'ri keladi. Suitsidal urinishning katta yosh davrlariga to'g'ri kelishligi o'smirlik yoshiga xos bo'lgan emotsional beqarorlik, yosh davri inqirozlari va hayotiy tajribalarning yetishmasligi, hamda voqea-hodisalarni kitobiy idrok etish, romantiklik xususiyatlariga bog'liqdir. Bolalar va o'smirlardagi bu singari xususiyatlarni ko'pchilik kattalar anglab yetmaydilar. Bu esa ko'pincha kattalar bilan o'smirlar o'rtasidagi nizoli vaziyatlarga sabab bo'ladi.

Ota-onalarning bolalar va o'smirlar psixologiyasini bilmasliklari, oilada o'z farzandlarini o'ta erkatoy qilib o'stirishlari, hamda ularni haddan tashqari asrab-avaylab ardoqlashi bu sabab asosidagi suitsidal urinishlarning kelib chiqishiga olib kelgan. Bunday tarbiyalangan bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi ko'rinishlari tez shakllanib, mustaqil fikr yuritish va moslashuvchanlik qobiliyatlari yaxshi rivojlanmaganligi tufayli ular unchalik murakkab bulmagan oddiy nizoli vaziyatlarda ham o'zini yo'qotib qo'yadi va nizoli vaziyatlarda barham berishda turli xil qiyinchiliklarga uchraydi.

Oiladagi uy-ruzg'or yumushlarining yoshiga, jinsiga va quvvatiga qarab taqsimlanmasligi ham shaxslararo nizolarga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlarni keltirib chiqarganligi kuzatiladi.

Sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar, nikohsiz jinsiy aloqaga kirishish ham bolalar va o'smirlar o'rtasidagi suitsidal urinishning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlarda suitsidentlarning yoshi ortib borishi bilan suitsidlar darajasining ham ortib borganligi ko'zga tashlanadi. Sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan nizolar asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar o'smirlarning sevgan yigiti (qizi) dan ajralish, sevgan yigit (qiz)ning bevafoqlik qilishi, hamda nikohsiz qilingan jinsiy aloqa kabilar tufayli ham sodir etilib, bunday suitsidal urinishlar ko'pincha o'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan oldindan uylangan haqiqiy mazmunga emas, balki to'satdan kuchli qo'zg'alish tufayli sodir etilgan impulsiv xarakterga egadir.

Nikohsiz jinsiy aloqaga kirishish ba'zan o'smir qizlarda suitsidal urinishlarga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Bunday suitsidal urinishlar o'smir qizlarning yoshlik his-tuyg'ulariga berilib, yoki yigitlarning aldov-siylovlariga uchib, jinsiy aloqaga kirishlari tufayli sodir etilgan. Bu sabab asosida amalga oshirilgan suitsidal urinishlarning tugallanganlik va tugallanmaganlik darajasiga ko'ra tugallanganlik

darajasi ustunligi bunday suitsidal urinishlar o'zini hayotdan ketkazishga qaratilgan haqiqiy mazmunga egadir degan xulosani beradi.

Ba'zan yosh qizlarning (9-11 yosh) o'zidan katta yoshdagi shaxslar tomonidan qizlik sha'niga (nomus) tegishi ham suitsidal urinishga sabab bo'lgan. Tadqiqotchilarning ko'rsatishicha bunday hodisalar faqat ruhiy nosog'lom va nosog'lomlik chegarasidagi shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Biroq, bunday hodisalar butkul sog'lom, esli-hushli kishilar tomonidan sodir etilganligini ko'ramiz. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlar odatda qizlarning yoshi ulg'ayib, o'zining qizlik sha'niga putur yetganligini anglab, tushunib yetganliklaridan so'ng, bu hodisani psixologik hal qilib bo'lmas darajada his etishlari natijasida amalga oshirilgan.

Spirтли ichimlik va giyohvandlikka berilish holati ham bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta'sir etilishligi kuzatiladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidlar bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi natijasida sodir etilib, bunday xulq og'ishlari oilaviy tarbiyada yo'l qo'yilgan nuqsonlar va oilada hukm surgan nosog'lom psixologik iqlimning mavjudligi tufayli yuzaga kelgan. Spirтли ichimlik va giyohvandlikka berilish tufayli sodir etilgan suitsidal urinishlarni amalga oshirgan suitsidentlar tarbiyalanayotgan oilalarning 84,6% ni noto'liq va noahloqiy xulqqa ega bo'lgan, hamda nosog'lom psixiatrik muhit hukm surayotgan oilalar bo'lsa, 15,4% sog'lom muhitli oilalar ekanligi kuzatiladi. Bu sababga bog'liq bo'lgan suitsidal urinishlar pubertat va pubertat yoshidan keyingi davrga to'g'ri keladi.

Toliqish, his-hayajon, qo'rquv, g'am-g'ussalar ham bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga sabab bo'lganligi kuzatiladi. Yosh davrlarida ko'ra asosan kichik yosh davrlariga to'g'ri keladi. Kichik yosh davrida to'g'ri kelishi bizning fikrimizcha bolalarning yosh psixologik xususiyatlari va hayotiy tajribalarining yetishmasligiga bog'liqdir. Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlarini o'rganish natijalari kuyidagi xulosaga kelish mumkin:

- bolalar va o'smirlar suitsidining asosiy motivi sifatida oilaviy, o'quvchi va o'qituvchi nizolar namoyon bo'ladi;
- shaxslararo nizolar, toliqish, his-hayajon, qo'rquv, g'am-g'ussa, hamda sevgi-muhabbatga bog'liq bo'lgan kelishmovchiliklar bolalar va o'smirlar suitsidining asosiy sabablaridan biri bo'lib hisoblanadi;
- bolalar va o'smirlar suitsidi turli xil sabablar asosida sodir etilishidan qat'iy nazar uning tub ildizi mikroijtimoiy muhitdagi nizolarga bog'liqdir;
- ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishi suitsidal xulq vujudga kelishining boshlang'ich bosqichi bo'lib hisoblanadi;
- suitsidentning suitsidogen vaziyatiga nisbatan bo'lgan munosabati suitsidal urinishning amalga oshirilishini belgilaydi;
- suitsidalning xulqning kelib chiqishiga shaxsning yosh va individual psixologik xususiyatlari qadriyatlar orientatsiyasi va tarbiyalanganlik darajasi ta'sir qiladi.

4.9. O‘smirlik davridagi ijtimoiy psixologik xususiyatlari xulq-atvordagi buzilishlarning namoyon bo‘lish formalari

Bugungi kunda jamiyatning dolzarb muammolaridan biri o‘z joniga qasd qilish hodisasining psixologik ma‘nosini o‘rganish bo‘lib, hisoblanadi. Zotan, suitsidal urinishning psixologik ma‘nosini o‘rganmasdan turib uning kelib chiqish sabablarini aniqlash va uning oldini olishga qaratilgan chora tadbirlarni ishlab chiqishga erishish mushkuldir. Keyingi yillarda katta yoshdagi kishilar suitsidning psixologik ma‘nosini tadqiq qilishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi bilan bir qatorda bolalar va o‘smirlar suitsidining psixologik ma‘nosini o‘rganish yuzasidan ham qator ilmiy izlanishlar olib borildi va bu sohada qator muvaffaqiyatlarga erishildi.

Suitsidning psixologik ma‘nosini o‘rganish tadqiqotchiga suitsident “nima maqsadda” o‘z joniga qasd qildi degan savolga javob berishga yordam beradi.

Haqiqiy suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar ko‘rsatkichi yillar bo‘yicha taqqoslanilganda esa bu mazmunga ega bo‘lgan suitsidlarning bir ko‘tarilib bir pasayib turganligini ko‘ramiz. Bunday ko‘rinishning namoyon bo‘lishligi haqiqiy suitsidal xulq mazmuniga ega bo‘lgan suitsidlar ma‘lum bir yoshda turgun xarakterga ega emasdir degan xulosaga kelishimizga sabab bo‘ldi.

Oldindan rejalashtirilgan mazmunga ega bo‘lgan suitsidal urinishlarda ota-ona va oilaning boshqa a‘zolari, o‘qituvchilari va yaqin qarindosh urug‘lari sinfdosh o‘rtoqlari o‘rtasidagi nizolar hamda sevgi-muhabbatga bog‘liq bo‘lgan nizolar va yaqin kishisini yo‘qotish kabilar motiv rolini o‘ynaganligining guvohi bo‘lamiz. Bunday suitsidal urinishlarda suitsidal oldi davri bir oydan besh-olti oygacha bo‘lib, bu davr mobaynida passiv va tabaqalashmagan suitsidal uy va niyatlar vujudga keladi. Suitsidal xulqning passiv va tabakalashmagan pog‘onasida suitsidal xulq to‘la va uzil kesil shakllanmaganligi bilan xarakterlidir. Shuningdek, bu davrda suitsidal xulq o‘zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo‘ladi. Suitsidal xulqning ikkinchi, ichki tayyorgarlik davri pog‘onasida o‘z joniga qasd qilish haqidagi o‘y va niyatlar qat‘iy tus ola boshlaydi. Bu davrning davomiyligi bir necha kundan bir xaftagacha cho‘zilishi mumkin. Suitsidal xulqning bu pog‘onasida ba‘zan suitsidentlar nizoli vaziyatlarning murakkablashuvi va ta‘sirchanlik kuchining ortib borishiga qarab, o‘zlarining suitsidal urinishlari haqidagi niyatlarining ayrim belgilarining namoyon qilganligi kuzatiladi. Masalan, bu pog‘onada ayrim suitsidentlarning “yashashdan to‘yib ketdim”, “yashagani qo‘yasizlarmi”, “bunday yashagandan ko‘ra o‘lganim yaxshiroq” deya ta‘kidlashgan so‘zlari suitsidal xulqning paydo bo‘lganligidan dalolat beradi. Bunday belgilar garchand, suitsidal xulqning paydo bo‘lganligi haqida xabar bersada, biroq nizoli vaziyatning keyingi rivojiga qarab, ba‘zan suitsidal urinish sodir etilmasligi va ba‘zan esa sodir etilishi mumkin. Keyingi o‘z joniga qasd qilish usulini tanlash pog‘onasida suitsident suitsidal usulining qulayligi, o‘ziga mosligi va jarohatliligi tomonlarini hisobga olgan holda suitsidal urinish usulini tanlaydi. Tanlash davri ko‘pincha 1 soatdan bir necha kungacha bo‘lishi mumkin. Suitsidal urinish usuli haqida ma‘lum qarorga kelingan o‘z suitsidal niyatini amalga oshirib qulay sharoit va imkoniyat poylaydi. Ba‘zan

suitsident tomonidan qulay imkoniyat va shart sharoitning yaratilishi uchun shaxsiy intilishning namoyon qilinganligining guvohi bo‘lamiz.

Oldindan rejalashtirilgan haqiqiy mazmunga ega bo‘lgan suitsidal xulqda suitsidal uy va niyatlarning shakllanishi ko‘pincha aniq sabab va bahonalarga bog‘liq bo‘lganligi kuzatiladi. Bunday sabab va bahonalar asosan shaxslararo nizolar, sevgan kishisidan ajralish (bu ko‘pincha pubertat va pubertatdan keyingi yosh davrlarida kuzatiladi). Kattalar tomonidan adolatsiz munosabat va boshqalar bo‘lib hisoblanadi. Bu ko‘rinishdagi suitsidal urinishlar suitsidentning birinchi qo‘liga duch kelgan narsa bilan emas, balki oldindan tayyorlab qo‘yilgan narsalar bilan amalga oshirilganligini ko‘ramiz.

Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga to‘g‘ri keladi. Autoagressivlik asosan kichik pubertat yosh davridagi bolalarda kuzatiladi. Yosh ortib borishi bilan esa agressivlik atrofga yo‘naltirilganligining guvohi bo‘lamiz. Ambivalent suitsidal urinishlarda motiv rolini ko‘pincha kattalarning adolatsiz munosabatlari, shaxslararo nizolar va sevgi-muhabbatdagi muvaffaqiyatsizlik kabilar o‘ynaganligini ko‘ramiz. Shuningdek, ruhiy nosog‘lomlik holati ham ba‘zan motiv sifatida namoyon bo‘ladi. Bu ko‘rinishdagi suitsidlarda suitsidal urinish usulini tanlash va uni amalga oshirish ba‘zan rejani oldindan o‘ylangan usul orqali amalga oshirilgan bo‘lsa, ba‘zan esa oldindan o‘ylanmagan suitsidal urinish usuli orqali sodir etilgan.

Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidlarda suitsidentlar suitsidoldi psixik holatlarida emotsional beqarorlik psixologik himoyalani funktsiyasining izdan chiqishi, dil azobi, qo‘rquv kabilarni namoyon qilishganligi kuzatiladi. Ambivalent suitsidal xulq asosida sodir etilgan suitsidlarning psixologik ma‘nosi “azob uqubatdan o‘zini olib qochish”, “isyon” va “nizoli vaziyatdan qutulishga nisbatan intilish” mazmuniga ega ekanligi namoyon bo‘ladi.

Bolalar va o‘smirlar tomonidan sodir etilayotgan suitsidal urinishlarning uchdan biri kuchli ta’sirlanish va affektiv qo‘zg‘alishlar tufayli amalga oshirilgan.

Anglanilgan va shaxs tomonidan qayta ishlangan ruhiy jarohatli vaziyat reaksiyalari mu‘lum tipdagi maqsadga yo‘naltirilgan suitsidal xulqni yuzaga keltirsa, affektiv reaksiyalarda psixogen vaziyat shaxs tomonidan chuqur anglanilib, kayta ishlashga ulgurmaydi va ko‘pincha xulqni izdan chiqaruvchi elementlar bilan to‘yingan affektiv javobga olib keladi. Bunday holatlarda suitsidal xulq mexanizmining xususiyati “qisqa tutashuv reaksiyalari” deb nomlanuvchi affektning uzoq muddat yig‘ilib boruvchi va bunda bahona emotsional portlashga olib keluvchi faqat “oxirgi tomchi” rolini o‘ynovchi reaksiyalarga yaqin ekanligining guvohi bulamiz.

Affektiv suitsidal urinishlar individning hayotiy kechinmalarni boshdan kechirish jarayonida o‘z umid va rejalarining birdaniga, to‘satdan yo‘qqa chiqishi okibatida nizolorni bartaraf etish imkoniyatining yo‘qolishi, ya’ni frustratsiyaning negativ ta’sirini pasaytirishga erisha olmasligi natijasida sodir etilayotganligi kuzatiladi. Affektiv suitsidal urinishlarda motiv rolini asosan shaxs qadr-qimmatining pasayishi, sevgi muhabbatga bog‘liq bo‘lgan nizolar va kattalar tomonidan adolatsiz munosabatlar, hamda noo‘rin tanbeh va jismoniy jazolashlar

uynaganligining guvohi bo‘lamiz. Bu xildagi suitsidal urinishlar oldindan uylanganligining suitsidal uy va niyatlar asosida sodir etilmaganligi tufayli oldindan o‘ylangan suitsidal urinish usuli orqali emas, balki, kuchli ko‘zg‘alish holatlarida qo‘liga birinchi duch kelgan narsa orqali amalga oshirilganidir.

Affektiv qo‘zg‘alish tufayli o‘z joniga qasd qilgan bolalar va o‘smirlar suitsidoldi emotsional holatida dil og‘rig‘i, vaziyatdan qutulishning iloji yo‘qligini his etish, qo‘rquv, g‘azab va vajohatlilik sifatlarini namoyon qilishgan. Bunday suitsidal urinishlarda suitsidal urinishning psixologik ma‘nosini nomutanosib vaziyatga nisbatan o‘z norozichiligini bildirish maqsadida “isyon” “azob uqubatdan qochish” va “yordamga chaqirish” mazmuniga ega ekanligi namoyon bo‘ladi. Suitsidal urinishning boshqa turlari singari affektiv suitsidal urinishlarning ham psixologik ma‘nosi xilma-xil va turlichadir. Buni affektiv holatida sodir etilgan suitsidlarni psixologik ma‘nosini ifodalovchi ko‘rsatgichlar ham ko‘rsatib turibdi. “O‘z-o‘zini jazolash” va “voz kechish” kabilar affektiv suitsidlarda suitsidal urinishning psixologik ma‘nosi sifatida o‘ylanmaganligini ko‘ramiz.

Affektiv holatda sodir etilgan suitsidal urinishlarda suitsidal o‘y va niyatlarning shakllanishi hamda amalga oshirilishida suitsidentning shaxs va individual psixologik xususiyatlari, ustanovkalari, qadriyatlarini orientatsiyasining o‘rni katta ekanligi namoyon bo‘ladi.

Bolalar va o‘smirlar affektiv reaksiyalar orqali sodir etilgan suitsidlarni tadqiq qilish natijalari ularda affektiv reaksiyalarning quyidagi ko‘rinishlari mavjudligini ko‘rsatish mumkin:

1. ***O‘tkir birlamchi affektiv reaksiya.*** Bu xildagi affektiv reaksiya orqali suitsidal urinishni amalga oshirgan. Suitsidentlarda affektiv holatga sabab bo‘luvchi nizolar asosan shaxsiy imtent, o‘quv jarayoniga va shaxslararo nizolarga bog‘liq bo‘lib, ular o‘tkir, lokal xarakterga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Bunday holatlarda suitsidal o‘y va niyatlar o‘tkir emotsional ta‘sirlanish natijasida vujudga kelib, suitsid oldi davri bir nechagina daqiqaga teng bo‘ladi.

2. ***Ikkilamchi affektiv reaksiya.*** Bunda suitsidentlarning xarakterli xususiyatlardan biri bo‘lgan tortinchoqlik, aqliy qobiliyatning nomutanosibligi (bir ko‘tarilib, bir pasayib tushirish) o‘ziga ishonmaslik, o‘z-o‘zini baholashning susayishi, kamgaplik, xayolparastlik kabilar namoyon bo‘ladi.

3. ***Akkumlativ (bog‘lanib qolganlik asosida).*** Affektiv reaksiya. Bunday affektiv reaksiyalar tufayli sodir etiladigan suitsidlar ko‘pincha yaqin kishisini yo‘qotish shaxs uchun ahamiyatli munosabatlarni izdan chiqishi, somatik nosog‘lomliklar, yolg‘izlik kabilar tufayli vujudga keladi. Shunday qilib, bolalar va o‘smirlarda affektiv holatda sodir etilayotgan suitsidal urinishlarning psixologik ma‘nosi idividning o‘zini hayotdan ketkazishda qaratilgan mazmunga emas, balki atrofda gilarni yordamga chaqirishdan iborat bo‘lgan. “Chaqiriq”, noma‘qul vaziyatga nisbatan “isyon”, nizoli vaziyatdan qutulishga nisbatan bo‘lgan intilish va izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklashga qaratilganlik mazmuniga ega ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar va o‘smirlar suitsidining katta qismi namoyishkorona suitsidal xulq ko‘rinishiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bunday suitsidal urinishlar ayniqsa pubertat

va pubertatdan keyingi yosh davrdan yanada ko'proq kuzatiladi. Namoyishkorona mazmunga ega bo'lgan suidsidal urinishlar kuchli jarohatli vaziyatlarda vujudga kelib uning psixologik ma'nosi vujudga kelgan nomunosib vaziyatga nisbatan o'z qarshiligini bildirish (isyon) bo'lib hisoblansa, motivi bo'lib esa ota-onasi, o'qituvchilari, sinfdosh o'rtoqlari va sevgan kishisi o'rtasidagi shaxslararo nizolar xizmat qiladi. Bunday suidsidal urinishlardan suidsidal suidsidoldi psixologik holatdan o'zining qadrsizligida achinish chuqur qayg'uga tushish nizoli vaziyatlarni hal qilib darajada his etish, qo'rqish va bezovtalanishni namoyon qilishgan. Qayg'urish betoqatlik va affektiv holatlar bu holdagi suidsidal urinishlarda sezilarni namoyon bo'lmaganligi kuzatiladi. Bunday suidsidal urinishlari suidsidal urinishlarini boshqa suidsidlardan farqli o'laroq, ular doimo ma'lum ob'ektiv, ma'lum kishilarga qaratilganligi bilan xarakterlidir. Namoyishkorona suidsidal xulqning psixologik ma'nosi ham affektiv haqiqiy ambivalent suidsidal xulqning ma'nosi singari xilma-xildir va turlichadir.

Namoyishkorona suidsidal xulq psixologik ma'nosining "chaqiriq" va "isyon" mazmunga ega bo'lishligi bunday suidsidal urinishlar o'zini o'ldirish maqsadida emas, balki nomutanosib va o'zini qoniqtirmayotgan vaziyatga nisbatan o'z noroziligini bildirish maqsadidagi "isyon" atrofdalilarni yordamga chorlash. "Chaqiriq" mazmuniga ega bo'lgan suidsidal xulq asosida sodir etilayotganligini ko'rsatadi. Namoyishkorona suidsidal xulq asosida sodir etilgan suidsidal urinishlar asosan katta yosh davrlariga to'g'ri keladi. Kichik yosh davrlarida esa bunday suidsidal urinishlar deyarli kuzatilmaydi. Namoyishkorona suidsidal xulqning psixologik ma'nosi asosan "chaqiriq" va "isyon" mazmuniga ega ekanligi namoyon bo'lsada, bazan suidsidentning "azob uqubatdan qutilish" ga nisbatan bo'lgan intilishi suidsidal urinishning psixologik ma'nosini belgilaganligining guvohi bo'lamiz. Ayrim vaziyatlarda esa "chaqiriq" va "isyon" bir-biri qo'shib ketganligi ko'zga tashlanadi. Namoyishkorona suidsidal urinishlar ko'pincha oldindan tayyorlab qo'yilgan suidsidal urinish usuli orqali, qasd olmoqchi bo'lgan kishisi ko'z o'ngida sodir etilganligi tufayli bunday suidsidal o'y va niyatlar asosida amalga oshiriladi degan xulosaga kelishimizga sabab bo'ldi. Ba'zi holatlarda esa bunday suidsidal urinishlarning kelib chiqishida affektiv qo'zg'alishlarning ishtirok etishligi oldidan o'ylangan suidsidal o'y va niyatlar asosida emas, balki to'satdan vujudga kelgan suidsidal xulq asosida qo'lga birinchi duch kelgan narsa bilan amalga oshirilgan.

Bolalar va o'smirlar suidsidining tugallanganlik va tuganllanmaganlik darajasini o'rganish natijalariga ko'ra kichik yosh davrlaridagi bolalarda suidsidal urinishning tugallanganlik darajasining yuqoriligi, ya'ni yashashdan voz kechishga qaratilgan haqiqiy mazmunga ega ekanligi, yoshi ortib borishi bilan esa suidsidal xulqning namoyishkorona tus ola boshlaganligi, ya'ni tugallanmaganlik darajasining ortib borilganligi kuzatiladi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, suidsidal xulq kichik yosh davrlarida suidsial urinish qo'rquv, his-hayajon holatida sodir etilganligini tufayli tugallanganlik darajasi yuqori bo'lsa, katta yosh davrdagi bolalar va o'smirlarda esa suidsidal xulqning namoyishkorona mazmunga ega ekanligi ularda tugallanmagan suidsidal urinish darajasining yuqoriligini belgilaydi.

Bolalar va o'smirlarda suidsidal xulqning namoyishkorona mazmunga ega bo'lishligi suidsidalni o'y va niyatlarning suidsid oxiri natijasi bilan mos kelmasligini keltirib chiqadi. Shunday qilib, bolalar va o'smirlar suidsidining psixologik ma'nosini o'rganish yuzasidan olingan natijalarga ko'ra quyidagicha xulosalarni umumlashtirish mumkin:

- Bolalar va o'smirlar suidsidi o'zini hayotdan mahrum etishga emas, balki izdan chiqqan ijtimoiy psixologik munosabatlarni qayta tiklashga qaratilgandir.
- Bolalar va o'smirlar tomonidan sodir etilayotgan suidsidal urinishlar asosan namoyishkorona va impulsiv xarakterdagi suidsidallardir.
- Bolalar va o'smirlar suidsidining psixologik ma'nosi asosan nomaqbul vaziyatga nisbatdan o'z noroziligini bildirish maqsadidagi "isyon", "qasos" va atrofdagilar e'tiborini o'ziga qaratish yo'naltirilgan "chaqiriq" mazmunga egadir³.

O'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini hosil qilish, balog'atga yetmagan yoshlarni mustaqil xayotga tayyorlash, yoshlik imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanish, o'z joniga qasd qilish holatlarini oldini olish hamda yoshlar o'rtasida tegishli profilaktik tadbirlarni samarali tashkil etish bo'yicha quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- notinch oila farzanlari ro'yxatini shakllantirish, ularga malakali pedagog va psixologlarni biriktirib yakka tartibdagi profilaktik tadbirlarni olib borish;
- ta'lim muassasalarida psixologlar faoliyati samaradorligini oshirish;
- ta'lim muassasalarida doimiy ravishda o'quvchilar bilan o'z joniga qasd qilishni oldini olish bo'yicha psixologik testlar, davra suxbatlari olib borish;
- notinch oilalardagi muxitni o'rganish hamda mavjud muammolarni mahalla fuqarolar yig'inlari va hududiy hokimliklar bilan hamkorlikda bartaraf etish choralarini ko'rish;
- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularning iste'dodlarini yanada rivojlantirish, o'quvchilar orasida zararli odatlarga qarshi profilaktik tadbirlarni tashkil etishga qaratilgan seminarlarni tashkil etish;
- ta'lim muassasalarida, shuningdek sinf xonalarini o'quvchilarning o'z joniga qasd qilishning fojiiyali oqibati va uni oldini olish bo'yicha ko'rgazmali vositalar (bukletlar, plakatlar) bilan jihozlash;
- o'quvchilar orasida o'z joniga qasd qilish holatlarining oldini olish va uning og'ir oqibatlari haqida shifokorlar, psixologlar va huquqni muhofaza qiluvchi idoralar xodimlari ishtirokida profilaktik tushuntiruv ishlarini olib borish;
- yoshlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish holarining oldini olish, balog'atga yetmaganlarni kelgusi hayotga tayyorlash va ular o'rtasida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan tadbirlar va sahna ko'rinishlari tayyorlash.

Voyaga yetmaganlar tomonidan o'z joniga qasd qilish holatlari bo'yicha tergovoldi tekshiruvni sinchkovlik bilan, har tomonlama, to'la va xolisona o'tkazilishi va qonuniy qaror qabul qilinishini ta'minlash lozim.

Bunday hodisalar yuzasidan voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalarga, zarur hollarda esa ichki ishlar organlariga, ta'lim muassasalariga,

---

³ Umarov B.M. Bolalar va o'smirlar suidsidining yosh va ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Psixologiya nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi ishi. T. 1993 y.

xotin-qizlar qo'mitalariga tekshiruvlar tayinlab, bolalarning o'z joniga qasd va suiqasd qilishiga imkon bergan shart-sharoitlarni bartaraf etish, aybdor shaxslarning javobgarlik masalasini qat'iyatlik bilan hal qilish lozim bo'ladi.

Tayanch tushunchalar: *Suitsidal xulq-atvor nazariyasi. E.Dyurkgeym "O'z-o'zini o'ldirish" nazariyasi asoschisi sifatida. Voyaga yetmaganlar o'rtasida o'z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari. O'z joniga qasd qilishning profilaktikasi. O'z joniga qasd qilishni tadqiq qilishda psixologik yo'nalish. Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi. Suiqasdnin turlari, haqiqiy suiqasdlik xulqi va suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari. O'smirlilik davridagi ijtimoiy psixologik xususiyatlari xulq-atvordagi buzilishlarning namoyon bo'lish formalari.*

Nazorat savollari:

1. Suitsidal xulq-atvor nazariyasi. E. Dyurkgeym "O'z-o'zini o'ldirish" nazariyasi asoschisini asoslab bering.
2. Voyaga yetmaganlar o'rtasida o'z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari qaysilar?
3. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlarini sanab bering.
4. O'smirlilik davridagi ijtimoiy psixologik xususiyatlari xulq-atvordagi buzilishlarning namoyon bo'lish formalari qaysilar?

5-BOB. XULQ-ATVORNING ADDIKTIV FORMALARI

5.1. Addiktiv xulq

Xulqning me'yorlari to'g'risidagi nazariy tasavvurlarga suyagan holda, o'smir extiyojini qondirishga karatilgan har qanday sa'y-harakatlar *xulq tushunchasi* deb qabul kilindi. Shunga ko'ra, o'smir *xulqining buzilishi* - bu o'ziga va atrofidagilarga tashvish, azob-uqubat keltirish bilan kechuvchi, biologik, ijtimoiy hamda psixologik adaptatsiyaning qiyinlashuviga sabab buluvchi sa'y-harakatlardir. Zero, "tarbiyasi qiyin"lik xulq buzilishlarining asosi sifatida o'zida ko'plab omillarni mujassamlashtirgan polimodallik tashkil etuvchilar oqibatidir.

Demak, ushbu fenomenlar etimologiyasining ikki jihatini: a) biogenetik va psixogenetik omillar bilan aniqlashtiriluvchi o'smirning individual tipologik, dinamik xususiyatlarini tashkil etuvchilari; b) o'smir hayotiy tajribasi, biologik, ijtimoiy va psixik rivojlanishining sharoitlari bilan bog'liq ontogenetik va sotsiogenetik ildizlarning moslashuvchanlik qobiliyatiga ajratish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, o'smir xulq buzilishlari muammosining ilmiy asoslanganligini sistemali va strukturali-genetik yondashuvlarga tayangan, rivojlanishning yaxlitligi, sistemaliligi, determinizm tamoyillari majmuasida aks etishidir. Muammoga shu tariqa yondashish, xulq buzilishi va o'smir shaxsi tuzilishining ijtimoiy (tarbiya, moslashuv hamda psixologik (kognitiv, konativ, affektiv) boshqaruv funksiyalari buzilishining o'zaro borliq mexanizmlarini o'rganishga imkon yaratib, o'smirning ijtimoiy moslashuvi, oilaviy munosabatlarning o'ziga xosligi, shuningdek, uning emotsional, motivatsion, irodaviy, axloqiy jabhalarining yosh, jins ko'rsatkichlaridagi farqlar, umuman o'smir xulqi boshqarilishining ontogenetik xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi.

"Shaxsning og'ishgan xulqi" o'ta murakkab va ko'p obrazli kategoriyasi ichida tobe axloq yoki bog'lanib qolgan deb nomlanuvchi guruhcha ajratiladi. Shaxsning tobe axloqi o'zida jiddiy ijtimoiy muammoni aks ettiradi, chunki aniq ko'rinib turgan shaklda ishga layoqatini yo'qotish, atrofdagilar bilan janjallar, jinoyat sodir etish kabi salbiy oqibatlarga ega bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, bu deviatatsiyaning u yoki bu tarzda istalgan oilaga tegishli bo'lgan birmuncha keng tarqalgan turi.

Azal-azaldan tobe axloqning turli shakllarini piyonistalik, ortiqcha eyish, azart o'yinlar va boshqa ishqibozlikni nazarda tutganча zararli yoki yakson etuvchi odatlar deb ataganlar. Zamonaviy tibbiy adabiyotlarda patologik odatlar degan atama keng ishlatilad. Bog'lanib qolish tushunchasi tibbiyotdan o'zlashtirilgan, hozirgi vaqtda nisbatan yangi va ommaviy atama hisoblanadi.

Tobelik atamasi ostida keng ma'noda "kingadir yoki lazzat olish yoxud moslashish maqsadida nimagadir suyanishga intilish" tushuniladi. Shartli ravishda me'yoriy va o'ta bog'lanib qolgan tobelik haqida gapirish mumkin. Barcha odamlar havo, suv, ovqat kabi hayotiy muhim ob'ektlarga "me'yoriy" tobelikni his qiladilar. Ko'pchilik odamlar ota-onalari, do'stlari, turmush o'rtoqlariga sog'lom bog'lanib qolishni sezadilar. Ba'zi hollarda tobelikka me'yoriy munosabatning buzilishi

kuzatiladi. Masalan, shaxsning autik, shizoid, antiijtimoiy buzilishi boshqa odamlarga fojiali tarzda etarlicha ko'ngil qo'ymaslik oqibatida yuzaga keladi.

O'ta tobelikka moyillik, aksincha, muammoli simbiotik munosabat yoki tobe axloqni tug'diradi. Kelgusida "bog'lanib qolish" atamasidan foydalanganda biz nimagadir o'ta bog'lanib qolishni nazarda tutamiz.

Shunday qilib, tobe axloq, shaxs tomonidan nimanidir yoki kimnidir suiste'mol qilish bilan zich bog'liq bo'lganiday, uning ehtiyojlarini buzilishi bilan bog'liq. Maxsus adabiyotlarda ko'rib chiqilayotgan reallikning yana bir nomi qo'llanadi – addiktiv axloq. Ingliz tilidan tarjima qilganda "addiction – moyillik, halokatli odat" degan ma'noni bildirfdi. Agar bu tushunchaning tarixiy ildiziga murojaat qilsak, unda lotincha addictus – qarzi tufayli bog'langan shaxs (qarzi uchun qullikka hukm qilingan) dir. Boshqacha aytganda, bu odam qandaydir yengib bo'lmas hukmronlikdan chuqur qullik bog'lanib qolishga tushgan. "Addiktiv axloq" atamasining ba'zi afzalligi uning baynalminal transkripsiyada, shuningdek, "addikta" yoki "addiktiv shaxs" kabi o'xshash odamlar bilan shaxsning o'xshashlik imkoniyatidadir.

Bog'lanib qolgan (addiktiv) axloq shaxs deviant axloqining turi sifatida, o'z navbatida, addiksiya ob'ekti bo'yicha ayniqsa, differentsiyalanadigan ko'plab turchalarga ega. Nazariy jihatdan (ma'lum bir sharoitlarda) bu har qanday ob'ekt yoki faollik shakllari bo'lishi mumkin – kimyoviy moddalar, pul, ish, o'yinlar, jismoniy mashqlar yoki jinsiy aloqa.

Addiktiv axloq - deviant (og'uvchi) axloqning ba'zi moddalarni qabul qilish yoki e'tiborini doimiy ravishda shiddatli hissyotlarini rivojlantirish va qo'llab turishga yo'naltirilgan faoliyatning ma'lum bir turiga qaratish vositasida o'z ruhiy holatini o'zgartirish yo'li bilan voqelikdan qochishga intilish hosil bo'lishi shakllaridan biridir. Bu jarayon kishini shunchalik qamrab oladiki, hatto uning hayotini boshqara boshlaydi. Kishi o'z ishtiyoqi oldida nochor bo'lib qoladi. Iroda kuchi zaiflashadi va addiksiyaga qarshilik ko'rsatishga imkon bermaydi.

Addiksiyaning yemiruvchi xususiyati shunda namoyon bo'ladiki, bu jarayonda his-hayajonli munosabatlar boshqa odamlar bilan emas, balki jonsiz predmetlar bilan o'rnatiladi. Insonlar bilan hissiy munosabat o'z ahamiyatini yo'qotadi, yuzaki bo'lib qoladi. Addiktiv ravishda amalga oshirish usuli vositadan asta-sekin maqsadga aylanadi. Mushkul hollarda vaqti-vaqti bilan shubha va tashvishlardan chalg'ish hamma uchun ham zarur, lekin addiktiv axloq holatida u hayot uslubi bo'lib qolib, uning jarayonida inson doimiy ravishda real borliqdan qochuvchi qopqonga tushib qoladi. Addiksiya shakllari bir-biri bilan almashib turishi mumkin, bu esa muammo hal bo'lishi haqidagi xom xayollarni yanada mustahkamroq va kuchliroq qilib qo'yadi. Bu esa nafaqat addiktning o'zi balki uning atrofida gilar uchun ham xavflidir. Addiktiv ravishda amalga oshirish do'stlik, sevgi, faollik boshqa ko'rinishlarining o'rnini bosadi. U vaqtni, kuch, energiya va hissiyotni shu darajada yutib ketadiki, addikt hayotda muvozanatni saqlash, faollikning boshqa turlariga kirishish, odamlar bilan muloqotdan lazzat olish, qiziqish, relaksatsiyalanish, shaxsning boshqa tomonlarini rivojlantirish, o'z maylini

namoyon qilish, hatto eng yaqin kishilarini hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga layoqatsiz bo'lib qoladi.

Shaxslararo munosabatlar addikt uchun g'oyat kutilmagan bo'lib, ular katta harakatlar, ko'pgina hissiy sarflar, fikrlash faoliyati g'ayratni va o'zini ayamalikni talab etadi. Jonsiz moddalar, predmetlar va faoliyat turlari bilan o'zaro munosabatda bo'lishni esa doimo oldindan bilib bo'ladi, qulaylikka yetishish samarasi esa deyarli doim kafolatlangan bo'ladi. Jonsiz predmetlarni manipulatsiya qilish esa oson, shuning uchun vaziyatni nazorat qilish layoqatiga ishonch ortadi. Shunisi qo'rqinchlik, addiktlarda manipulatsiyali uslub shaxslararo muloqotlar doirasiga o'tadi. Shunday qilib, addiktiv shaxsning olam bilan o'zaro munosabatida o'ziga xos qayta moslashuv sodir bo'ladi: addiktiv vakillar bilan predmetli munosabatlar "jonlanadi" va shaxslararo munosabatlar "predmetlanadi".

Ma'lumki, umuminsoniy tajriba, ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar, bilimlar va faoliyat usullari shaxs tomonidan boshqa odamlar bilan muloqotlar jarayonida o'zlashtiriladi. Addikt o'zini bu jarayonlardan to'xtata oladi, o'z hayotiy tajribasini boyitishdan to'xtaydi, shu orqali muloqotning eng muhim vazifalarini buzadi. Addiktning boshqa odamlar bilan birgalikdagi faoliyati jarayonida o'zaro qiyinchiliklar yuzaga keladi. Muloqotning disfunktsional jarayonlari bilan bir qatorda shaxslararo persepsiyaning identifikatsiya, empatiya, refleksiya kabi ahamiyatga ega bo'lgan mexanizmlari buziladi, o'zgarib ketadi va o'z qimmatini yo'qotadi. Demak, o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'rish, qo'shib qayg'urish, o'zini atrofdagilar qanday qabul qilishini tasavvur etish layoqati yo'qoladi. Axloqning addiktiv shakliga ega bo'lgan shaxslarning quyidagi psixologik xususiyatlari alohida ajratiladi:

1. Inqirozli vaziyatlarga yaxshi chidamlilik bilan bir qatorda qiyinchiliklarga chidamlilikning pastligi. Bunga shaxsda gedonistik yo'l-yo'riqlar mavjudligi - darhol qoniqishga ega bo'lish, o'z istaklarini qondirishga intilish sabab bo'ladi. Agar istaklar qondirilmasa, unda addiktlar yoki salbiy hissiyotlarning portlashi, yohud paydo bo'lgan muammolardan qochish orqali munosabat bildiradilar.
2. Tashqaridan namoyon qilingan ustunlik bilan uyg'unlashgan nomukammallikning yashirin kompleksi. Kayfiyatning tez-tez o'zgarishi, ishonchsizlik, ularning layoqatlari obyektiv ravishda tekshirilishi mumkin bo'lgan vaziyatlardan qochishda o'z aksini topadi.
3. Yolg'on gapirishga intilish. Addiktlar ko'pincha o'z va'dalarida turmaydilar, subutsizliklari, qoidalarga rioya qilmasliklari bilan ajralib turadilar.
4. Mustahkam his-hayajonli muloqotlar oldidagi qo'rquv bilan uyg'unlashgan tashqi ijtimoiy munosabatlar.
5. Ular boshqalarning aybsizligini bilib tursa-da, ayblashga intiladilar.
6. Qarorlar qabul qilishda javobgarlikdan qochishga intilish. Javobgarlikni boshqalarga ag'darish, zarur vaqtda oqlovchi dalillarni izlash.
7. Axloqning stereotipligi, takroriyliigi. Axloqning yuzaga kelgan stereotipini oldindan bilsa bo'ladi, lekin uni o'zgartirish qiyin.

8. Tobelik. Addiktiv yo‘nalishli boshqa odamlar ta‘siriga bo‘ysunish ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Ba‘zan passivlik, mustaqillikning yo‘qligi, madad olishga intilish kuzatiladi.

9. Xavotirlilik. Nomukammallik, tobelik kompleksi bilan mahkam bog‘liq. Buning o‘ziga xosligi shundaki, krizisli vaziyatlarda xavotirlilik ikkinchi o‘ringa tushib qolishi mumkin, bunday vaqtda u oddiy turmushda yoki tashvishlar uchun haqiqiy sabab bo‘lmaydigan voqealarda yaqqol sabablarsiz yuzaga keladi.

5.2. Shaxs tobe axloqining omillari

Tobe axloq ko‘p omilli ko‘rinish deb tan olinadi. Fanning zamonaviy holati addiktiv axloqning quyidagi sharoitlari va sabab(omil)lari haqida gapirish imkonini beradi.

Muhtoj axloqning shakllanishiga yordamlashuvchi tashqi ijtimoiy omillarga bozorga yangi va yangi mollarni bog‘lanib qolishning potentsial ob‘ektlarini chiqarib tashlovchi oziq-ovqat sanoati yoki farmatsevtik industriya sohasidagi texnik taraqqiyotni kiritish mumkin. Omillarning shu guruhiga yoshlarni kimyoviy moddalarni iste‘mol qilishga faol jalb etuvchi giyohvand moddalar bilan savdo qiluvchilarning faoliyati ham tegishlidir. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasi bo‘yicha odamlar orasida o‘zaro shaxsiy aloqalar susayayotganini kuzatamiz. Mustaqillikka intilib, odam unga kerakli ko‘mak va xavfsizlik hissini yo‘qotadi. Insoniy o‘zaro munosabatlardan lazzatni izlash o‘rniga yanada ko‘proq taraqqiyotning qalbsiz mahsulotlariga murojaat qilamiz.

Ba‘zi ijtimoiy guruhlar uchun muhtoj axloq guruhli dinamika ko‘rinishi hisoblanadi. Masalan, o‘smirlarning norasmiy guruhlanishining tendentsiyasi fonida psixofaol moddalar o‘smir submadaniyatiga “ruxsat” rovida chiqadi. Ushbu holda giyohvand moddalar (keng ma’noda) o‘smir uchun quyidagi hayotiy muhim vazifalarni bajaradi:

Kattalik hissi va ota-onadan ozod bo‘lishni quvvatlaydi;

Guruhga, shuningdek, norasmiy muloqot muhitiga mansublik tuyg‘usini shakllantiradi;

Odamlarga yo‘naltirmasdan jinsiy va tajovuzkor e‘tiqod qayta yutib chiqish imkonini beradi;

Hissiy holatni boshqarishga yordamlashadi;

Turlicha moddalar bilan tajriba o‘tkazish orqali o‘smirning kreativ potentsialini amalga oshiradi.

Submadaniyat turli-tuman shakllarda chiqishi mumkin: o‘smirlar guruhi, norasmiy uyushma, jinsiy kamchilik yoki shunchaki erkaklar kompaniyasi. Har qanday holda uning shaxsga o‘zini “o‘zinikilar bilan” bir xillashtiruvchi ta‘siri o‘ta yuqori. Shubhasiz, o‘smir va o‘spirinlik yoshida submadaniyatning ta‘siri eng yuqori darajada. Bizning nazarimizda, bu shaxs tobe axloqining birmuncha ahamiyatli ijtimoiy omillaridan biri.

Qonuniyatga ko‘ra, addiktiv axloqning sodir bo‘lishida yetakchi rol oilaga qayd qilinadi. Ko‘p sonli tadqiqotlar davomida ota-onalar va bolalarning keyingi tobe axloqi o‘rtasidagi aloqa aniqlandi. A.Freyd, D.Vinnidata, M.Balinta,

M.Klyayn, B.Spoka, M.Maller, R.Spitslarning ishlari ishonchli tarzda guvohlik beradiki, bolaning rivojlanishiga onaning tushunish va uning asosli ehtiyojlarini qondirishga layoqatsizligi zarar keltirarkan.

Qator mualliflarning fikriga ko'ra, bog'lanib qolishning shakllanishida yetakchi rol go'daklik jarohatiga (hayotining birinchi ikki yilidagi qattiq qiynaydigan kechinmalar shaklida) taalluqli. Jarohat jismoniy og'riq, onani yo'qotish yoki uning ehtiyojlarni qondirishga layoqatsizligi, ona va bola temperamentining birga bo'la olmasligi, go'dakning o'ta tug'ma g'ayratliligi, Nihoyat ota-onaning qandaydir harakatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ota-onalar odatda, go'dakka o'zlarining psixik jarohat yetkazuvchi ta'sirlari haqida bilmaydilar, masalan, qachonki eng yaxshi niyatda yoki shifokor tavsiyasiga ko'ra uni ovqatlanishning qat'iy tartibiga o'rgatishga uringanlarida, bolani "erkalash"ni o'zlariga ta'qiqlasalar yoki hatto uning qaysarona didini sindirishga harakat qilsalar. Distressni boshdan kechirib, go'dak o'ziga yordam berish holatida bo'lmaydi va shunchaki uxlaydi. Biroq, G.Kristal ta'kidlaganidek, og'ir jarohatlovchi vaziyatning takrorlanishi rivojlanish va apatiya hamda chetlanganlik holatiga o'tishning buzilishiga olib keladi. Keyinroq jarohatni har qanday affektlar oldida qo'rquv, uni o'tkazishga noqodirlik, "xavfsizlik" hissi, noxushlikni kutish bo'yicha aniqlash mumkin. Tobe odamlarning bu xususiyati past affektiv insonparvarlik sifatida belgilanadi.

Bunday odamlar o'zlari haqida qayg'ura olmaydilar va o'z kechinmalarini uddalashlari uchun kimdir yordamlashishiga muhtoj bo'ladilar. Shu bilan birgalikda ular odamlarga nisbatan ishonchsizlikni his qiladilar. Bu holda jonli bo'lmagan ob'ekt to'la insoniy munosabatlar o'rniga almashtirilishi mumkin. Shunday qilib, ilk bolalikda psixik jarohat olgan odamlarda tobelikka katta xatar mavjud.

Umuman olganda, oila bolaga zaruriy muhabbatni bermasligi va uni o'zini sevishtirishga o'rgatmasligi mumkin, o'z navbatida, bu yomonlik, bekorchilik, foydasizlik o'ziga ishonchsizlikka olib keladi. Zamonaviy taassurotlarga muvofiq tobe axloqli odamlar o'z-o'zini hurmat qilishni quvvatlashda jiddiy qiyinchiliklarni his qiladilar. Yaxshi ma'lumki, masalan, odam kayf holatida o'zini erkinroq va odatdagidan o'ziga ishonganroq sezadi. Boshqa tomondan, piyonistalar kompaniyasi uchun dolzarb mavzudagi suhbat xarakterlidir: "Sen meni hurmat qilasanmi?" Tobelik, shunday qilib, shaxsning o'z-o'zini baholashini boshqarishida o'ziga xos vosita bo'lib chiqadi.

Tobe shaxsning jiddiy oilaviy muammosi, qoidadagiday, aleksitimiya – ota-onalarning o'z tuyg'ularini ifodalash (ularni tushunish, belgilash va gapira olish) ga layoqatsizligi bilan birga boradigan ota-onalarning o'zlaridagi hissiy buzilish bo'lishi mumkin. Bola oilada nafaqat salbiy tuyg'ularni "yuqtiradi", balki u ota-onasidan o'z kechinmalarini aytmaslikni, ularni bostirishni va hatto ularning mavjudligini rad etishni o'rganadi.

Avlodlar o'rtasida chegaraning, oila a'zolarining bir biriga o'ta psixologik bog'liqligining yo'qligi, giperstimulyatsiya – yana bir salbiy omil. M.Maller bolaning me'yoriy rivojlanishi uchun separatsiya – onadan sekin-astalik bilan uning ketishi va qaytishi vositasida ajralish, shuningdek, bolaning individualizatsiyasi

jarayonining muhimligiga e'tiborni jamlaydi. Addiktiv axloqning buzilgan chegarali oilalarda boshqa a'zolar axloqiga ta'sir etishning bitta usuli bo'lib chiqishi, bunda bog'lanib qolishning o'zi oiladan mustaqillik hissiyotini berishi mumkin. Buning bittasi isboti kuchaygan oilaviy muammolarda tobe axloqning kuchayishi hisoblanadi.

Oila nafaqat tobe axloqning sodir bo'lishida, balki uni qo'llab-quvvatlashda ham ahamiyatli rol o'ynaydi. Qarindoshlarning o'zlari turlicha garchi undan real tarzda azoblansalarda, uning kuchida addikt "buzish"ni qo'zg'atadigan psixologik muammolarga ega bo'lishlari mumkin. Addiktning qarindoshlarida oila a'zolaridan qaysilaridir addiktiv axloqning uzoq muddatli saqlanishi hollarida, o'z navbatida, jiddiy muammolar paydo bo'lishi va kammuhtojlik holati rivojlanishi mumkin. Oila a'zolarining qaysilaridir tobe axloqning oqibatida shaxs va qarindoshlarining axloqidagi salbiy o'zgarishlar nazarda tutiladi.

Ayni vaqtda kuzatishlarning aytishicha, bitta oilada bolalar turlicha axloqni namoyish qiladilar. Bundan tashqari, hatto ota-onalar piyonistalikdan azob chekadigan oilalardagi bolalarda tobe axloq shakllanishi shart emas. Albatta, aniq shaxsning individual xususiyatlari kam bo'lmagan muhim rolni o'ynaydi.

Individual farq doirasida dastavval muhtoj axloqning jinsiy tanlovini ta'kidlash zarur. Masalan, ovqat addiksiyasi ancha ayollar uchun xarakterlidir, gembling esa erkak jinsi vakillarida ko'proq uchraydi. Qator hollarda yosh omilining harakati haqida ham gapirish mumkin, agar giyohvandlik bilan ayniqsa, 14 dan 25 yoshgacha bo'lganlar azoblansalar, piyonistalik umuman olganda ancha katta yoshdagilar uchun xarakterlidir.

Insonning psixofiziologik xususiyatlari, shubhasiz, addiktiv axloqning individual o'ziga xosligini aniqlovchi omil rovida chiqadi. Ular ahamiyatli tarzda bog'lanib qolishning ob'ektini tanlashga, ifodalanganlik darajasi va bartaraf etish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ko'p sonli munozaralarning predmeti bog'lanib qolishning ba'zi shakllariga nasliy moyillikning mavjudligi haqidagi masala hisoblanadi. Birmuncha tarqalgan nuqtai nazar – piyonistaning bolasi katta ehtimol bilan bu muammoni voris qilib oladi. Biroq, tobe axloqqa nasliy moyillik gipotezasi qator faktlarni tushuntirmaydi. Masalan, zamonaviy o'smirlar ota-onalarining ichkilik iste'mol qilishga moyilliklariga qaramay giyohvand moddalarni iste'mol qiladilar. Tobe axloq har qanday oilada shakllanishi mumkin. Uning shakllanishiga ko'plab oilaviy omillar ta'sir qilishi mumkin. Shu munosabat bilan tobe axloqqa nasliy emas, oilaviy moyillik to'g'risidagi gapirish maqsadga muvofiqdir.

Tobe axloqqa bilvosita moyillik asab tizimining tipologik xususiyatlari bilan aniqlanadi. Yangi vaziyatga moslashuvchanlik, kayfiyat sifati, ta'sirchanlik, aloqaviylik kabi tug'ma xislatlar boshqa noxush sharoitlarda addiktiv axloqning shakllanishiga ta'sir ko'rsatishini taxmin qilish mumkin.

Xarakter tipi va tobe axloqning ba'zi turlari orasida muayyan bog'liqlik mavjud. Xullas, piyonistalik va giyohvand moddalarni iste'mol qilish ko'pincha eksploziv va xarakterning noturg'un aktsentuatsiyasida, yetarlicha tez-tez epileptoid va gipertimda uchraydi.

Muhtoj axloqni obsessiv yoki kompulsiv xarakterlar oqibati sifatida ham ko‘rib chiqish mumkin. Obsessiv-impulsiv shaxslarning asosli nizosi N.Mak-Vilyams fikricha, bu muhokama qilinishdan qo‘rquv bilan kurashuvchilardir. Shaxs ixtiyorsiz aybdorlik tuyg‘usi va o‘z standartlariga mos kelmaslik oqibatida anglangan uyatdan ozod bo‘lishga intiladi. Tan olish va ushbu affektini ifodalash o‘rniga odam himoyaviy fikriy konstruktsiyalar (obsessivlik) quradi, yoxud harakatda xavotirdan ozod bo‘lishga (kompulsivlik) intiladi. Obsessivlik suitsidal axloqda ishtirok etishi mumkin. Kompulsivlik qandaydir harakatning (hatto shaxsning istagiga qarshi) takroriy stereotipi sifatida bevosita addiktiv axloqning turlicha shakllari bilan bog‘liq. N.Mak-Vilyam ichkilikbozlik, ko‘p ovqat eyish, giyohvandlik moddalarini iste‘mol qilish, azart o‘yinlar, xaridlar yoki jinsiy sarguzashtlarga ishqivozlikni “g‘oyatda zararli kompulsiv axloqning turli ko‘rinishlari” deb ataydi. Qator tadqiqotlar shaxsning asabiy rivojlanishi va uning addiktiv axloqi o‘rtasidagi aloqani o‘rganishga bag‘ishlangan. Masalan, ozuqaviy va jinsiy addiksiya asabiy simptomlar bilan shunchalik tez uyg‘unlashadiki, ba‘zi mualliflar ularni psixosomatik yoki asabiy buzilishlar sifatida ko‘rib chiqadilar.

Shaxs axloqiga ta‘sir qiluvchi boshqa muhim individual omillar stressga chidamlilik bo‘lib chiqishi mumkin. Keyingi yillarda shaxsning stressni yengishga sust layoqati natijasida xorij va Rossiyada addiktiv axloqqa qarash rivojlandi. Addiktiv axloq koping funksiyasi – stressni uddalash mexanizmlarining buzilishida yuzaga kelishi taxmin qilinadi. Tadqiqotlar sog‘lom va tobe odamlarning koping-axloqidagi farqlar haqida guvohlik beradi. Masalan, giyohvandlikka bog‘lanib qolgan o‘smirlar stressga muammodan qutilish, uni rad etish, yolg‘izlanish kabi xarakterli reaksiyalarni namoyish qiladilar.

Ilhomsizlik, hayot mazmunining yo‘qligi, o‘z hayoti uchun mas‘uliyatni o‘ziga olishga qobiliyatsizlik – bu va odamning boshqa ahamiyatli tavsifnomasi, aniqrog‘i, ularning deformatsiyasi, shubhasiz, tobe axloq va uni saqlashning shakllanishiga yordamlashadi.

Tobe axloqning omillari haqida gapirganda uning asosida odamning tabiiy ehtiyojlari yotishini yana bir bor ta‘kidlash lozim. Tobelikka moyillik, umuman olganda, insonning universal xususiyati hisoblanadi. Biroq, muayyan sharoitlarda ba‘zi neytral ob‘ektlar shaxs uchun hayotiy ahamiyatga, ehtiyoj esa ularda nazorat qilinmaydiganga aylanadi.

5.3. Narkomaniya. Quvvatlovchi markazlarning shakllanishi va gedonik komponentlar bilan kechuvchi ehtiyoj sikli

Kelib chiqishi organik bo‘lgan ko‘plab har xil moddalar orasida shundaylari ham borki, ular inson psixikasi (ruhiyati)ga spesifik (o‘ziga hos) ta‘sir ko‘rsatadi. Ularning ayrimlari inson a‘zolarining ichki resurslarini xavfli darajada faollashtirib yuborsa, boshqalari – bo‘shashuvchanlik (xom xayollik) yoki uyquni keltirsa, uchinchi esa jazovali telbalikka o‘hshash holatlarni yuzaga keltirib, hayotiy real dunyodan, hayotdan ajratib, eshitish-ko‘rish galyutsinatsiyasini (miya chalg‘ishi) ko‘zgaydi. Bular giyohvand moddalar bo‘lib, ular uch guruhga bo‘linadi: narkotik

moddalar, toksik moddalar, alkogol va nikotin. Insonning narkotik moddalarga bo'lgan achinarli havasi narkomaniya (giyohvandlik) deb ataladi. Giyohvandlik – ijtimoiy xatarli ruhiy xastaliy bo'lib, eyforiyaga (kayfga) erishish maqsadida turli kimyoviy birikmalarni qabul qilish tufayli markaziy asab tizimining alohida zona (joy)larini sun'iy qo'zg'atishdan iborat. Giyohvandlik holatini qo'zg'atadigan moddalar doirasi nihoyatda keng: psixotrop xabdorilardan tortib to maishiy kimyo vositalarigacha. Giyohvand moddalarga shuningdek alkogol va nikotin ham kiradi, ular boshqa narkotiklarga nisbatan bir muncha xavfsiz bo'lsada, lekin ularga zamin hozirlovchilar sifatida xatarlidir.

So'nggi paytda giyohvandlik va toksikomaniya so'zlari bir muncha odatiy hodisa sifatida ko'rinib qolgan toksikomaniyaning ikki yo'nalishini belgilab olish uchun qo'llanilmoqda. Giyohvandlik – klassik narkotiklarga (qoradori, nasha, kokain va boshqalar) achinarli qullik bo'lsa, toksikomaniya esa – ruhiyatga ta'sir ko'rsatuvchi imkoniyatlarga ega bo'lgan, har xil moddalarni qabul qilishdir: turli xabdorilar, suyuqliklar va h.k. U yoki bu toksik moddalarni iste'mol qiluvchilarni narkomanlar (giyohvandlar) va toksikomanlar deb atashadi (so'ngisi, ayniqsa o'smir va o'spirin yoshidagilarni qamrab olmoqda).

O'zbekistonda eng keng tarqalgan giyohvand modda – nashadir. U nasha o'simligining ayrim navlaridan olinadi. Gashishning nomi ko'p, masalan uni “nashi” yoki “plan” deb ham atashadi. Chekishda qo'llaniladigan nasha - qoramtir qattiq modda, u yengil maydalanadi va o'ziga xos ma'lum hidga ega. Nasha chekuvchilar uni tamakiga aralashtirib, papiros yoki qo'lda o'ralgan sigaretlarga qo'shib chekishadi. Nasha kamdan-kam hollarda ichimlik, shirinliklar va hokazolar bilan ichga yutiladi. Nasha chekish, o'ziga xos, o'zgacha sarhushlikni keltirib chiqaradi. Uning ta'sir etish tabiati ko'p hollarda tayyorlashdagi xususiyatlarga ham, ma'lum ma'noda uni qancha miqdorda qabul qilinganlik va iste'mol qilishdagi shaxsiy xususiyatlar darajasiga ham bog'liq bo'ladi. Bunda, eng avvalo aqliy qobiliyat ancha chuqur zararlanadi. Nasha chekuvchilar yon-atrofdagilarda miyasi aynigandek taassurot qoldiradi va o'zlarini ham gangib yurgandek his etishadi. Quvnoqlik, ko'pincha, ma'nosiz va kulgi holida namoyon bo'ladi. Ularga biron bir aniq hayojonli kulgili holatlar muvofiq bo'lmay, kulgi xurujidan so'ng, uning o'rnini ko'z yoshi egallaydi, vaqtni to'g'ri his etish tuyg'usi yo'qoladi, ular uchun vaqt guyo to'xtab qolgandek yoki sakrab ketayotgandek tuyulaveradi, yaqindagi va uzoqdagi buyumlar orasidagi masofalar ham noto'g'ri belgilanadi. Buzilgan tasavvur yuzaga keladi. Sarhushlar nigohlarini bir nuqtaga qaratmay, chakaklarini osiltirgancha, so'laklarini oqizib qimirlamay o'tirishadi. Boshqalari esa, aksincha, bo'lar-bo'lmasa, ortiqcha serharakat bo'ladilar, qiyshanglab, aftlarini burishtirib, yon-atrofdagilarning jig'iga tega boshlashadi. Ko'pincha nashadan sarxush bo'lish qattiq uyqu bilan tugaydi. Nashadan mast bo'lish o'tkir psixozni ko'zgab, mushohadaning keskin ishdan chiqishi, yorqin alahsirash va galyusinatsiyalar (miya chalg'ish natijasida yo'q narsaning bor bo'lib tuyulish) holatini yuzaga keltiradi. Bemorlar o'zlarini guyo mo'jizakor, sirli kuch-quvvatga egadek his etib, tog'u tosh va cho'qqilarni qimmatli buyumlarga aylantirib yuboradigandek, o'liklarni tiriltirib, bemorlarni oyoqqa turg'azib yuboradigandek, jin-ajinalar, mahluqlar bilan jang

qilib, ularni yengib chiqadigandek his etishadi. Nashaga o'rganib qolish tez va oson. Nashabozlikda o'zni tutish unchalik aniq ko'zga tashlanmaydi, deyarli uzoq vaqt mobaynida chekuvchilar o'zlarini vaziyatning xo'jayini hisoblashadi, hohlasalar chekmaydilar. Boshqa giyohvandliklardagi kabi, chekishga bo'lgan engib bo'lmas intilish, asta-sekin rivojlanib boradi. Nashabozlikning tarkalishi ko'pincha uyatli xarakter kasb etib, bir necha qo'shni daholar, mahalla yoki shahar chekkasini qamrab oladi. O'smir giyohvandlar o'z o'rtoqlarini, ular esa yangi qatnashchilarini va boshqa-boshqalarni jalb etishadi. Buning bunchalik osongina, yengil sodir bulayotgan va kishi bilmas keng tarqalayotgani birinchi navbatda alohida nashabozlik va uning og'ir oqibatlari hususidagi dastlabki bilimlarning mutlaqo yo'qligi bilim izohlanadi. Shuni yahshi bilib olish lozimki, nashabozlik narkomaniyaning shunday turiga kiradiki, eng avvalo salomatlikning bir maromda, ayniqsa ruhiyatni parchalab boradi. Surunkali nashabozlikda shaxsning giyohvandlik tanazzuli degan ibora ko'p ishlatiladi.

Nashavanchilar bo'shshagan, faoliyatsiz, betashabbus bo'lib qoladilar. Soatlab va kun buyi ular ishsiz shalpayib yotishlari mumkin. Shuningdek befarqlik va loqaydlik, biron bir narsaga qiziqishi yo'qligi, nasha chekib olib, o'zlarini eng jo'n ehtiyojlarini qondirishdan bo'lak g'am-tashvishi bo'lmagan bu odamlarning tabiati keskin jirtaki va tajanglikka xosdir. Iltimosga, ta'nalarga yoki ularning xohish-istagini qoniqtirishga rad javobini olsalar, ular yon-atrofdagilar bo'lmag'ur haqoratli so'zlar bilan tashlanishadi, jahldor, hujumkor bo'lib qolishadi. Qiziqish va faollikning susayishdek aldoqchilik, betartib jinsiy aloqalar nashavandlikning tanazzulidek achinarli manzarani to'ldiradi. Xotira susayadi, maktabda olgan bilim va kasbiy malakalar butkul yoki qisman yo'qoladi. Nashavandlar, odatda maktabda o'qishni davom ettira olmaydilar, ishda muhim qololmadilar. Og'ir hollarda tasvirlangan tanazzul rosmi aqli pastlik darajasiga yetadi.

O'smirlarning giyohvandlikdan sarhushlik ko'rinish xuddi kattalardagi kabi kechadi, lekin shaxs tanazzuli esa bir muncha ilgariroq sodir bo'ladi. O'smirlarda jizzakilik, shiddatli hujumkorlik va qo'pollik bilan kechadigan psixopatizatsiya (devonalik) ancha tez rivojlanadi. Ularda kattalarga nisbatan giyohvandlik moddalarga bo'lgan yengib bo'lmas intilish bir muncha tezkor tarzda nomoyon bo'ladi, o'smirlar ularga etishish va qo'lga kiritishda ancha qiyinchiliklarga duch kelganlari bois, ular topish va qo'lga kiritish bir muncha osonroq bo'lgan narkotik va toksik vositalarga ruju qo'ya boshlaydilar. O'smir yoshdagilar uchun giyohvand moddalar katta xavf tug'diradi, shunchaki, uni bir marta qabul qilishning o'ziyoq psixikaga ayanchli ta'sir o'tkazadi. Bu o'rinda, nafaqat mushohada qilishning oliy shakli, etnik va ahloqiy tushunchalarning xususiyati buziladi va ular rivojlanishdan to'xtab qoladi, balki rivojlanayotgan qobiliyatlar ham yo'qoladi, o'smir tezda aqliy, his-hayajonli va ma'naviy munosabatlarda inqirozga uchrab oqsaydi.

Hozirgi kunda "narkotik-kayfiyatni ko'tarishning yaxshigina usuli" deb fikrlaydigan yoshlar ko'paymoqda. Narkotik moddalarning g'ayriqonuniy aylanishiga qarshi kurash hamda iste'mol qilinishining oldini olish-umumjahon ahamiyatida molik masala hisoblanib, Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan

“26-iyun - Xalqaro narkotik moddalarga qarshi kurash kuni” deb e’lon qilingan va har yili jahon hamjamiyati tomonidan keng nishonlanib kelinmoqda.

Hozirgi vaqtda giyohvandlik shakllanishining sabablari to’g’risida ko’plab nazariyalar (fikrlar) mavjud. Ulardan eng ko’p tarqalganlarini ko’rib chiqamiz.

1. *Degenerativ nazariyalar.* Ularda giyohvandlik asosan “ayniyotgan” shaxslarga xos bo’lgan nuqson shaklida ko’riladi. Narkotiklarga eng ko’p o’rganish psixopatik, infantil yoki ipoxondrik-melanxolik, ba’zan vegetativ-og’riqli kompleksli (migren) shaxslarda uchraydi. Shuningdek, miyaning organik kasalliklarini boshidan o’tkazgan, oligofreniya, tutqanoq bilan kasallanganlar unga tezda o’rganadi. Jinoyat olamida giyohvandlarning ancha miqdori tubanlashgan elementlar va fohishalar orasida, ya’ni biz delinkventlar deb belgilagan shaxslar orasida kuzatiladi. Narkotik moddalar juda qimmat turadi, shuning uchun ularni iste’mol qilishga ruju qo’rganlar ularni topish uchun har qanday usullarni izlashga majbur bo’ladilar. Bir qator mualliflar giyohvandlikka moyillik nasldan naslga o’tadi deb ko’rsatadilar.

2. *Biologik nazariyalar.* Bolaning u yoki boshqa sabablar ta’siri ostida rivojlanish jarayonida ma’lum miya hosilalari, birinchi navbatda – kishining hissiyotiga javob beruvchi limbik tizimi shikastlanadi degan taxminlar mavjud. Bu shikastlanishlar juda nozik bo’lib, chamasi, neyronlar (bosh miyasi hujayralari) o’rtasida muloqot va aloqalar o’rnatish darajasida, shuningdek neyronlarning o’z tuzilishlari darajasida sodir bo’ladi. Bosh miyaning to’g’ri rivojlanishi turli sabablar ta’sirida: mexanik shikastlanishlar (miya chayqalishlari), yuqumli kasalliklar, ayniqsa virusli, turli-tuman zaharlanishlar, shu jumladan oziq-ovqatdan og’ir zaharlanishlar natijasida, shuningdek ruhiy zarbalar natijasida buzilishi mumkin. Hayvonlarda o’tkazilgan tajribalarda aniqlanishicha, bolalar ota-onasidan ajratib qo’yilgan hollarda ular endorfinli retseptorlar faolligi ortadi, bu esa xavotirlik tuyg’usi va notinch axloq yuzaga kelishiga olib keladi. Shubhasiz, inson bolalarida ham xuddi shu holat sodir bo’ladi. Opiy ta’siriga beriluvchan retseptorlarning yuqori faolligi narkotik yoki alkogolning ortiq miqdori bilan muvozanatlashadi, bu esa suiiste’molchilik sababi bo’lib xizmat qiladi.

3. *Psixodinamik nazariyalar.* Geroin ta’siriga qaramlik va tegishli hayot tarzini kechirish mazkur nazariyalarda shaxsning “Men”ining sekinlashgan rivojlanishga moslashuvi deb ko’rib chiqiladi. Ruhiyat buzilishlarining xos shakllanishi uchun keskin davr separatsiya-individuallashtirish bosqichining rivojlanishi hisoblanadi.

“Men” - voqelik tamoyillariga muvofiq ravishda ongsiz intilishlar va uning istaklarini boshqargan holda hayot talablariga moslashish imkonini beruvchi ruhiy tuzilishdir. U butun hayot davomida uzluksiz ravishda, lekin bolalikda - tezroq, chaqaloqlikdan boshlab rivojlanib boradi.

Separatsiya - shaxs rivojlanishining boshlang’ich davri bo’lib, unda shaxsning o’zini tashqi dunyodan ajratib olishi sodir bo’ladi va atrofdagi obyektlar bilan faol o’zaro munosabatlar jarayoni boshlanadi.

“Me’yorida ortiq - Men” - “Men”ga nisbatan sudya yoki sensor rolini o’ynovchi, axloqiy ong, o’zini-o’zi kuzatish va ideallar shakllanishiga javobgar

bo'lgan ruhiy bosqich; ota-onalarning talablari va taqiqlari interiorizatsiyasi natijasida hosil bo'ladi.

Bu davrda shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi, ichki turtkilarni boshqarish va "me'yoridan ortiq Men" funksiyasi rivojlanadi. Agar bola ota-onasidan bir-biriga qarama-qarshi ko'rsatmalar olsa, unda uning axloqida noaniq cheklashlar va ahamiyatli zotlarga mutelik vujudga keladi. Agar kelgusida ular uning yonida bo'lmasa, bu jiddiy his-hayajonli yo'qotishga aylanadi. Bunday vaziyatda bolada aybdorlik tuyg'usi rivojlanadi, u unga nisbatan muhabbat tuyg'usi yo'qolishiga o'zini sababchi deb biladi. Natijada unda og'riqli ta'sirga ega bo'lgan ishonchsizlik, hech kimga keraksizlik va qoniqtirilmagan muhabbatga ehtiyoj tuyg'usi rivojlanadi. Bu vaqtda unda muhabbatga bog'lanib qolish va qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyoj darhol sun'iy obyekt – narkotik yordamida qanoatlanirilishi mumkin.

Narkotiklar iste'mol qilishdan qiynalish ushbu ichki nizoni hal etish hisoblanadi. Bunday holda, giyohvand xuddi narkotikka qaram bo'lib qolgani kabi, unga hamroh bo'lgan azoblanishga ham qaram bo'lib qoladi. Giyohvand narkotik iste'mol qilishdan oldin ham, iste'mol qilganidan keyin ham - odamlardan unga bevosita yordam berishlarini so'rashga layoqatsiz bo'ladi. U o'zini rad etilishi qo'rquvidan himoya qiluvchi manipulyativ axloq vositasida vaziyatni nazorat qiladi. Bunday axloqning maqsadi istakni zudlik bilan qondirish hisoblanadi. Giyohvandlar kelajakka ishonmaydilar, ular uchun boshqalarga nisbatan ishonchsizlik, shuningdek o'ziga bo'lgan ishonchning umuman mavjud emasligi xosdir. Umume'tirof etilgan fikrlarga ko'ra, giyohvandlar hayot quvonchlarini qabul qilmaydilar, ular muvaffaqiyatdan qo'rqadilar, ularning axloqi destruktiv xulq-atvorda – asossiz tajovuzkorlik yoki suitsidal harakatlarda namoyon bo'ladi. Aslida esa ularning muvaffaqiyatdan qo'rqishi bu muvaffaqiyat uzoqqa cho'zilmaligi, qachondir tugashi va ular yana xuddi bolaligidagidek chidab bo'lmaydigan og'riq, ko'ngil qolishi va boshqa salbiy hissiyotlarni tuyishlari mumkinligi to'g'risidagi qo'rquvga asoslangan bo'ladi. Shu bois, bu qo'rquvni yengish uchun giyohvand ongsiz ravishda o'z muvaffaqiyatini buzishga intiladi. Demak, giyohvandni yana boladek tobelikda bo'lishiga va majburiyatga ega bo'lmaslikka urinayotgan shaxs sifatida ko'rib chiqish mumkin. Ilk ehtiyojlarini darhol qondirish bilan tavsiflanuvchi bunday inqirozlar ota-onadan ajralish jarayonida ishonch va xavfsizlik muhiti mavjud bo'lmagan tashvishli erta bolalikning natijasi hisoblanadi. Shunday qilib, narkotiklarga qaramlikni qattiq hayajonda yuzaga kelgan og'riqni yengillashtirish va bir qancha vaqtga o'zini boshqarish va ishlash layoqatini oshirishga yo'naltirilgan adaptiv axloq sifatida ko'rib chiqish mumkin. Bir qator tadqiqotchilar, narkotiklar qabul qilish vaqtidagi eyforiya (ko'tarinki kayfiyat) holatini ta'riflashda uni shahvoniy tabiatga kiritadilar va libidonoz faoliyatining buzilishi ko'rinishidagi o'ziga xos farmakogenli orgazm sifatida baholaydilar. Demak, jinsiy munosabatlardan olinadigan lazzat farmakogen tabiatga ega bo'lgan lazzat ta'siri bilan almashtiriladi. Sevgi obyektlariga boshqa zaruriyat bo'lmaydi va giyohvand mazkur holatda o'zining benuqson ekanligini his qiladi, zero, u bilan boshqa hech narsa sodir bo'lmaydi. Lekin keyin farmakotimik krizis boshlanadi, undan chiqib ketishning esa uchta yo'li mavjud: 1) suitsid, bunda bemor uning quvonchi abadiy

bo‘ladi deb hisoblaydi; 2) vaqtinchalik remissiyaga qochish; 3) psixoz – ruhiy kasallikning boshlanishi.

4. *Tizimli-yo‘naltirilgan nazariyalar.* Giyohvandilik bu yerda oilaviy yoki boshqa munosabatlar tizimida patologik (nuqsonli) muvozanat natijasi kabi ko‘rib chiqiladi. Shaxsiy munosabatlarda giyohvand hamkoriga undan kuchliroq bo‘lish imkoniyatini beradi. O‘smir giyohvandlar uchun “uydan uzilish” muammosi xosdir. Bu yerda giyohvandlik soxta mustaqillik va soxta individuallashtirishni qo‘lga kiritish uchun xizmat qiladi. Bu ota-onalarning o‘ta qat‘iy g‘amxo‘r yoki aksincha, ularning to‘liq befarq bo‘lgan holatlarida sodir bo‘ladi. Shunday qilib, ota-onalar tomonidan erta jarohatlanish bolani “salbiy bog‘lanishi”, “xo‘rlanish vahimasi”ga olib keladi. Hatto, u ulg‘ayganda ham, ota-onalari uning uchun avvalgidek ularga tobe bo‘lgan va ulardan uzila olmaydigan o‘ta ahamiyatli shaxslar bo‘lib qoladi, yoxud o‘zini inkor qilishgacha bo‘lgan salbiy e‘tibor va baholash obyekti hisoblanadi.

5. *Ijtimoiy nazariyalar.* Mazkur nazariyalar narkotiklarni iste‘mol qilishni jamiyatning disfunktsiyalanishi natijasi deb hisoblashadi. Mualliflarning fikricha, odamlar jamiyatdagi bosimdan qochish yoki ularning me‘yorlariga qarshi norozilik belgisi sifatida narkotik iste‘mol qiladilar. Ushbu nazariya ayrim tarafdorlarining ta‘kidlashicha, birorta ham giyohvandni davolash ta‘siri ostiga tushirib bo‘lmaydi, chunki u jamiyatni disfunktsiyalovchi giyohvandlikning haqiqiy sababiga ta‘sir ko‘rsata olmaydi. Ularning ta‘kidlashicha, davolash faqatgina o‘z mohiyatiga ko‘ra na kasal, na anomal bo‘lgan odamlarni sharmanda qilishi mumkin. Bu nuqtai nazarni aksariyat amerikaliklar harbiy harakatlar vaqtida heroin iste‘mol qilishga qiziqib qolgan Vyetnam urushi faxriylarining normal hayotga qaytishlari bilan hech qanday muammosiz uni iste‘mol qilishdan voz kecha olganliklari holati bilan tasdiqlanadi.

Zamonaviy psixologiya narkotiklar iste‘mol qilishning bir nechta sababiy darajalarini ajratadi.

Birinchi daraja – ongsiz bo‘lib, tug‘ilish vaqtidagi shikastlanishga aloqador bo‘ladi. Tug‘ilish vaqtidagi jarohat ruhiyatdagi salbiy jarayonlarning aksariyati uchun asos bo‘ladi, chunki oddiy ongli harakatlar yo‘li bilan ulardan qutulish imkoni bo‘lmagani sababli, bu salbiy hissiyotli zararni inson o‘z ichida olib yuradi. Bu darajada shaxsning boshlang‘ich tuzilishi va narkotiklar hamda stimulyatorlarni iste‘mol qilishning asosiy qo‘zg‘atuvchi sabablari hosil bo‘ladi.

Ikkinchi daraja – intuitiv, tana xotirasiga asoslanadi. Bizning barcha salbiy hissiyotlarimiz tanamizda bukuvchi mushaklar va rostlovchi mushaklar o‘rtasidagi harakatga turtki beruvchi mushaklar va uni ushlab turuvchi mushaklar o‘rtasidagi kuchlanish ko‘rinishida aks etadi. Bu kuchlanishni iroda kuchi yoki biron-bir shunga o‘xshash kuch bilan yumshatish mumkin emas. Shu vaqtning o‘zida, narkotiklar va stimulyatorlar, tanaga ta‘sir ko‘rsatgan va ong holatini o‘zgartirgan holda shunday imkoniyatni beradi.

Uchinchi daraja – ongli, simptomni (alomatni) kuchaytirish shaklida. Qandaydir ichki muammoning hal bo‘lishi uchun inson ongli ravishda go‘yo uning barcha ko‘rinishlarini kuchaytirgan holda o‘zining oxirgi holatiga, bema‘nilik

darajasigacha yetkazishi mumkin. Bu holda, uning eng oxiriga yetish uchun vaziyatni ataylab keskinlashtirishda va muammo hal bo'ladi.

Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti giyohvandlikning (toksikomaniyaning) quyidagi diagnostik alomatlarini taklif etadi:

1) tabiiy yoki sintetik zaharli moddani takroriy ravishda qabul qilish natijasida giyohvandda uning o'zi va atrofida u uchun zarar va xavf tug'diruvchi davriy yoki surunkali zaharlanish holati yuzaga keladi;

2) o'sib borayotgan zaharga chidamlilik (va his-hayajonli samaraning pasayishi) tufayli giyohvand dozani oshirishga muhtoj bo'ladi;

3) u endi zaharni qabul qilishdan bosh tortish layoqatiga ega bo'lmaydi, chunki qabul qilishni to'xtatishda unda jismonan og'ir, ruhan chidab bo'lmaydigan holat yuzaga keladi.

Giyohvandlikda shaxsning psixologik va fiziologik o'zgarishlari. Lanjlik, passivlik, jizzakilik, irodasizlik, hissiyot o'zgaruvchanligi, xudbinlik, qiziqish doirasining torayishi, o'z qilmishlariga bo'lgan tanqidiy munosabatning pasayishi xosdir. Giyohvandning tashqi qiyofasi ham o'zgaradi: yuzi sarg'ish-zahil tus oladi, terisi quruqlashadi, ko'z qorachiqalari ingichkalashadi, arterial qon bosimi pasayadi, jinsiy funktsiya o'cha boshlaydi, ich ketishlar yoki ich qotishlar yuz beradi. Yaqqol aks etgan giyohvandlikda qo'llar qaltirashi, sekinlashgan yoki tushunarsiz nutq kuzatiladi. Abstinensiyada xavotir, g'am-g'ussa, ba'zan suitsidal urinishlar, bo'g'inlar, belning tez-tez og'rishi, taxikardiya, nafas olish tezlashuvining, tana haroratining ko'tarilishi, qayt qilish, ich ketishi, titrash xosdir. Garchi giyohvandlikning o'tishi va bashorati, qoidaga ko'ra, alkogolizmga nisbatan jiddiyroq bo'lsada, uning yuzaga kelishining ko'plab shart-sharoitlari va shaxsni qiziqitiruvchi xususiyatlari giyohvandlik va alkogolizm uchun umumiy hisoblanadi. Giyohvandlikning alkogolizmga nisbatan og'irligi (kamroq darajada) shaxsning moyillik xususiyatlariga va iste'mol qilinayotgan moddaning kimyoviy va farmakologik xossalari (ko'proq darajada) uning fiziologik va ruhiy qaramlikni yuzaga keltirish layoqatiga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, giyohvandlikning mohiyati morfin, kokain, heroin kabi kuchli narkotiklar iste'mol qiluvchi shaxslar va stimulyatorlar, barbituratlar, kannabis va boshqalarni iste'mol qiluvchilarda bir xil bo'lmaydi. Giyohvandlikning og'irligi shuningdek, yosh va jinsga bog'liq. Narkotiklar va alkogol qabul qilish ko'pincha hayotiy ehtiyojlarga nisbatan o'rin bosuvchi rol o'ynaydi. Ularning yordami bilan individ kundalik g'am-tashvishlardan uzoqlashadi. Mazkur psixologik tadqiqotlar bo'yicha giyohvandlar va alkogoliklar o'zi haqida past fikrga egadirlar va o'zlariga ishonmaydilar. Doimo bo'lishi mumkin bo'lgan omadsizliklar yuzasidan xavotirda bo'lgan holda, tanqidni o'zlariga og'ir oladilar va doimiy maqtovlar va rag'batlantirishlarga muhtojdirlar. Ko'pincha ular narkotiklar va alkogolni xavotirni bosish, salbiy tashvishlar yoki depressiyadan chalg'ish uchun iste'mol qiladilar. Giyohvandlik yuzaga kelishida oila alkogolizm rivojlanishiga nisbatan kamroq rol o'ynaydi. Shu bilan birga, er-xotinning biri giyohvand bo'lgan holda ikkinchisini giyohvandlikka jalb qilish hollari ham ko'p uchrab turadi. Alkogolizm – etilli alkogolga o'rganish va keyinchalik alkogol unga ruhiy va fiziologik jihatdan qaram bo'lib qolishdan, iborat

bo'lib, somatik va ruhiy sog'liqni buzadi, boshqa odamlar bilan nizolarni keltirib chiqaradi, ijtimoiy va iqtisodiy holatning yomonlashuviga olib keladi.

Alkogolga o'rganib qolish holati mavjud bo'lib, ichuvchi odam ichimlik miqdorini nazorat qilish va hatto ichish to'g'ri kelmaydigan vaziyatlarda uni iste'mol qilishni *vaqtincha to'xtatishga* qodir bo'ladigan maishiy alkogolizm va yuqorida qayd etilgan imkoniyatlari yo'qoladigan *surunkali alkogolizmga* ajratiladi. Bunday hollarda alkogolga ishtiyoqlilik o'zgaradi va kerakli samaraga erishish uchun uning miqdorini sekin-asta oshirishga to'g'ri keladi. Keyinchalik chidamlilik pasayadi va alkogolning nisbatan kam miqdorida ham mastlik yuzaga keladi. Alkogolizmning quyidagi sotsiopsixologik mezonlari ajratiladi: subyekt ertalabdan alkogolli ichimlik ichib olmasa, ishni bajara olmaydi (aks holda unda abstinensiya ko'rinishlari rivojlanadi); u iste'mol qilinayotgan ichimliklar miqdorini boshqara olmaydi va tanaffuslar qilish qiyin bo'ladi yoki iloji bo'lmaydi; amnestik mastlik holatlari mavjud bo'ldi (alkogol o'z axloqi ustidan nazoratni yo'qotadi va kelgusida u haqda eslay olmaydi); va nihoyat, mastlik davrlari yuzaga kelsa, mast holda takroran huquqbuzarliklar sodir etsa, muntazam ravishda ishlash imkoniyati yo'qoladi va oilaviy munosabatlar buziladi. Ta'kidlash joizki, ushbu mezonlar giyohvandlar uchun ham xosdir.

Alkogolizmning psixologik tadqiqotlarida ilgari Freyd bolalik yoshida aniqlangan va keyinchalik saqlanib qolgan lablarning konstitutsional erotizmiga ega bo'lgan o'g'il bolalar ulg'ayganlarida ifodalangan ichish va chekishga bo'lgan istaklarini yaqqol namoyon qilishgan. Keyn Abraxam alkogolizm va shahvoniylik o'rtasidagi psixologik aloqa to'g'risidagi batafsil hisobotni taqdim qilgan. Uning fikricha, alkogolizm sublimatsiyaga layoqatlilikni yemiradi. Natijada alkogol shaxsda yana erta siqib chiqarilgan bolalar shahvoniyligining eksgibitsionizm, sadizm, mazoxizm, inestet va gomoseksualizm kabi ko'rinishlari namoyon bo'ladi. Abraxamning faraz qilishicha, ramziy mazmunda spirtli ichimlik iste'mol qilish alkogolikdagi shahvoniy faollikning o'zidir. Biroq, pirovard natijada alkogolizm jinsiy zaiflikka olib keladi, buning asosida rashk xom xayollari paydo bo'ladi. Paranoyya holatini tahlil qilib, Freyd alkogolli rashk gallyutsinatsiyasini mizojning latent besoqolbozligining ongsiz harakati deb tushuntiradi.

Ijtimoiy nazariya tarafdorlarining ta'kidlashicha, alkogol ijtimoiy muloqot jihatidan odamlar o'rtasida vositachi hisoblanadi va jamiyat bilan munosabatlarni aniqlashtirish uchun ichki vosita kabi qo'llaniladi. Haqiqatdan ham, bir tomondan, alkogol sotsium tomonidan ma'qullanmaydigan qilmishlar sodir etilishini yengillashtirgan holda ijtimoiy me'yorlar, yo'l-yo'riqlar va ta'qiqlarning ahamiyatini pasaytiradi, boshqa tomondan esa – ruhiy o'zini ajratish va xom xayollarni o'stirishga imkoniyat beradi. Shuning uchun, alkogol iste'mol qiluvchi odam, tashqaridan qaraganga nisbatan jamiyatga ancha kuchliroq bog'langan bo'ladi. Bunday holda, alkogol iste'mol qilish ko'tarilgan, hatto ortiqcha o'zini nazorat qilish, ichki ta'qiqlar va ruhiyatidagi ota o'rnining ahamiyati bilan bog'liq bo'ladi. Bunday odamlar doimiy ravishda ularga ichidan bo'shanish imkonini bermay, o'zlarining tinch qo'yamayotgan ichki "kerak" va "mumkin emas"lari bilan munosabatlarni aniqlab boradilar. Ular uchun bu o'zini nazorat qilishdan hatto

mastlik holatida ham “o‘zini qo‘lga olish”ga bo‘lgan urinishlar bilan bir vaqtda undan qutulishga intilishga xosdir. Bir vaqtning o‘zida alkogol aybdorlik tuyg‘usi, depressiya, chiqib ketishga yo‘l yo‘qligini his qilish va jazo g‘oyasi - bostirilgan jinsiy aloqaning ushbu zaruriy yo‘ldoshlariga bog‘liq bo‘ladi. Mualliflarning fikricha, ong ostida ildiz otgan aybdorlik tuyg‘usi tug‘ilgan vaqtdagi jarohatga bevosita aloqador bo‘lib, qandaydir aniq hayotiy holatlar natijasida kelib chiqqan hisoblanmaydi. Alkogolik uchun aybdorlik yukidan ozod bo‘lish usullaridan biri uni biron-bir “jinoyat” bilan, sun‘iy ravishda hosil qilingan vaziyat bilan bog‘lash hisoblanadi, bu esa ma‘lum yengillikka olib keladi. “Jinoyat” orqasidan “jazo” kelishi lozim va u ko‘pincha alkogol ta‘sirining jiddiy va ahamiyatli tarkibiy qismi hisoblanuvchi karaxtlik hisoblanadi. Dipsomaniya davrida alkogolni me‘yoridan ortiq iste‘mol qilish keskin fiziologik zo‘riqishga bardosh berishga layoqatsizligi, psixologik jihatdan keskinlikni yumshatishga bo‘lgan muhtojlik va shaxsning so‘nggi stress holatlariga ichki chidamsizligiga bog‘liq. Har qanday holatda alkogol chidab bo‘lmaydigan ichki bosimdan qutulishga urinish bo‘lib qoladi.

Giyohvandlik va alkogolizm. Ijtimoiy sharoitlarni tadqiq qila borib, kim va qanday qilib narkotiklarni iste‘mol qilishi haqida ko‘plab narsalarni bilib olish mumkin. Tarixiy o‘zgarishlar insonlarda yuzaga kelayotgan alkogolga qaramlik va uning oqibatlarini xarakteriga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Taxminan ikki yuz yil muqaddam odamlar o‘simlik xom ashyosidan toza kimyoviy moddalar olishni o‘rganib olishdi, bu esa kuchli va xavfli narkotiklar yaratilishiga olib keldi. XIX asrning ikkinchi yarmida teri ostiga inyeksiya yuborish uchun ignaning kashf etilishi giyohvandlarga organizmning tabiiy biologik himoya mexanizmlarini aldash imkonini yaratdi: ular narkotiklar juda sekin so‘riladigan, ularning achchiq ta‘mi esa jirkanish va yoqimsiz tuyg‘ularni paydo qiluvchi oziq-ovqat yo‘lini chetlab o‘tgan holda narkotiklarni kiritishni boshladilar. XX asrda ko‘plab sintetik narkotiklar yaratilishi bilan giyohvandlarning imkoniyatlari kengaydi, ularning soni ortdi. Lekin madaniy muhitning narkotikka qaramlikka ta‘siri bu bilan cheklanmaydi. Shubhasiz vaqtning ko‘p qismini ko‘p ichadigan odamlar bilan o‘tkazadigan kishilar ham spirtli ichimliklarni suiste‘mol qiladigan bo‘lib qolishadi. Ayrim etnik guruhlar alkogolizmga boshqalardan ko‘ra ko‘proq moyildirlar, bu esa, chamasi, avloddan-avlodga o‘tuvchi spirtli ichimlik iste‘mol qilish an‘anasi bilan bog‘liq. Narkotiklarni iste‘mol qilish ustidan jamiyat nazoratining susayishi narkotikka qaramlar sonining ko‘payishiga sababchi bo‘ladi. Agar narkotik iste‘mol qilish an‘anasiga ega bo‘lmagan va uning kishiga ta‘siri oqibatlariga tayyor bo‘lmagan madaniy muhitda paydo bo‘lsa, unga qaramlik epidemiya kabi ommaviy tus olishi mumkin. Amerikalik hindu qabilalari alkogol bilan tanishgan vaqtda shunday voqealar sodir bo‘lgan. Zamonaviy industrial jamiyatda giyohvandlikning yuqori darajada ekanligi sabablaridan biri narkotik moddalarni iste‘mol qilishni tartibga soluvchi belgilangan qoidalarning mavjud emasligi bo‘lishi mumkin.

O‘zini-o‘zi yemiruvchi axloqning eng keskin shakli o‘zini-o‘zi asrash yoki hayotini asrash instinktining buzilishida namoyon bo‘ladi. Bu instinkt hayvonot olami, shu jumladan insoniyat turmushida muhim rol o‘ynaydi, chunki uning ta‘siri tirik organizm faoliyatining asosiy stimullari – “jazo”, “lazzat” stimullariga

asoslangan. Shuning uchun uning buzilishi homeostaz – hayotiy muhim funksiyalarni ta'minlash va muvozanatlash kompleksining buzilishi bilan bog'liq.

Homeostaz – biron-bir tizimning ushbu muvozanatni buzuvchi ichki va tashqi omillarga qarshi ta'sir ko'rsatish yo'li bilan saqlanadigan muvozanatli holatidir.

Haqiqatdan ham, garchi ular hayvonot olamida odamlardagiga nisbatan kamroq uchrasada, o'zini-o'zini o'ldirish holatlarini hayvonlarda, masalan, o'zini-o'zi o'ldiruvchi kitlarda ham kuzatish mumkin. Jonivorlar ko'pincha sherigini yo'qotish, erkinlikdan mahrum bo'lish va hatto egasini yo'qotish oqibatida yuzaga kelgan og'ir hissiy holatlarda o'zini-o'zi o'ldirishga urinadilar. Ba'zan bunday holatda ular oziqlanishdan bosh tortadilar, o'zlariga shikast yetkazishga intiladilar. Odam o'z hayot yo'lining chegarasini aniq tasavvur etuvchi yerdagi yagona mavjudot hisoblanadi. Uning o'limga munosabati g'oyat murakkab va ko'p ma'nolidir: u xuddi doimo unga tayyorlangandek bo'ladi va shu bilan bir vaqtda hech qachon uzil-kesil tayyor bo'lmaydi. Bu ambivalent munosabatlar bir qator badiiy asarlarda o'z aksini topgan. Shuning uchun, kishining o'zini-o'zi o'ldirishi muammosi shuningdek, ratsional – ongli va irratsional – ichki his bilan sezish bilimlarining nisbatiga bog'liq. Bu jihatdan kishi uchun o'zini-o'zi o'ldirish vaqtinchalik chora hisoblanmaydi. Axir hech narsani hech narsaga almashtirib bo'lmaydi.

5.4. Ichkilikbozlik haqida

“Ichkilikbozlik bartaraf etish choralari to'g'risidagi” qaror har bir ichkilikbozlikka qarshi qaratilgan ishni tubdan qayta ko'rish har tomonlama asoslandi. Tashkiliy, ma'muriy-huquqiy va tarbiyaviy tadbirlarni majmuini ishlab chiqarish va amalga oshirish hushyorlikni turmush tarzi sifatida targ'ib etishning boshlanishi bo'ldi. O'quvchi yoshlarni ichkilikbozlikka qarshi tarbiyalash hushyorlik uchun kurashda eng muhim yo'nalishlardan biridir. Ta'lim muassasalarida ichkilikbozlikka qarshi va psixigigienik tarbiyani takomillashtirish yuzasidan metodik “tavsiyanomalari”da shu maqsadda quyidagilar taklif yetiladi.

➤ Oliy o'quv yurtlari talabalarida yangi avlodlarni ichkilikbozlikka jalb etish jarayonini tuhtatish zarurligini, tushunishni, ichki e'tiqodni, o'quvchilarning ongiga va xulq-atvoriga ahloqiy ta'sir ko'rsatish qobiliyatini tarbiyalab, ularning metodik tayyorligini ta'minlash:

➤ Ichkilikbozlikka qarshi qaratilgan ishga bu har bir pedagogik bugin: boshlangich sinflar o'qituvchilari, fan o'qituvchilari, sinf rahbarlari o'quvchilari uchun maktablar, boshqa o'quv yurtlari jamoalarini jalb etish.

➤ Har bir oilada bolalarni tarbiyalash uchun qulay sharoitlarni yaratishga erishib oila va maktabni mustahkamlash ittifoqini yo'lga quyish: barcha ta'sir choralari ko'rib, ichuvchi ota-onalarga qarshi murosasiz kurash olib borish.

➤ O'quv yurtlarida ham, turar joylarda ham o'quvchi yoshlarning bo'sh vaqtni qiziqarli va foydali o'tkazish ko'nikmalarini singdirish.

Shuningdek, o'quvchilarga “Bezorilik manbalari” mavzuida bezorilikni keltirib chiqaruvchi sabablarni (spirtli ichimliklarni suiste'mol qilish), shuningdek bunday hodisalarga qarshi kurash yo'llarini aniqlab olish zarur. Bezorilar odamlarning

sha'ni, salomatligi, qadr-qimmatiga suiqasd, ularga qarshi kurash faqat jamiyatning emas, shu bilan birga har bir fuqaroning zarur vazifasidir. Shuningdek, o'quvchilar spirtli ichimliklarga qarshi muammoga doir asosiy bilimlarni egallashlari kerak. "Spirtli ichimliklar va oila" mavzusini muhokama qilib, bunda ichkilikbozlik va oilaviy hayotning bir-biriga e'tiborni qaratish, oila byudjeti, bolalar tarbiyasi, er-xotin munosabatlari va hokazolar uchun ichkilikbozlikning oqibatlarini tahlil etish lozim. Maktabda sinfdan tashqari mashgulotlardan ichkilikbozlikka qarshi ishlarning kitobxonlar konferensiyalari, savol-javob kechalari, bahslar, maxsus varaqalar chiqarish, yuqori sinf o'quvchilarini spirtli ichimliklarga qarshi targ'ibotga jalb etish, ilmiy ommabop va badiiy filmlarni ko'rish va muhokama qilish, ichkilikbozlikka moyillik doirasida o'smirlar bilan yakka tartibda ish olib borish kabi ko'pgina boshqa shakllar bor. Maktablarda o'quvchilarni spirtli ichimliklarga qarshi tarbiyalash kengashlari, yoshlar o'rtasida ichkilikbozlik, huquq-tartibotni buzishning oldini olish yo'zasidan barcha manfaatdor tashkilotlarning kuch-g'ayratini muvofiqlashtiruvchi markazlar tuzish lozim. Maktab va ota-onalar oldida katta aniq vazifa - o'quvchi hayotdan har qanday miqdorda spirtli ichimlik ichishni istisno etish, uning nikotinga o'rganib qolishiga yo'l qo'ymaslik vazifasi quyilgan. N.Ya.Konit va Ye.S.Skvorsovaning ma'lumotlariga qaraganda, spirtli ichimlikka eng jadal oshno bo'lish o'g'il bolalarda 10-14 yoshda, qiz bolalarda 15-16 yoshda ro'y beradi. Tarkib topgan vaziyatni oila o'zgartirish mumkin, chunki u bolalarning tarbiyalashda hal qiluvchi o'rin tutadi. Buning uchun maktabning spirtli ichimliklarga qarshi ishi ota-onalarga buni tushuntirishdan iborat edi va shundan boshlanishi kerak. Ota-onalar yig'ilishlaridan birida bolalarni oilada spirtli ichimliklarga qarshi tarbiyalashning ahvolini muhokama qilishi kerak. O'qituvchi yoki vrachning ma'ruzasida spirtli ichimliklarga oshno bo'lishning halokatli oqibatlari haqida ota-onalarni ogohlantiribgina qolmay, kattalar o'rtasida ham hushyor turmush tarzini joriy etishga ko'maklashuvi asosli tavsiyanomalar ham berish kerak. Oilada ahloqiy tarbiyani takomillashtirish zarur bo'lib, u ichkilikbozlikka qarshi ta'lim va tarbiya bilan chambarchas bog'liqdir. O'quvchilarda zararli odatlar va ularning noto'g'ri xatti-harakatlarining oldini olish uchun ruhiy kasallik bilan bog'liq tabaqalashtirilgan pedagogik qarovsizlik diagnostikasi o'tkazib borishning katta ahamiyati bor. Bu masalalar vrach vakolatiga kiradi, lekin o'qituvchi o'quvchilarda zararli odatlarning, xulq-atvor chetga chiqishning shakllanishiga yo'l qo'ymaslik, muhtojlarni o'z vaqtida mutaxassisga maslahatga yuborish uchun bu narsalarni bilishi kerak. O'qituvchilar maktab vrachlari bilan hamkorlikda sanitariya ta'limi ishlarni o'tkazish, ruhiy zo'rikish va zararli odatlarning oldini olish uchun maktabda autogen mashqi mashg'ulotlarini o'tkazish juda katta samara beradi. Shuningdek, maktab faollari balog'atga yetmagan yoshlar ishlari inspeksiyasi hodimlari bilan kelishilgan holda "Ko'cha", "O'smir", kabi turli operatsiyalar, ashaddiy dars qoldiruvchilar, spirtli ichimliklarni ichish bilan shug'ullanuvchilarni aniqlash yo'zasidan reydlar o'tkaziladi. O'quvchilar spirtli ichimliklarga qarshi muammoga doir asosiy bilimlarni egallashlari kerak. Sinfdan tashqari mashgulotlar doirasida "Hushyorlik", "Spirtli ichimliklar va turli mamlakatlarda ichkilikbozlikka qarshi kurash choralari.

“Spirтли ichimliklar va bolalar tarbiyasi”, “Spirтли ichimliklarsiz bayramlar va rasmlar”. Bunda o‘quvchilar, o‘qituvchilar turli mutaxassislarni ma‘ruzachi qilib tayinlab, mashg‘ulotlarni bahs keng fikr almashuv tarzida o‘tkazish mumkin. Hamda bu holni oldini olish uchun kurash klublari va jamiyatlarini tashkil etish.

Hayot yo‘lining ko‘pgina qismini bosib o‘tgan kattalarning, keksalarning pand-nasihat o‘gitlarini hamma yoshlar ham qabul qilavermaydilar. Ba‘zan yoshlarga katta yoshli kishilar salbiy ta‘sir ko‘rsatadilar, ularning iltifotiga berilib: “Kel, endi mana shu bir ho‘plam narsani qaytarma, katta yigit bo‘lib olding-ku, ma, ol, deb” qistashlariga, ularning erkalashlariga uchib, yoki tarbiyasiz tengdoshlariga taqlid qilib, bir ho‘plab, keyingi safar ozgina ko‘proq, asta-sekin doim iste‘mol qilish odat tusiga kirib qoladi. Shu bilan bola ichishga, chekishga ruju qo‘ya boshlaydi va buning oqibati juda salbiy bo‘ladi. Nima uchun ichadilar degan hakli savol hammani qiynasa kerak. Gap shundaki, odatda ichuvchilar bu illatlarni dastlab hali sog‘lik-salomatlikni kam uylaydigan kuch-quvvatga to‘lgan, to‘lib kelayotgan o‘smirlik davrida ya‘ni balog‘at yoshida o‘rganadilar. Ammo yoshi o‘tib borgan sari bu illat inson salomatligini anglab yetadilar. Buning uchun bola yoshligidan yahshi tarbiyalangan bo‘lishi lozim. Bola avvalo tarbiyani uyda ota-onalar bola tarbiyasi bilan doim shug‘ullanishlari, kun davomida nimalar bilan band bo‘lganligi kimlar bilan do‘stlashganini doimo nazorat qilib borishlari shart. Bolaga haddan tashqari e‘tiborsizlik ham, haddan tashqari e‘tibor berish ham yomon e‘tiqodlarga olib boradi.

Tayanch tushunchalar:

Addiktiv xulq. Tobelik turlari. Addiktiv xulq yuzaga kelish omillari. Jismoniy va ruhiy tobelik. Addiktiv xulq yuzaga kelish bosqichlari. Addiktiv xulq profilaktikasi. Narkomaniya. Quvvatlovchi markazlarning shakllanishi va gedonik komponentlar bilan kechuvchi ehtiyoj sikli. Emotsional va irodaviy quvvat. Narkotizmning “qora yashigi”.

Nazorat savollari:

1. Giyohvandlik to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
2. Giyohvandlikning qanday alomatlari mavjud?
3. O‘quvchilar giyohvandlikka qarshi qanday tarbiyalanadi?
4. Jinoyat nima? Jinoiy guruh nima?
5. Jinoyat turlarni ayting?
6. Voyaga yetmagan bolalar jinoyatchiligining sabablarini ayting?
7. Voyaga yetmagan bolalar jinoyatchiligining oqibatlarini izohlang?
8. Jinoyatchilikning muammolari nimalardan iborat?
9. Voyaga yetmagan bolalar bilan korreksion ishlar borishni izohlang?
10. O‘spirinlar jinoyatchiligining o‘ziga xos xususiyatlarini tushuntiring?

6-BOB. PSIXOSEKSUAL RIVOJLANISH DEVIATSIYALARI

6.1. Ruhiy-jinsiy rivojlanish deviatsiyasi

Jinsiy deviatsiyalar jinsiy mayl yoʻnalishi yoki uni qondirish usullarining buzilishi hisoblanadi. Ilgari ularga jinsiy axloqning mazkur jamiyatdagi umume'tirof etilgan modelidan farq qiluvchi har qanday jinsiy ehtiyoj va harakatlarni kiritishgan, zero ular nafaqat buzilishlar hisoblangan, balki ma'naviy jihatdan qoralangan ham. Hozir ko'pgina seksologlar jinsiy deviatsiyalarning faqat bir qismiga aniq nuqson deb qaraydilar. Ruhiy-jinsiy deviatsiya deganda libidoning sifatli o'zgarishi nazarda tutiladi.

Libido (lot. libido - mayl, istak, intilish) - jinsiy mayl, jinsiy yaqinlikka intilish.

O'zida miqdoriy o'zgarishlarni ifodalovchi frigidlik, satiriazis, nimfomaniya, erotomaniya va jinsiy maylning boshqa turlari ularga kirmaydi. Onanizm to'g'risida bir xil ma'nodagi fikrlar mavjud emas: u shunchalik tarqalib ketganki, ko'pchilik mualliflar uni jinsiy rivojlanishning buzilishi sifatida tavsiflashdan bosh tortadilar.

Onanizm (bibliyada keltirilgan personaj Onan nomi bo'yicha) – erogen zonalarini mexanik qo'zg'atish yoki ruhiy to'liqlantirish yo'li bilan o'zini jinsiy qanoatlantirishdir.

Ruhiy-jinsiy deviatsiya rivojlanishining quyidagi turlari ajratiladi:

Jinsiy o'zini-o'zi anglashning buzilishi.

Transseksualizm – gonadalar, urogenital yo'llari va ikkilamchi jinsiy belgilarning to'g'ri shakllanganiga qaramay o'zini qarama qarshi jinsga tegishli deb hisoblash.

Transseksualizmning tarqalganligi aholining 1:37000 qismiga to'g'ri keladi, vaholanki u erkaklarda 2-3 marta ko'p uchraydi. Bu ruhiy-jinsiy rivojlanishdagi og'ish jinsiy axloq uchun javobgar bo'lgan miya tuzilishi differensirovkasidagi, birinchi navbatda, gipotalamusning qo'pol buzilishi bilan bog'liq bo'lib, to'g'ri jinsiy tarbiya olganiga qaramasdan, autoidentifikatsiyaning buzib ko'rsatilishiga va boshqa jinsga mansubligini his qilishga olib keladi. Jinsiy differensirovka buzilishining ifodasi keng doiralarda o'zgarishi mumkin. Jinsiy o'zini-o'zi anglash shakllanishi bosqichida bunday bolalar o'zlarini qarama-qarshi jins nomlari bilan ataydilar, qarindoshlaridan birovlarining oldida ularni o'g'il bola emas, balki qiz bola deb aytishlarini, yoki aksincha, iltimos qilishadi. Bolalar hech bo'lmasa, jinsiy munosabatlardagi betaraf (neytral) bo'lgan kiyimda yurish huquqini olishga harakat qiladilar, lekin qarama-qarshi jinsning kiyimlarini kiyishni maqsad qilib qo'yadilar. Dastlabki vaqtda bunday axloq kattalar tomonidan bolalarcha hazil, tentaklik yoki injiqlik deb qabul qilinadi. Holatning jiddiyligi va ko'ndirishlarning samarasizligini anglagach, ota-onalar yanada "ta'sirchan" choralarni qo'llashga harakat qiladilar, lekin odatda maqsadga erisha olmaydilar. Aslida transseksual bolalarning hayoti – bu doimiy, fojiaga to'la bo'lgan o'z "Men"i bilan jinsini o'zgartirish, shaxsiy jinsiy o'zini anglash va o'zining atrofdagilar tomonidan qabul qilinishi o'rtasida muvofiqlikka erishish huquqi uchun kurashdir. Jinsiy autoidentifikatsiyaning buzilishi ifodalangan barcha holatlarda transseksualizm 5 yoshgacha manifestatsiya (namoyish) qiladi. Axloqning jinsiy roli shakllanishi bosqichida, ko'pincha,

kattalarning azoblariga zid ravishda, boshqa jinsga mansublikni his qilish jinsiy roldagi axloqning tegishli shakllariga burkanadi va transseksualizm namoyon bo'lish uchun ko'p imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Ruhiy-jinsiy yo'nalishlar shakllanishining bosqichi transseksualizmida to'g'ri jinsiy rivojlanishdan ko'ra yanada murakkabroq va mas'uliyatliroqdir. Uning boshlanishi ikkilamchi jinsiy belgilar va jinsiy a'zolar rivojlanishining cho'qqisiga yetgan, shuningdek jinsiy mayl shakllanishi sodir bo'ladigan pubertatli davrga to'g'ri keladi. Jinsiy bezlarning faol ishlashi boshlanishi bilan qarama-qarshi jinsga mansublik hissi keskin ortadi, "begona" maydondagi hayot qiynoqqa aylanadi, boshqa jins kiyimini kiyish doimiy tus ola boshlaydi. Jinsiy a'zolar va ikkilamchi jinsiy belgilarning rivojlanishi nihoyatda keskin qabul qilinadi, chunki ular "o'zga" jinsga mansublikdan dalolat beradi va ular "noto'g'ri" axloqning dalili bo'lib xizmat qiladi.

Deyarli hamma yorqin transseksuallar har qanday, hatto aldov yo'li bilan bo'lsa ham jinsini o'zgartirishga intiladilar. Ruhij-jinsiy deviatziyaning shakllanishi bosqichida faqat pasportdagi jinsni o'zgartirishning o'zi yetarli bo'lmaydi va transseksualning atrofdagilar tomonidan uni o'zi "istagan" jins vakili sifatida to'liq e'tirof etishlarini talab qiladilar. Jinsiy maylning shakllanishi aksariyat hollarda jinsiy o'zini-o'zi anglashga mos keladi, ya'ni jinsiy moyillik erkakcha autoidentifikatsiyali ayollarda ayollarga nisbatan, ayollarcha autoidentifikatsiyali erkaklarda esa - erkaklarcha yuzaga keladi. Tashqaridan bunday moyillik gomoseksuallik kabi qabul qilinadi, lekin mazmunan bunday emas, zero jinsiy o'zini-o'zi anglash bilan kelishgan holda u qarama-qarshi jinsga qaratilgan. Erkak-transseksuallar sherik sifatida geteroseksual erkaklarni afzal ko'rishadi va ularning jinsiy faolligi gomoseksual ekanligi to'g'risidagi fikrlarni rad etishadi. Ammo, ayollar bilan aloqa qilish ular tomonidan g'ayritabiiy holat, masalan, gomoseksuallik kabi qabul qilinadi. Aksariyat transseksuallar o'zlari mansub jins vakillari bilan jinsiy aloqaga kirishadilar. Jinsiy mayl qarama-qarshi jins vakillarida ham shakllanishi mumkin, lekin garchi tashqaridan geteroseksual bo'lib ko'rinsada, uni gomoseksual deb baholash lozim.

Ehtiyoj va atrofdagilarning fikriga bog'liqlik o'rtasidagi o'zining "nuqsoni" bilan doimiy kurash shaxsning disgarmoniyasiga, uning hatto ruhiy-nuqsonli malolliklarsiz patoxarakterologik shakllanishiga olib keladi. Bunday ayollar va erkaklarning katta qismi qarama-qarshi jinsga xos bo'lgan ishga moslashadi. Ayollar shunchaki erkakcha kasbni emas, balki ulardan eng nufuzlilari bo'lgan: uchuvchilar, uzoq masofalarga suzuvchilar, geologlar, tergovchilar, jarrohlar va hokazo kasblarni tanlashadi. Bunda ular nafaqat o'zligini namoyon qilish, balki "teng huquqlarda" erkaklar jamiyatida aylanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Kasb ularning erkakcha odatlari, o'zlarini tutishlari, kiyinish uslublariga mos bo'ladi. Transseksual erkaklarga ijtimoiy moslashish ayollarga nisbatan qiyinroq bo'ladi. Bolalikdan ularning nazokatlilik pichinglarga, mensimaslikka va hatto tengdoshlari tomonidan ta'qib qilinishiga olib keladi. Nazokatli o'g'il bola tengdoshlarining iyerarxik zinapoyasida eng past pog'onaga ega bo'ladi, "ikkinchi navli" odam bo'lib qoladi. Ular kelgusida tanlaydigan ayollarning kasblari nufuzli emas va erkaklarning

hayratini hamda pichinglarini yuzaga keltirishda davom etadi. Biroq qizlar, kelgusida esa ayollar ularga xayrixoh munosabatda bo'ladilar, "kuchli" jins kamchiliklaridan xoli bo'lgan bunday yumshoq tabiat va ko'ngilchan erkaklarni o'z jamoalariga jon deb qabul qiladilar.

Transseksualizmni differensiyali diagnostika qilishning qiyinchiliklari shu bilan bog'liqki, bemorning jinsini o'zgartirish haqidagi iltimosi shifokorlar tomonidan bema'ni deb, ruhiy kasallikning ko'rinishi kabi qabul qilinadi. Jinsni o'zgartirish haqidagi g'oyat qimmatli va hatto bema'ni g'oyalar haqiqatda turli ruhiy buzilishlar natijasida, ko'pincha paranoyyali sindrom va bosh miya organik jarohatlanishi holatlarida ham uchraydi.

Intersekslarning kuzatishlaricha, erkak jinsini ayol jinsiga o'zgartirishdan ko'ra, ayol jinsini erkak jinsiga o'zgartirish ancha osonroq ekan. "Erkakcha" yurishning o'ziga xos xususiyatlari uzoqroq saqlanadi va "ayollarcha" xususiyatlarga nisbatan tezroq o'zlashtiriladi. Erkaklar kiyimini kiyish odati ham osonroq yuzaga keladi. Erkak jinsidan ayol jinsiga o'tgan ayrim shaxslar, ayollar narsalarini orttirishadi, pariklar, shinyonlar, hamma mumkin bo'lgan parдоз buyumlarini (kosmetikani) qurol qilib olishadi. 20-21 yoshdan keyin jinsni o'zgartirish maqsadida ijtimoiy sabablarga ko'ra qiyinlashadi: aksariyat individlar mutaxassislikka ega bo'lishgan, ma'lum ijtimoiy mavqega ega bo'lganlar va hokazo. Nafaqat hujjatlarni rasman almashtirish, balki turar joyini o'zgartirish (odatda boshqa shaharga ko'chib ketish), eski tanish-bilishlarga va qarindoshlar bilan uchrashuvlarga to'liq barham berish, yangi mutaxassislikka ega bo'lish va shu kabilar talab qilinadi. Avvalgi jinsda go'yoki ijtimoiy "o'lim" va yangi jinsdagi "tug'ilish" sodir bo'ladi.

Jinsini o'zgartirishga faol intiluvchi yorqin transseksuallar bunday imkoniyatni topa olmagan va ularning pasport bo'yicha jinslari va jinsiy o'zini-o'zi anglash o'rtasidagi nomuvofiqlik hal bo'lmagan holatlarni oldindan aytish noqulaydir. Bunday hollarda uzoq davom etadigan depressiv holatlar, o'z joniga qasd qilish fikri va urinishlar uchrab turadi. Jins o'zgartirishning barcha murakkabliklariga qaramay unga erishgan transseksuallar o'zlarini ancha yaxshi his qiladilar, jinsiy jihatdan moslashib hatto nikohga kira oladilar.

6.2. Jinsiy rolli axloq stereotipining buzilishi shakllari

Jinsiy rolli axloqning transformatsiyasi – bu to'g'ri jinsiy o'zini-o'zi anglash saqlangan holda boshqa jinsga xos bo'lgan jinsiy axloqning shakllanishidir. Xuddi transseksualizmdagi kabi, miya tuzilishi jinsiy differensiyalanishining buzilishi uning etiologik omillaridan biri bo'lib chiqadi, biroq bu buzilishlar uncha qo'pol emas va faqat asosiy omil - mikroijtimoiy muhit ta'siri uchun fon bo'lib xizmat qiladi. Bunday holda, jinsiy rolli axloq oiladagi jinsiy rollar buzilganda (rahbar rolini o'ynovchi haddan tashqari hukmdor ona va bo'ysunuvchi ota) yoki noto'liq oilalarda, ona o'g'lini "o'z qiyofasi va o'xshashligi" bo'yicha tarbiyalaganda buzib ko'rsatilishi mumkin. Qiz bolalar onadan ajratib qo'yilganda, onalik muhabbatining yetishmovchiligi, bolalikdagi erkalashlar yo'qligi kelajakda ayollar me'yoriga xos

bo'lmagan tajovuzkorlik va qahri qattqlikka, onalik instinktining mavjud bo'lmasligiga olib keladi.

Axloqiy buzilishlar transseksualizmning klinik ko'rinishi bilan juda o'xshashdir, biroq, bu yerda boshqa jinsga mansublik hissi mavjud emas. Jinsiy rolli buzilishlar rolli o'yinlar bosqichida, qizlar jon deb urush-urush, mashinalar o'ynaganda, o'g'il bolalar bilan teng ravishda urishishganda boshlanadi. Boshqa qizlarni ular sezmaydi, o'yingacha ularga faqat "ota", "kuyov", "aka" rolidagina iltifot ko'rsatadilar va bajonidil o'g'il bolalarning kiyimlarini kiyadilar, lekin, odatda, garchi unda o'zlarini birmuncha noqulay his qilsalarda, qizlarning kiyimiga, ayniqsa chiroyli ko'ylaklarga qarshi chiqmaydilar. Agar ular badiiy havaskorlikda ishtirok etadigan bo'lsalar, unda o'g'il bolalarning rolini afzalroq ko'radilar, sport musobaqalarida muvaffaqiyatlarga erishadilar. O'g'il bolalar yumshoq tabiatli, ko'ngilchan, itoatli, ozoda, ba'zan hatto xushomadli bo'ladilar; urishmaydilar, ziddiyatlardan qochadilar, qizlar bilan tinch o'yinlarni afzal ko'radilar, uydagi ishlarga yordam berishni yaxshi ko'radilar; musiqa, figurali uchish, raqs, balet bilan jon deb shug'ullanadilar; uydagi kichkintoylarni parvarish qiladilar, hovlida, maktabda kichik bolalarga g'amxo'rlik qiladilar. Bunday bola odatda, tarbiyachilarning xursandchiligi ichiga sig'maydigan va boshqa ota-onalarning havasini keltiradigan "ideal bola"dir.

Ikkala jinsdagi o'smirlarning jinsiy mayllari shakllanishi davrida ularda gomoseksual moyillik yuzaga kelishining ulkan xavfi mavjud. Bunday hollarda transformatsiyalangan axloqqa ko'pincha kiyim almashtirish va qarama-qarshi jinsning kiyimini kiyishga intilish - transvestizm qo'shiladi. Biroq, ko'p hollarda interseksual kiyimlarni, ya'ni qizlarda erkaklarning shimi, jinsilari va yigitlarda burma hoshiyalar, jimjimador ko'ylaklar, yorqin kiyimlarni afzal ko'rish kuzatiladi.

Jinsiy rolli transformatsiya qilingan ayollarga o'z jinsi vakillariga befarq yoki salbiy munosabat xosdir, ko'p hollarda, ular ayollar bilan umumiy qiziqishlar va hatto so'zlashish uchun mavzu topa olmaydilar. Ularning kiyimida qat'iy kostumlar, sipo ranglar ustun bo'ladi, kalta turmak pardozi qilinmaganligi, zeb-ziynatlarga befarqlik bilan uyg'unlashadi. Bunday ayollarda jinsiy o'zini-o'zi anglash buzilmagan, ular doimo o'zlarini ayol sifatida his qiladilar, erkak shakliga kirishga intilmaydilar, o'z tanalaridan uyalmaydilar. Biroq moyillik shakllanishi bosqichida faqat qarama-qarshi jins bilan munosabatda bo'lish, do'stona munosabatlar, qarama-qarshi jins jamoasidan ajralib qolish ruhiy-jinsiy rivojlanishni to'xtatib qo'yadi. Odatda, jinsiy xabardorlik ham kechikadi. Birinchi muhabbat kech yuz beradi, u ko'pincha tengdoshlariga emas, balki ancha katta yoshdagi erkaklarga qaratilgan bo'ladi. Bunda sevgi ko'pincha platonik bosqichda to'xtab qoladi, shahvoniy ko'rinishlarga o'tish haqorat kabi qabul qilinadi. Jinsiy hayot boshlanishida shahvoniylik bostirilgan bo'ladi, axloqning erkakcha stereotipi, toqatsizlik va sherigiga nisbatan tajovuzkorlik ustun turadi. Ayollarga xos moslashish, oqlash va kechirish mahorati mavjud bo'lmaydi. Ayollarning transformatsiyalangan jinsiy rolli qismi, yaxshi ijtimoiy moslashuviga qaramay, umuman jinsiy hayotni boshlay olmaydilar. Ishda, xuddi qachondir maktabdagi kabi, erkaklar bunday ayolni jinsiy obyekt emas, balki "o'zlarining yigitlari" kabi qabul qilishadi. Erkaklar borasida ish

bo'yicha munosabatlar, axloqning erkakcha uslubi, noz-karashma qilishni bilmaslik, xotinlarga xos latofatning yo'qligi kabi sifatlar bunday ayollarning qari qiz bo'lib qolishlariga sabab sifatida xizmat qiladi. Jinsiy rol transformatsiyalangan ayollarda axloqning erkakcha stereotipi bilan bir qatorda deyarli har doim sadizm elementlari namoyon bo'ladi. Agar ular erkaklarni jismonan qiynashga erisha olmasalar, unda muntazam ravishda ularni ma'naviy kamsitishga urinadilar.

Jinsiy rol axloqi transformatsiyalangan erkaklarning ijtimoiy moslashuvi transseksual erkaklarga nisbatan ancha yengilroq o'tadi, chunki ularda kiyim almashtirish va jinsini o'zgartirishga namoyishkorona intilish yo'q. Yumshoq tabiatlilik, konformlilik ularga pazandalik san'atida, tikuvchilikda va hokazolarda o'z o'rinlarini topish imkonini beradi. Oilada bunday erkaklar xotinlarini uy tashvishlaridan xalos qilgan holda a'lo darajada moslashadilar. Ular oilani saqlab qolish uchun xotining nohaqligi va kamsitishlarini chidam bilan ko'taradi va bunday oilalar odatda buzilmaydi.

Giperrolli axloq – jinsiy rolning ayrim xususiyatlarining haddan ziyod aksentuatsiyasi. Uning shakllanishida miya tuzilishining jinsiy differensiyalanishi jarayoni ahamiyatga ega. Masalan, hayvonlarda o'tkazilgan tajribalarda tajovuzkorlik, harakatlantirish faolligi, onalik instinkti kabi xulqiy aktlarda aniq jinsiy farqlar belgilangan. Ularning ifodalanishi gipotalamusning androgenlar yoki estrogenlarga nisbatan sezuvchanligi bilan belgilanadi. Miya differensiyasining buzilishlari keyinchalik giperrolli axloq shakllanadigan fon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Gipermaskulinli axloqqa gipertimli, beqaror, isteroidli aksentuatsiya va psixopatiya, giperfeminli axloqqa esa – infantil-qaram bo'lgan, astenonevrotik, psixastenik, sensitiv va nihoyat, o'sha isteroid juda o'xshashdir.

Giperrolli axloqning oddiy modeli doirasida, birinchi navbatda, erkaklarda sadizm va ayollarda mazoxizm vujudga kelishi kuzatiladi.

Sadizm – jinsiy sherigiga azoblar yetkazish yoki uni kamsitish yo'li bilan olinadigan jinsiy lazzat.

Mazoxizm – sherigiga jismoniy yoki ma'naviy azoblar yetkazish sharti bilan olinadigan jinsiy lazzat.

Ona bilan jismoniy va his-hayajonli muloqot yo'qligi bolalarda tajovuzkor axloq rivojlanishiga olib keladi. Nuqsonli mazoxistik perversli odatlar va ko'rsatmalar shakllanishi mexanizmlari ham shunga o'xshash, lekin ularning boshlang'ich asosida ona bilan muloqotning yo'qligi emas, aksincha, haddan ortiqcha g'amxo'rlik, erkalatib suyultirish va hokazolalar yotadi. Sadistlar odatlar va ko'rsatmalarining shakllanishi epileptoidli, beqaror, shizoidli psixopatiyalarda sezilarli darajada yengillashadi. Mazoxistik ko'rsatmalar ko'pincha shizoidli, astenonevrotik va psixastenik psixopatiyalar bilan uyg'unlashadi.

Gipermaskulinli axloq axloqning diqqatni tortuvchi erkakcha tipida, o'ta "erkakcha" nufuzli kasbni egallashga intilish, "erkakcha" sport turlari bilan shug'ullanishda namoyon bo'ladi. Jinsiy rol axloq shakllanishi bosqichida bunday gipermaskulinlilik yuqori darajadagi tajovuzkorlik, norasmiy rahnamolikka intilishda ifodalanadi. Jinsiy hayotda orgastik bo'shanish olishga intilish, suyishlarni

to'liq rad etish va ayolning qoniqmaganligiga befarq qarash yaqqol ifodalangan. Sadizm elementlari yaqinlikka majburlash, yasama darg'azablik bilan ayolni qo'pol ravishda bo'ysundirish, og'riq yetkazish, chimchilash, tishlashda namoyon bo'ladi. Ayollar qo'rqqanida, uning qarshilik ko'rsatishga urinishlarida bu yanada yaqqolroq ifodalanadi. Ayol sherigi ustidan hokimlik qilish, uning bo'ysunuvchanligi va passivligi bilan uyg'unlashgan uning ustidan hukmronligi deviant uchun asosiy hisoblanadi. Axloqqa jo'rttaga qilingan tajovuzkorlik, qo'pollik, istalgan lahzada janjal qilishga tayyorlik, chekish, alkogol va narkotiklar iste'mol qilish xos bo'lib, axloqning jamiyatga zid qilmishlarga moyilligi kuzatiladi. Shahvoniy axloqning ibtidoiy-standartli stereotipi ularni rad etish odatda, sherik ayolni kaltaklashga olib keluvchi buzuvchi harakatlarga qo'pol ravishda majburlash bilan birlashib ketadi. Gipermaskulinli axloqning so'nggi darajadagi ko'rinishlarida faqat qurboniga tan jarohatlari yetkazganda yoki hatto o'ldirib qo'yganidagina jinsiy qoniqish hosil bo'ladi, zero maksimal to'lqinlanishga agoniya (o'lim talvasasi) holatini ko'rganda erishiladi.

Giperfemininli axloq bo'rttirilgan passivlik, itoatkorlik, bor kuchini sarflash, nafaqat bolalarga, balki atrofdagi barchaga g'amxo'rlik qiluvchi onalik munosabatlari, uy-ro'zg'orga qarashuvchanligi bilan tavsiflanadi. Yuqori darajadagi konformlilik, har qanday xususiyatlarga va sherigining talablariga moslashish, boshqa kishining qiziqishlari bilan yashash va bunda yuqori darajada quvonchni his qilish mahorati A.P.Chexovning "Dushechka" (Jonginam) hikoyasida klassik ravishda ta'riflangan giperfemininli axloqqa xosdir. Ayollik latofati, nozu-ishvalar, kiyimlar, ziynatlar, pardoza qiziqish bunday ayollarga xosdir. Jinsiy hayotda ham xuddi shunday bor kuchini sarflash ro'y beradi. Butun kuch va intilish, ba'zan o'ziga zarar bo'lsa ham erkakni qoniqtirishga qaratilgan. Bu ayollarni orgazm yo'qligi tashvishga solmaydi, sevgan kishisiga quvonch yetkazishdan ruhiy lazzatlanish uning o'rnini to'liq bosadi.

Obyekt bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishlarning buzilishi

Narsissizm (Narsiss haqidagi afsonaga ko'ra, o'zining qiyofasiga bo'lgan muhabbat) - jinsiy maylni o'ziga yo'naltirish. Narsissizm o'z tanasi, jinsiy a'zolari bilan zavqlanishda va hatto o'zini yalang'och holda suratga olish va keyin bu suratlarni tomosha qilishda namoyon bo'ladi. Barcha ko'rinishlar jinsiy hayajonlanish va orgastik lazzat olish uchun masturbatsiya qilish bilan kechadi. Erkaklarda to'lqinlanish o'zini ereksiyalangan jinsiy olat bilan ko'rishda kuchayadi. Narsissizm elementlari o'zini yalang'och holda ko'rish (ko'zguda yoki suratlarda, slaydlarda, videokassetalarda va hk.larda) zaruriyatida namoyon bo'ladigan jinsiy junbushni uyg'otuvchi rolini bajargan holda muntazam jinsiy hayot fonida uzoq vaqt saqlanib qoladi. Alohida hollarda koitus vaqtida to'lqinlanishning kuchayishi uchun o'zini-o'zi kuzatish davom etishi mumkin.

Eksgibitsionizm (lotincha exhibitio - chiqarib qo'yish, taqdim qilish) – jinsiy yaqinlik vaziyatidan tashqarida u yoki boshqa jins vakillari oldida jinsiy a'zolarini yalang'ochlashga moyillik. Eksgibitsionizm ko'pincha erkaklarda uchraydi, biroq aytish mumkinki, professional ravishda striptiz bilan shug'ullanuvchi yoki ko'kragi

va bo'ksalarini ochib yurishni yoqtiradigan ayollar ekskibitsionistik moyillikka egadirlar.

Ekskibitsionistlar ko'pincha sevgiga bo'lgan ehtiyojlari qonmagan va o'zida qoniqish topishga layoqatsiz bo'lgan "vital-toraygan" tabiatli bo'ladilar. Ular uchun ekskibitsiyalashtirish muloqot izlash yoki o'zini namoyon etishning autistik shakli bo'lib xizmat qiladi.

Ekskibitsionistning tipik taktikasi hech nimadan shubha qilmayotgan ayol yoki bolani poylash va kutilmaganda o'z jinsiy olatini namoyish qilishdan iborat. Ba'zi deviantlar ruhiy orgazm holatidan lazzat oladilar, boshqalari esa bu holatda masturbatsiya qiladilar. Bunda ayollardagi qo'rquv muhim ahamiyatga ega bo'ladi va ekskibitsionistlar to'satdan butalar orqasidan, deraza o'rnidan, uy yo'lagida paydo bo'lishga intiladilar. Ayrim ekskibitsionistlar kechqurunlari, plash yoki palto kiyib olib, jinsiy a'zolarini yalang'ochlab, shahar transporti, elektropoyezdlarning ovloq bekatlari soyasida yashirinib turishadi, so'ngra, to'satdan fonarlar yorug'ida paydo bo'lib, kiyimlarini ochib tashlaydilar. Ba'zan ekskibitsionizm holatlari jamoat transportida kechki vaqtlarda kuzatiladi. Faqat bitta ayolga ko'rinadigan joyni tanlab, deviant xulqli shaxs unga yalang'och jinsiy a'zolarini namoyish qiladi. Bunday axloqiy buzulqlikning bezorilik sifatida jinoiy javobgarlikka sabab bo'lishini bilgan holda, ekskibitsionistlar tegishli choralarni ko'rib qo'yadilar. Ehtimol, aynan jazolanmasligi tufayli yalang'och bo'lish ko'pincha bolalar oldida sodir etiladi.

Ekskibitsionizmning sadizm bilan birlashishida deviantni birinchi navbatda ayoldagi qo'rquv va uyat hissi o'ziga rom etadi, mazoxizm bilan ulanib ketganda esa, aksincha, unda jazo oldidagi shaxsiy uyat va qo'rquv hissi ustun keladi.

Vuayerizm – jinsiy aloqa yoki tanlangan jinsning yalang'och vakillarini yashirincha kuzatishga moyillik, pornografik tasvirlar, filmlar va hokazolar bilan haddan ortiq qiziqishdir. Yashirincha kuzatish odatda, to'satdan qo'lga tushib qolishdan qo'rqish bilan kechadi, bu esa jinsiy maylni yanada ko'proq kuchaytiradi va yorqin orgazm olishni osonlashtiradi. Vuayerizm yuzaga kelishi variantlaridan biri bolalik (ko'pincha o'smirlik) davrida to'satdan jinsiy aloqa ustidan chiqib qolgan va agar bu jinsiy to'liqlanishga olib kelgan taqdirda kelgusida shartli refleks mexanizmi kabi o'rnashib qolgan bo'lishi mumkin.

Deviantlar kiyim almashtirayotganlarni yashirincha kuzatish yoki yalang'och jinsiy a'zolari ko'rish uchun plyajlar, hojatxonalar oldida uzoq vaqt kutib turishlari mumkin. Ulardan ayrimlari muntazam ravishda ginekologik kabinetlarning oynalari tagida paydo bo'ladilar, kechalari shahar bo'ylab daydib yurishadi va xonadonlarning derazalaridan mo'ralashadi. Vuayerizm odatda masturbatsiya bilan kechadi.

Fetishizm (fransuzchadan fetiche - sanam, tumor) – jinsiy sherikni ifodalovchi turli jonli va jonsiz buyumlarga sig'inish va jinsiy junbushga kelish bilan kechadigan, ularga bo'lgan jinsiy moyillik. Fetish sifatida kiyim-boshlar (dastro'mollar, ichki kiyim, kiyim, poyafzal) yoki tananing ma'lum qismlari (oyoqlar, sochlar, sut bezlari, jinsiy a'zolar va hok.) bo'lishi mumkin.

Fetish odatda, aniq bir sevgi obyektini, yoxud "butun o'rniga bir qism" tamoyili bo'yicha afzalroq obyektlarning jamlanma qiyofasini ifoda etiladi. Bunda u

moyillik obyektiga aylangan holda sevgi obyektining o'rnini bosadi, deviantning shahvoniy fantaziyalarini ishga soladi, maksimal jinsiy junbushga kelishga erishish uchun yordam beradi. Bunda jinsiy faollik xuddi fetishning o'zi bilan bo'lgani kabi, unga ega bo'lgan, barcha shaxsiy o'ziga xosligi deviant tomonidan rad etilayotgan istalgan odam bilan amalga oshishi mumkin. Uning farqlovchi xususiyatlari fetish bilan shaxsiyatsiz moyillik obyektini sifatida sodir etilayotgan harakatlarning to'liq erkinligidan, sherigidan maksimal darajada mustaqil ekanidan, sevgi munosabatlarining kommunikativ boshlanishining buzilishidan, unda qanday bo'lsa ham hissiyotli munosabatga umuman imkon yo'qligidan iborat. Jinsiy qoniqishga shunchaki istalgan predmetga ega bo'lish bilan emas, balki uni hidlash, sezish, jinsiy a'zolariga tekkizish, "masturbatsiya" bilan uyg'un ravishda to'shakka "yotqizish" yo'li bilan erishiladi. "Ichki kiyimli" fetishizm ko'pincha qarama-qarshi jinsning ichki kiyimini kiyish bilan kechadi, bu esa transvestizmni esga soladi. Farqi shundaki, fetishizm o'zini qarama-qarshi jins roliga tasdiqlashga intilish mavjud emas. Qiyinchiliklarni yengish zarur bo'lgan fetishga ega bo'lish jarayonining o'zi lazzatlanishni sezilarli darajada kuchaytiradi, shuning uchun fetishni sotib olishmaydi, uni o'g'irlashadi. Fetishistlar ajrata oluvchi bo'ladilar, ularning har birida o'z afzal ko'rgani bo'ladi. Ayollar ko'pincha soqol, mo'ylov, chandiqlar, tatuirovkalar, ovoz tembri, mundirlarga intiladilar. Fetishizmning alohida shakllari geteroseksualizm – sherigining boshqacha rangdagi terisi jinsiy rag'bat bo'lib xizmat qiladi, pigmalionizm - haykallarga moyillik, retifizim - poyafzalga moyillik, ayolning oyog'idan o'z qo'li bilan yechib olingan tufli fetish bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ba'zan fetishizmni mazoxizm bilan birlashtirish kuzatiladi, bunda hissiyotning alohida o'tkirligiga erishish uchun fetish bilan azob berishni iltimos qilishadi.

Zoofiliya – hayvonlarga bo'lgan jinsiy moyillik va ular bilan aloqadan jinsiy lazzat olish. Zoofiliya ko'proq chorvachilik zonalarida uchraydi. Garchi zoofiliya barqaror mustahkamlanishi va to'g'ri jinsiy hayotning o'rnini to'liq bosishi mumkin bo'lsada, ko'proq bunga aqli cheklangan shaxslar duchor bo'ladi. Odatda kishida hayvonga turg'un jinsiy moyillik yuzaga kelmaydi va to'g'ri jinsiy qoniqish olish imkoniyati paydo bo'lganda aloqa to'xtaydi.

Erkaklarga jinsiy lazzat olish obyektini sifatida uy hayvonlari: echkilar, qo'ylar, urg'ochi eshaklar, otlar, sigirlar, cho'chqalar xizmat qiladi, lekin kazuistika sifatida uy parrandalari (tovuqlar, g'ozlar) va mayda jonivorlar (quyonlar, mushuklar va hokazo) bilan jinsiy aloqa qilish holatlari ham uchrab turadi, bu esa odatda sadizm alomatlarini bilan kechadi. Aksariyat hollarda erkaklarning hayvonlar bilan muloqoti jinsiy aloqa ko'rinishida o'tadi. Ayollar orasida zoofiliya ancha kam tarqalgan bo'lib, ko'pincha itlar va mushuklar bilan kunnilingus sifatida o'tadi.

Nekrofiliya – murdalarga jinsiy moyillik va ular bilan shahvoniy harakatlar sodir qilish. Ikkala jins bolalaridagi orgazm ko'pincha qo'rquv va xavotir affekti bilan birlashadi, shuning uchun jinsiy qoniqish uchun bola ba'zan qo'rqinchli hikoyalar o'qish yoki xayoliga shunga xos tasavvurlarni keltirish yo'li bilan o'zini xavotir holatiga olib keladi. Bu holatning yuzaga kelishida nafaqat bolalarni qabristonlar, murdalar va o'liklar bilan qo'rqitish, balki aksariyat bolalarning

rivojlanishning mazkur bosqichida bu hikoyalarni o'zlashtirish, "qo'rquvni his qilish tashvishlariga bo'lgan ehtiyoj"ga intilishi ma'lum ahamiyatga egadir. Ko'pincha nekrofiliya ruhiy kasallar, birinchi navbatda, aqli zaiflik yoki psixopatik doira bilan kasallangan bemorlarda uchraydi. Bundan tashqari, nekrofiliyaning shakllanishida murdani xor qilish va tahqirlashda namoyon bo'ladigan sadizm yoki murda bilan aloqa qilishdagi jirkanish va fosh bo'lishdan qo'rqish bilan bog'liq mazoxizm ma'lum rol o'ynaydi.

Murda bilan jinsiy aloqa qilish uchun obyekt izlash ma'lum qiyinchiliklarni namoyon qiladi. Nekrofillar murdalarni poylab yuradilar, o'lik bor uylarga kirib olishga urinadilar, ular o'likxonalariga ishga joylashadilar. Favqulodda kam hollarda nekrofillar lazzat olish obyektini izlab qotillikka qo'l uradilar, shundan so'ng qurbonning murdasi bilan jinsiy aloqa qiladilar. Bunday hollarda qotillik sadistcha odatlarni qondirish bilan bog'liq bo'lmaydi, balki oldiga qo'yilgan maqsadga erishish vositasi sifatida xizmat qiladi.

6.3. Obyektning yoshi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishi

Pedofiliya – bolalarga nisbatan jinsiy moyillik. Pedofiliya shakllanishi uchun asos bo'lib, ruhiy-jinsiy rivojlanish retardatsiyasi, boshqa jins kishilari bilan aloqalarning buzilishi va ko'pincha to'g'ri jinsiy hayotga xalaqit beruvchi jinsiy buzilishlar xizmat qiladi. Pedofiliya ko'pincha o'smirlarda, 30 yoshli va yoshi katta erkaklarda kuzatiladi. O'smirlar orasida asosiy qismni ruhiy-jinsiy va hissiy rivojlanishdan orqada qolish sababli tengdosh qizlar bilan muloqotni yo'lga qo'yish va ularning ko'nglini ovlashni bilmaydigan shaxslar tashkil qiladi. 30 yoshlilar guruhini uylanganlar, lekin o'z jinsiy va ijtimoiy munosabatlarini tashkil eta olmaganlar va ko'proq qiz bolalar bilan o'ynaganda jinsiy lazzat oladigan hamda katta yoshli ayollar bilan yaqinlikka borishga tavakkal qila olmaydigan frustratsiyalangan erkaklar tashkil qiladi. Keksalar orasida ba'zan yolg'iz shaxslar va jinsiy buzilishlardan azob chekayotganlar uchraydi. Yolg'izlar qiz bolalar bilan muloqotda o'zlarining yetim holatlaridan chiqish yo'llarini izlaydilar, ulardan aksariyati ayollar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar, jinsiy buzilishlarga uchragan keksa erkaklar esa bu muloqotdan o'zlarining so'nib borayotgan shahvoniyligini qo'zg'atish uchun foydalanadilar.

Pedofiliyada kamdan-kam hollarda jinsiy aloqalar, shuningdek nomusga tegishlar uchrab turadi. Odatda, hamma narsa "ixtiyoriy"likka asoslanadi. Faqat o'smirlargina qo'rqitish va tahdidlarni qo'llaydilar. Qiz bolani yo'ldan uruvchi harakatlar odatda, ishqiy munosabatlar haqidagi hikoyalar, pornografik suratlar namoyishi, jinsiy a'zolari ko'zdan kechirish va ko'rsatish, erkalashlar, yuzaki va chuqur petting, ba'zan oralli-genital aloqalarni o'z ichiga oladi, kamdan-kam hollarda ish genital aloqagacha boradi.

Petting (ingl. pet - erkalash, silab-siypash, qo'zg'atish) – genitaliyalarga bevosita tegilishini istisno qilgan holda ikki tomonlama aloqa sharoitlarida erogen zonalarni sun'iy qo'zg'atgan holda ataylab orgazm olish.

Har qanday holatda yo'ldan urish bolaning vaqtdan oldin ruhiy-jinsiy rivojlanishiga, uning jinsiyli va ruhiyatining buzilishiga, ko'pincha esa yo'ldan

uruvchilar tomonidan majburlangan jinsiy buzilishlarga olib keladi. Ayrim hollarda pedofiliya sadizm bilan uyg'unlashishi mumkin, bu esa yanada kattaroq xavf soladi.

Efebofiliya – o'smirlilik va yigitlik yoshidagi shaxslarga jinsiy moyillik. Bu moyillikning shakllanishida, xuddi pedofiliyadagi singari, tengdoshlari bilan muloqot qilishdagi qiyinchiliklar, garchi ancha kam ifodalangan bo'lsada, oxirgi rolni o'ynamaydi. Ko'pincha efebofiliya jinsiy buzilishga uchragan shaxslarda rivojlanadi, bunda ularni o'smirlar bilan jinsiy aloqa qilishga yigitlarning tajribasizligi, ularning jinsiy aloqa texnikasini bilmasliklari va shundan kelib chiquvchi o'z jinsiy harakatlarining qoralanishini eshitish ehtimolining kamligi undaydi. Bundan tashqari, erkak jinsidagi shaxslarning yigitlarcha giperseksualligi ularga nafaqat yuqori jinsiy faollikni, balki jinsiy maylni ro'yobga chiqarish usullariga bo'lgan ayrim indifferentlikni ta'minlaydi. Efebofillarning ma'lum qismini o'smirlarning tajribasizligi o'ziga jalb qiladi va ular bajonidil ularni "o'qitish" bilan shug'ullanishadi. Shuning uchun, efebofiliyaga duchor bo'lgan shaxslar o'smirlar jamoasida ish topishga intilishadi, ularning sirini chiqarmasligi natijasida ular bilan aloqalar sezilmay qoladi. Ayniqsa, ayollarda efebofiliya namoyon bo'lishi o'smir yigitlar tomonidan oddiy, hatto minnatdorlik hissi bilan qabul qilinadi.

Ayollar ixtiyoriy ravishda o'smirlarning jinsiy hayotga ilk qadam qo'yishlarida ular ustidan ustozlik qilishni o'zlariga oladilar. Efebofillar o'z vasiyligidagi o'smirlarning tajribasizligidan eng ko'p lazzat oladilar, chunki o'qitish ularda jinsiy junbushni qo'zg'atadi. Erkak efebofillar ancha qiyinroq holatda qoladilar, chunki qizlar jinsiy munosabatga ancha qiyinroq kirishadilar va ularni yo'ldan urish uchun ko'p vaqt talab etiladi.

Gerontofiliya – keksaygan shaxslarga jinsiy moyillik. Gerontofiliya negizida bolaning katta yoshdagi odamga idealga, butga taqlid qilish namunasi sifatidagi munosabati yotadi. E'tiborning yetishmasligi, ota-onalari bilan aloqalarning buzilishi, kattalar tomonidan g'amxo'rlik yo'qligi tufayli bolalar ko'pincha mustaqil ravishda buning o'rnini to'ldirishga urinadilar. Ayrim hollarda ular maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilariga mehr bilan munosabatda bo'ladilar, ularning bag'riga yopishadilar, ularga muloyim so'zlarni aytadilar. Maktab yillaridagi ilk muhabbat, ayniqsa qizlarda, ko'pincha o'qituvchi, artist va hokazoga qaratilgan bo'ladi. Gerontofiliyaning rivojlanishiga o'zidan katta do'st topishga, holbuki jinsiy sherik emas, balki unga g'amxo'rlik bilan homiylik qiluvchi kishini topishga intilish ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu ba'zan infantil shaxslarda, birinchi navbatda jinsiy moyilligi zaif bo'lgan qizlarda ayniqsa aniq ko'rinadi.

Gerontofiliya kattalar tomonidan bolalar va o'smirlarni yo'ldan urish va o'ziga og'dirish natijasida shakllanishi mumkin. U yoki bu sababga ko'ra katta yoshdagi odamlar bilan bog'liq ilk jinsiy tashvishlar mustahkamlanishi va kelgusida jinsiy mayl yo'nalishini belgilashi mumkin. Katta yoshdagi erkaklarga moyillik ba'zan yosh ayollarda o'xshash sherikni izlash jarayonida paydo bo'ladi, bu esa tengdoshlari bilan jinsiy aloqadagi omadsizliklar bilan bog'liq bo'ladi.

Gerontofillar yoshi o'zlaridan ancha katta bo'lgan odamlar orasidan tanlashadi. Gerontofillar tengdoshlari bilan jinsiy aloqalarda jinsiy qoniqishni his etmaydilar,

yoki u uncha jo'shqin bo'lmaydi. Erkaklarda ko'pincha o'z yoshidagi ayol bilan yaqinlik qilishga urinishlar jinsiy moyillik bilan kechmaydi va ereksiyalar yetishmasligi oqibatida omadsizlik bilan tugaydi, ayollarda esa to'lqinlanish va orgazm sodir bo'lmaydi. Agar gerontofiliya sadistcha odatlar asosida yuzaga kelsa, unda jinsiy faollik keksa odamlarning nomusiga tegish, azoblash va tahqirlash bilan bog'liq bo'ladi.

6.4. Obyektning jinsi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishi

Gomoseksualizm (yun. homois - bir xil va lot. sexus - jins) – o'z jinsidagi shaxslarga jinsiy moyillik, shuningdek ular o'rtasidagi jinsiy aloqalar.

Gomoseksualizm kechki paleolit davridan buyon ma'lumdir: tasdiqlovchi qoyaga o'yilgan tasvirlar topilgan. Sotsiobiologik konsepsiyalarga ko'ra, gomoseksualizm ilk insoniyat jamiyati tuzilishida muhim element kabi rivojlangan. Ota-onalik burchidan qutulgan urug' guruhining gomoseksual a'zolari yaqin qarindoshlariga ov qilishda, uy ishlarida, bola tarbiyasida yordam bera olgan. Modomiki, bunday yordam urug'ning omon qolishi va bola-chaqani o'stirish imkoniyatini ko'paytirgan ekan, urug'ning umumiy genlari o'z jinsini afzal bilish genlari bilan birga avloddan-avlodga o'tib borgan. Shunday qilib, gomoseksuallikka moyillik urug'ning kollateral (yon) chiziqlari orqali rivojlanishi mumkin bo'lgan. Taxminan 6% erkaklar va 4% ayollar favqulodda gomoseksual yo'nalish olgan deb hisoblanadi, erkaklarning kamida uchdan bir qismi va ayollarning kamida to'rt dan bir qismi epizodik yoki vaqtinchalik aloqalarga kirishgan. Hozir gomoseksualizm deyarli hamma mamlakatlarda qayd qilingan, zero ayrim mamlakatlarda gomoseksual nikohlarga rasman ruxsat berilgan.

Gomoseksualizmning tabiati to'g'risidagi bahslar ancha ilgari boshlangan va yondashuvlarning prinsiplar farqi topilgan. XIX asr oxirlarida fransuz mutaxassisi O.Tardye gomoseksualizmga hatto jinsiy organlarning anatomo-morfologiyasida namoyon bo'luvchi va bichib qo'yishgacha bo'lgan jazo choralarini talab etuvchi ma'naviy va jismoniy majruhlik deb baho bergan. Boshqalar unchalik jur'atli bo'lmagan. Nemis olimi K.Ulrixs gomoseksualistlar genitaliyalar erkakchasiga rivojlanadigan, miya bo'linmalari esa ayollar tipi bo'yicha rivojlanadigan noto'g'ri embrional rivojlanishning qurbonlari, degan g'oyani ilgari surgan. Hozirgi vaqtda gomoseksualizmni tushuntirish ikki nazariya asosida amalga oshiriladi.

Tibbiy-biologik yondashuv. Gomoseksualizm miyaning jinsiy differentsiatsiyasi jarayonidagi buzilish deb belgilanadi. Gomoseksual erkaklarda miyaning noto'liq maskulinizatsiyasi va uning gomoseksual ayollardagi qisman maskulinizatsiyasi shuni ko'rsatadi. Miyaning jinsiy differentsiatsiyasi buzilishlari, o'z navbatida, gipotalamusning garmonal ta'sirlari sezuvchanligini buzib ko'rsatilishini ifodalaydi.

Jinsiy yo'nalish olish nazariyasi. Gomoseksualizm ilk bolalik, so'ngra o'smirlik yoshida ota-onalarining ta'siri, masalan qarama-qarshi jinsga nisbatan yoqimsiz munosabatlarga ishontirish ostida jinsiy tarbiyaning yetarli emasligi oqibatida yuzaga keladi. Bunday tarbiya ayniqsa, ayollarda namoyon bo'ladi. Onaning qizini erta yo'ldan urishlarga barham berishga va qizini hamma erkaklar razil va qabih ekanligiga ishontirishga urinishlari erkaklarga salbiy munosabatni

shakllantiradi, bu esa geteroseksual moyillik paydo bo'lishiga va tengdoshlari bilan muloqotga kirishishga xalaqit berishi mumkin.

Shuningdek, soxta-yolg'on yoki vaziyatli gomoseksualizm mavjud. U o'z jinsidagi shaxslar bilan, libido yo'nalishi bilan emas, balki ilojsiz holatlar (majburlash, yo'ldan urish, g'arazgo'ylik va sh.k.) sababchi bo'lgan jinsiy aloqalarni anglatadi. Gomoseksual aloqalar, shuningdek odatda ajratib qo'yilgan bir jinsli guruhlarda yuzaga keladi (masalan qamoq) sun'iylik xarakteriga ega va geteroseksual sheriklar topilganida to'xtatiladi.

Tayanch tushunchalar:

Psixoseksual rivojlanish deviatsiyalari. Obyektning jinsi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishi. Psixoseksual rivojlanish. Seksual deviatsiyalar va ularning klassifikatsiyasi. Psixoseksual rivojlanish deviatsiyalari. Psixoseksual orientatsiyaning alohida ko'rinishlariga ega bo'lgan shaxslarda ma'naviy sohaning o'ziga xosligi. Psixoseksual rivojlanish buzilishlari profilaktikasi. "Seksual xulq" fenomeni.

Nazorat savollari:

1. Ruhiy-jinsiy rivojlanish deviatsiyasini tushuntiring.
2. Jinsiy rolli axloq stereotipining buzilishi shakllari qaysilar?
3. Obyektning jinsi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishlarini sanang.
4. Psixoseksual rivojlanish. Seksual deviatsiyalar va ularning klassifikatsiyalab bering.
5. Psixoseksual rivojlanish deviatsiyalari.
6. Psixoseksual orientatsiyaning alohida ko'rinishlariga ega bo'lgan shaxslarda ma'naviy sohaning o'ziga xosligi. Psixoseksual rivojlanish buzilishlari profilaktikasi. "Seksual xulq" fenomenini tushuntiring.

7-BOB. DELINKVENT VA KRIMINAL XULQ ATVOR

7.1. Delinkvent xulq-atvor og‘ma xulq-atvorning shakli siaftida

Delinkvent xulq-atvor muammosi (huquqqa qarshi, jamiyatga qarshi) ko‘pgina ijtimoiy fanlarning tadqiqotida asosiy o‘rin egallaydi, chunki ijtimoiy tartib umuman davlatning rivojlanishida, shu bilan birga har bir fuqaroning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Huquqqa qarshi xulq-atvoriga nisbatan turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, psixologik adabiyotda odatda delinkvent xulq-atvor deb fikr yuritiladi. Ushbu tushuncha lotin tilida “*delinquens*” – “noo‘rin xatti-harakat”ni angalatadi. Ushbu atamani biz shaxsning qonunga qarshi xulq-atvori deb tushunamiz, hozirgi jamiyatda va hozirgi vaqtda o‘rnatilgan qonunlarni buzishga yo‘naltirilgan, ijtimoiy tartib yoki boshqa odamlarning farovonligiga xavfli hisoblangan va jinoiy javobgarlikka tortiladigan aniq bir shaxsning harakatlari. Qonunga qarshi xulq-atvor namoyish etayotgan shaxs – delinkvent shaxs deb tavsiflanadi, uning harakatlari esa – delinkventlar deb ataladi.

Kriminal xulq-atvor – delinkvent xulq-atvorning orttirib ko‘rsatilgan shakli. Umuman olganda, delinkvent xulq-atvor jamiyatning qonunlarida aks ettirilgan, davlat hayotida mavjud bo‘lgan me‘yorlariga bevosita qarshi yo‘naltirilgan.

Maxsus adabiyotda ko‘rib chiqilayotgan atama turli ma‘nolarda qo‘llaniladi. A.E.Lichko “o‘smir” psixologiyasining amaliyotiga “delinkventlik” tushunchasini olib kirib, uning yordamida jinoiy javobgarlikka tortilmaydigan, jamiyatga qarshi mayda harakatlarni chegaralab qo‘ydi. Masalan, maktabga bormaslik, assotsiativ guruhga tegishligi, mayda bezorilik, zaiflarni tahqirlash, kichik miqdorda pullarni tortib olish, mototsikllarni olib qochish va hokazo.

V.V.Kovalyov delinkventlikning bunday tushunchasiga qarshi delinkvent xulq-atvorni – jinoiy xulq-atvor ekanligiga ishora qiladi.

Chet elda keng tarqalgan “delinkvent” atamasi, voyaga yetmagan jinoyatchilarga nisbatan qo‘llaniladi. Ma‘lumotlarga qaraganda delinkvent – bu 18 yoshgacha bo‘lgan shaxs, uning xulq-atvori guruh yoki individga zarar yetkazadi va jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida me‘yoridagi ijtimoiy guruhlar bilan o‘rnatilgan chegaradan oshgan deb izoh keltirilgan. Voyaga yetganidan keyin delinkvent avtomatik tarzda jamiyatga qarshi shaxsga aylanadi.

Psixologik adabiyotlarda delinkventlik tushunchasi ko‘proq noqonuniy xulq-atvor bilan bog‘liq. Bu jamiyat tartibining me‘yorlarini buzuvchi turli xil xulq-atvor. Ushbu xulq-atvor jinoyat darajasiga yetmaydigan ma‘naviy-ahloqiy me‘yorlarining mayda buzilishlari shaklida bo‘lishi mumkin. Bu yerda u jamiyatga qarshi xulq-atvor bilan tenglashadi. Shu bilan birga u jinoyat kodeksiga muvofiq jazolanadigan jinoiy harakatlarda ifodalanishi mumkin. Bu vaziyatda xulq-atvor kriminal, jamiyatga qarshi bo‘lib qoladi.

Delinkvent xulq-atvorning keltirilgan turlarini noqonuniy xulq-atvorning shakllanish bosqichlaridek, hamda uning namoyishlariga nisbatan mustaqil deb ko‘rib chiqish mumkin.

Jamiyat qoidalarining xilma-xilligi qonunga qarshi xulq-atvorning kichik turlarini paydo qiladi. Delinkvent xulq-atvorning turli shakllarining klassifikatsiya muammosi fanlararo ahamiyatga ega.

Ijtimoiy huquqiy yondashishda qonunga qarshi harakatlarni zo'rlash va zo'rlikeslik (yoki g'arazli) harakatlarga bo'lish keng qo'llaniladi.

Klinik tadqiqotlar doirasida V.V.Kovalyovning bir necha o'zaklar asosida qurilgan, qonunbuzarliklarning kompleks tizimlanishi katta qiziqish uyg'otadi. Ijtimoiy psixologik o'zakda – intizomga qarshi, jamiyatga qarshi, huquqqa qarshi; klinik-psixopatologik o'zakda – patologiyasiz va patologik shakllar; shaxs-dinamik o'zagida – reaksiyalar, rivojlanish kabi holatlar tashkil topgan. A.G.Ambrumova va L.Ya.Jezlova qonunbuzarliklarning ijtimoiy psixologik shkalasini taqdim etdilar: intizomga qarshi, jamiyatga qarshi, delinkvent - jinoiy va autoagressiv xulq-atvor (ta'kidlash joizki, ushbu mualliflar delinkvent xulq-atvorga faqat jinoiy xulq-atvorni tenglashtiradilar).

Shaxsga ta'sir qilish me'yorini va delinkventlikning ifodalanish darajasini aniqlash kabi savollarning yechimi uchun, qonunbuzarlar turlarini tizimlashtirish katta ahamiyat kasb etadi. 1932 yilda N.I.Ozereskiy tomonidan shaxs shakllari o'zgarishining fe'l-atvori va ifodalanish darajasi bo'yicha hozirgi vaqtda ham dolzarb hisoblangan voyaga yetmagan qonunbuzarlarning turlanishi taklif etilgan. Bular: tasodifiy, odatiy, mustahkam va tajribali qonunbuzarlar.

Qonunbuzarliklar sodir etgan, o'z navbatida o'smirlar o'rtasida A.I.Dolgova, Ye.G.Gorbatskaya, V.A.Shumilkin va boshqalar quyidagi uchta turini ajratadilar:

1) Mantiqiy ravishda kriminogen – jinoiy xulq-atvorga shaxsning kriminogen "hissasi" ijtimoiy muhit bilan hamkorlikda hal etuvchi kuch hisoblanadi, jinoyat xulq-atvorning odatiy turidan kelib chiqadi, u sub'ektning maxsus qarashlari, yo'naltirishlari va qadriyatlarini bilan shartlanadi;

2) Vaziyat-kriminogen – ma'naviy me'yorlarni buzish, ma'lum darajada noqulay vaziyat bilan shartlangan jinoiy xulq-atvorga ega bo'lmagan qonunbuzarliklar va jinoyatni o'zi; jinoiy xulq-atvor sub'ektning rejalariga muvofiq bo'lmasligi va uning nuqtai nazaridan buzilishlar (ekspres) bo'lishi mumkin; bunday o'smirlar, qonunbuzarlik ularning tashabbusi bo'lmagan holda, odatda jinoyatni guruhda va alkogol mastlik holatida sodir etadilar;

3) Vaziyat turi – negativ xulq-atvorning kam darajada ifodalanishi; individ gunohi tufayli paydo bo'lmagan, vaziyatni hal etuvchi ta'sir; bunday o'smirlarning hayoti ijobiy va salbiy ta'sirlar kurashi deb tavsiflanadi.

Shunga o'xshash holda, V.N.Kudryavsev tajribali jinoyatchilar haqida fikr yuritadi (doimiy jinoyatlar sodir etib, ulardan ko'rgan foyda evaziga hayot kechirayotgan shaxslar), vaziyat (atrof-muhitga qarab harakat qiluvchi), tasodifiy (ilk bor qonunbuzganlar).

Delinkvent xulq-atvor shaxsning deviant xulq-atvorining shakli sifatida bir qator xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, bu – shaxs og'ma xulq-atvorining kam o'rganilgan turlaridan biri. Masalan, jinoiy deb topilgan faoliyat doirasi, har xil vaqtda, turli davlatlarda turlicha talqin qilinadi. Qonunlarning o'zi bir xil ma'noli emas va ularning nomukammalligi

tufayli yoshi ulug' aholining katta qismini "jinoatchi" deb hisoblash mumkin. Masalan, soliqlardan bosh tortish yoki kimgadir jismoniy jarohat yetkazish moddalari bo'yicha. Shunga o'xshash, hamma yolg'on gapirish mumkin emasligini biladi. Ammo, doim va hamma yoqda haqiqatni gapiradigan inson, vaziyatga qaramasdan, yolg'on gapirayotganga nisbatan ko'proq noadekvat ko'rinadi.

Ikkinchidan, delinkvent xulq-atvor asosan huquqiy me'yorlar – qonunlar, me'yoriy aktlar, intizom qoidalari bilan boshqariladi.

Uchinchidan, noqonuniy xulq-atvor – deviatsiyaning eng xavfli turlaridan biri deb tan olingan, chunki ijtimoiy tuzilish asoslariga jamiyat tartibiga xavf soladi.

To'rtinchidan, shaxsning bunday xulq-atvori har qanday jamiyatda faollik bilan ayblanadi va jazolanadi. Har qanday davlatning asosiy funksiyasi qonunlarni ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishini nazorat qilish, shuning uchun deviatsiyaning boshqa shakllaridan farqliroq, delinkvent xulq-atvor maxsus jamiyat institutlari tomonidan boshqariladi: sudlar, tergov organlari, jazoni ijro etish muassasalari.

Beshinchidan, eng muhimi, noqonuniy xulq-atvorning o'zi shaxs va jamiyat o'rtasida - individual intilishlar va jamiyat ehtiyojlari o'rtasida nizo mavjudligini anglatadi.

7.2. Delinkvent xulq-atvor shakllanishining sharoitlari

Fuqarolarni o'rnatilgan qonun va qoidalarga bo'ysunishga yo'naltirilgan turli ijtimoiy tadbirlarga qaramasdan, insonlarning ko'pchiligi ularni har kuni buzadilar. Ba'zan tushunish juda qiyin bo'ladi, nima uchun ko'rinishidan oddiy insonga o'xshagan insonlar to'satdan og'ir jinoyat sodir etadilar. Odatda bular psixik sog'lom shaxslar, bolalar va o'smirlar ham.

Qonunbuzarlik xarakterlarning determinatsiyasini ko'rib chiqqanda odatda, bunday xulq-atvorni kelib chiqaruvchi ichki sabablar va tashqi sharoitlar birligi haqida fikr yuritadilar. Shubhasiz, har bir aniq vaziyatda omillarning noyob juftligi o'z o'rniga ega, ammo bunga qaramasdan, delinkvent xulq-atvor shakllanishida ba'zi bir umumiy tendensiyalarni aniqlash mumkin.

Ijtimoiy sharoitlar huquqbazar xulq-atvorning paydo bo'lishida ma'lum rol bajaradi. Ularga eng avvalo ko'p pog'onali ijtimoiy jarayonlar tegishlidir. Masalan, bu hukumat zaifligi, qonunchilikning nomukammalligi, ijtimoiy ofatlar va hayotning past darajasi.

R.Mertnou qarashlariga muvofiq, ba'zi bir insonlar delinkvent xulq-atvordan kechib bilmaydilar, chunki hozirgi iste'mol qilish jamiyatida insonlarning ko'pchiligi har qanday yo'l bilan iste'mol qilishga, foyda olishga va muvaffaqiyatga intiladilar. Ijtimoiy manfaatlardan u yoki bu yo'llar bilan chetga chiqib qolgan insolarga qonuniy yo'l bilan xohlagan maqsadlariga erishishi juda qiyin.

Jamiyatning qolib-yorliqlarini osishga moyilligi jamiyatga qarshi xulq-atvorning ijtimoiy sababi bo'lishi mumkin. Bir qator vaziyatlarda aniq shaxsning mustahkam jamiyatga qarshi xulq-atvorining ijtimoiy sababi bo'lishi mumkin: birinchidan, tasodifan sodir etilgan jinoyat – jazo - zo'rlash munosabatlarining tajribasi (maksimal namoyishi ozodlikdan mahrum etish joylarida) - "jinoatchi"

degan qolipi tufayli ijtimoiy adaptatsiyaning keyingi qiyinchiliklari – ijtimoiy iqtisodiy qiyinchiliklarning to‘planishi va ikkilamchi delinkventlik yanada og‘irroq jinoyati va hokazo.

Jinoiy xulq-atvorning determinatsiyasida ijtimoiy vaziyatning muhim roli haqida totalitar tartib sharoitida insonlar xulq-atvorini kuzatilishidan dalolat beradi. P.Kuter Germaniyaning SS qo‘shinlarida xizmat qilgan, ommaviy qotillik sodir etgan shaxslarda nasl va shaxs rivojlanishini kuzatgan (konsentratsion lagerlarda ishlashdan oldin va keyin), Diks tadqiqotlarining natijalarini keltiradi. Aniqlandiki, SS chilarning jinoiy xulq-atvori, turli xil shaxs buzilishlari bilan kuzatilgan bo‘lsa ham, faqatgina ijtimoiy ruxsat etilgan sharoitlarda namoyon bo‘lgan konslagerlarda o‘qishi va ishlashi davomida. Natsizm davrigacha va undan keyin o‘rganilayotgan shaxslar, odatda hech qanday jinoyat sodir etmaganlar.

Delinkvent xulq-atvorning paydo bo‘lishida mikroijtimoiy vaziyat muhim ahamiyatga ega. Uning shakllanishiga ko‘maklashuvchi, masalan: asotsial va ijtimoiy qarshi bo‘lgan atrofdagilari (ota-onaning alkogolizmi, asotsial va ijtimoiy qarshi oila yoki ulfatlar); nazoratsiz qolish; ko‘p bolali va to‘liqsiz oila; oila ichidagi mojarolar; boshqa ahamiyatli bo‘lgan kishilar bilan surunkali nizolar.

V.N.Kudryavsev ilk davrida paydo bo‘ladigan, jinoyatchining o‘z muhitidan chetlanish holatiga ishora qiladi. 10 % agressiv jinoyatchilar, onasi ularni bolaligida yaxshi ko‘rmagan deb hisoblaydilar (“me‘yoridagi” ayirishda faqatgina 0,73 %).

Adabiyotdagi ma‘lumotlarni qo‘shib, delinkventlikni olib keluvchi, quyidagi mikroijtimoiy omillarni sanab o‘tish mumkin:

- ota-ona tomonidan bog‘langanlik va mehribonlikka bola ehtiyojining frustratsiyasi (masalan, haddan tashqari jahldor ota yoki qayg‘urmaydigan ona), bu esa o‘z navbatida bolaning ilk jarohat kechinmalarini olib keladi;
- jismoniy yoki psixologik qahr yoki oilada kuchning ustivorligi (masalan, doimiy yoki me‘yoridan ortiq jazolashni qo‘llash);
- ma‘naviy ongning me‘yorida rivojlanishini to‘siqlovchi, ota ta‘sirining yetishmasligi (masalan, uning yo‘qligi);
- og‘ir jarohat (kasallik, ota-onaning o‘limi, zo‘ravonlik, ajralish) jarohat holatlariga urg‘u berish bilan;
- bola xohishlarini bajarilishida unga yon bosish; ota-ona talabchanligining yetmasligi, ketma-ketlik bilan o‘sib borayotgan talablarning ular tomonidan qo‘yilmasligi yoki amalga oshirilishining talab qilmasligi;
- bolani me‘yoridan ortiq stimullashtirish – me‘yoridan ortiq intensiv erta muhabbat munosabatlari, ota-onasiga, akalariga va opalariga nisbatan;
- ota-ona tomonidan bolaga qo‘yiladigan talablarning nomuvofiqligi, natijada bolada xulq-atvor me‘yorlarini aniq tushuna olmaslik paydo bo‘ladi;
- ota-onaning almashishi (vasiyning);
- ota-ona o‘rtasidagi surunkali mojarolar (jahldor ota onani bola oldida urayotgan vaziyat, ayniqsa xavflidir);
- ota-onaning shaxsiy xayrixoh xususiyatlari (masalan, otaning talabchan bo‘lmasligi va onaning yon bosishi);

- oilada yoki guruhda delinkvent qadriyatlarining bola tomonidan o'rgatish orqali o'zlashtirishi (ochiq va yashirin).

Odatda ilk davrlarida, frustratsiya kechish jarayonida, bola og'riqni sezadi, tushunish va yumshatish yo'qligi tufayli bu og'riq afsuslanish va jahlga aylanadi. Agresssiya ota-ona e'tiborini jalb qiladi, bu esa bola uchun muhimdir. Bundan tashqari, agresssiyani qo'llagan holda, atrofdagilarni boshqarib, bola o'z maqsadiga yetishadi. Bora-bora agresssiya va qoidalarni buzish maqsadga yetishning usuli sifatida doimiy qo'llaniladi, delinkvent xulq-atvor mustahkamlanadi.

M.Ratter va D.Gidlerning "Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi: tendensiya va istiqbollari" deb nomlagan tadqiqotida, mualliflar oilada bolaning ilk rivojlanishi va individning keyingi bo'ysinishi o'rtasida aniq aloqa borligiga ishora qilinadi, ammo oila ta'sirining bunday mexanizmlarining aniq emasligi ta'kidlanadi. Voyaga yetmaganlar misolida tadqiqotchilar jinoiy xulq-atvor uchun turli sabablar mavjudligi, bular tengdoshlar guruhining ta'siri, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy o'rgatish, biologik va vaziyat omillariga bog'liqligini xulosa qiladilar. Ular nuqtai nazaridan oldini olishning yaxlit strategiyasini yoki bitta sababini qidirish be'manilikdir.

Huquqqa qarshi xulq-atvorning individual determinantlari psixologik tahlil uchun katta qiziqish uyg'otadi.

O'z navbatida, individual xususiyatlar xususan jinsiy farqlar bilan aniqlanadi. Masalan, hammaga ma'lumki, huquqqa qarshi xulq-atvor erkak jinsiga ko'proq mansubdir. Ayollar jinoyatchiligi o'sishiga qaramasdan, uning nisbiy ko'rsatkichlari erkaklarnikiga nisbatan pastroq.

Ko'proq ayollar yoki erkaklarga xos bo'lgan jinoyatlar haqida gapirish mumkin. Bunday delinkventlar, bolalarni o'ldirish, fohishalik, magazinlarda o'g'rilik kabilarni ko'proq ayollar sodir etadilar. Erkaklar bosqinchilik, o'g'rilik uyushtiradilar, tan jarohatlarini yetkazadilar, o'ldiradilar, faqatgina erkaklarga xos jinoyatlar ham bor, masalan, zo'rlash.

Yoshga bog'liq omil ontogenezning turli bosqichlarida xulq-atvorning o'ziga xosligini aniqlaydi. Qonunbuzarliklar sodir bo'lish darajasining yoshga bog'liq dinamikasi quyidagicha namoyish bo'ladi: ko'pchilik jinoyatchilarning yoshi 25 dan 35 yoshgacha; jinoyatlar miqdori uzluksiz 14 yoshdan 29 yoshgacha o'sadi; jinoyatlarni sodir etishning maksimal holati 29 yoshga to'g'ri keladi; 29 yoshdan 40 yoshgacha asta-sekin pasayadi; 40 yoshdan keyin jinoyat sodir etish kamdan-kam uchraydi.

Muayyan, 6-8 yoshdan boshlab jamiyatga qarshi xulq-atvor (masalan, agresssiyadan farqliroq) haqida fikr yuritish ahamiyatlidir. Odatda kichik bola o'z xulq-atvorini to'la to'kis anglab bilmaydi, uni boshqara olmaydi va ijtimoiy me'yorlar bilan solishtira olmaydi. Faqat maktabda bola birinchi bor va haqiqatdan qat'iy ijtimoiy talablar bilan to'qnashadi va faqatgina maktab yoshidan boshlab, boladan xulq-atvorning asosiy qoidalariga bo'ysinish kutiladi.

Turli yoshlarda delinkvent xulq-atvor namoyish bo'lishining "sifatli" xususiyatlari o'rinlidir. Ontogenezning ilk bosqichlarida ijtimoiy xulq-atvorning buzilishini, ehtimol bolaning psixik rivojlanishi muammolari yoki o'tkinchi xarakterga ega nevroitik reaksiyalar tashkil etadi. Masalan, 5 yoshar bolaning

o'g'rilik qilishi uning giperfaolligi bilan bog'liq, e'tibor va muhabbatga nevroitik ehtiyoji, yaqin insonini yo'qotishi, intellektual rivojlanishning to'xtatilishi, zarur bo'lgan oziq-ovqat va narsalar olishi uchun imkoniyat yo'qligi.

Maktabga borishi bilan vaziyat qat'iy o'zgaradi - bolaning psixik imkoniyatlari o'sish sharoitida, shaxsning intensiv ijtimoiylashish bosqichi boshlanadi. Shu paytdan boshlab, bolaning ma'lum harakatlarini haqiqatdan ham, qonunbuzar harakatlarga yaqin deb ko'rib chiqish mumkin. Kichik maktab yoshida (7-10 yosh) delinkvent xulq-atvor quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: mayda bezorilik, maktab qoida va intizomini buzish, darslardan qochish, uydan qochish, yolg'onchilik va o'g'rilik.

Aholi bir qismining qashshoqlanishi, ijtimoiy tarbiya institutlarining tarqalishi, ijtimoiy o'rganishlarning almashishi – bularning hammasi, bezori turidagi asotsial bolaning ko'cha bolasiga aylanishiga olib keladi. Yosh o'quvchilarning ko'chadagi bezoriliklari (o'g'rilik, ayrim narsalarni o'marish, majburlash), daydilik, narkotik moddalarni va alkogol ichimliklarni iste'mol qilish bilan birga sodir bo'ladi. Shubhasiz, bunday vaziyatlarda bolaning deviant xulq-atvori, o'smir va katta yoshida delinkvent xulq-atvoriga o'tadi.

O'smir yoshida huquqqa qarshi harakatlar yanada ko'proq anglagan va erkin holatda bajariladi. Ushbu yosh uchun "odatiy" buzilishlar, o'g'il bolalarda – bezorilik va o'g'rilik, qizlarda – o'g'rilik va fohishalik. Bunday buzilishlar bilan birga hozirgi vaqtda yangi turlari keng tarqalgan – narkotiklar va qurol-yaroq sotish, reket, dallollik, tovlamachilik, biznesmen va chet elliklarga bosqinchilik uyushtirish.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, voyaga yetmaganlar sodir etgan jinoyatlarning katta qismi – jinoiy guruh tomonidan sodir etiladi. Guruhda jazolanishdan qo'rqishi pasayadi, agressiya va vahshiylik keskin kuchayadi, o'ziga va sodir bo'layotgan holatga nisbatan tanqidiy yondashish pasayadi. Guruhning qonunbuzar xulq-atvorining namunasi sifatida, futbol o'yinidan keyin muhlislarning bezori harakatlari, yoshlar esa ularning aksariyatini tashkil etadi.

V.N.Kudryavsev fikricha, jinoyatchining karerasi odatda, yomon o'qish va maktabdan chetlanishdan boshlanadi (maktabga nisbatan negativ dushmanlik munosabatlari). Keyin oila muammolari fonida va "pedagogikaga qarshi" tarbiya metodlarini qo'llash tufayli oiladan chetlanishi. Keyingi bosqich jinoiy guruhga kirish va jinoyat sodir etish. Ushbu yo'lni o'tish uchun o'rtacha 2 yil talab qilinadi. Ma'lumotlarga ko'ra, tajribali jinoyatchilarning (o'g'rilar va tovlamachilar) 60%i ushbu yo'lga 16 yoshdan kirib borgan.

Determinatsiya bo'yicha qonunbuzar o'smirlarning quyidagi guruhlarini ajratish mumkin.

Birinchi guruhni, bir nechta sabablar tufayli oliy hislar (vijdon, burch, ma'suliyat, yaqinlariga mehribonlik) rivojlanmagan yoki qilmishlariga nisbatan emotsional reaksiyani o'zgartiruvchi yomonlik va yaxshilik haqida tasavvurlari mavjud bo'lgan o'smirlar tashkil etadi.

Ikkinchi guruhda gipertrofiyaga chalingan, yosh bilan bog'liq reaksiyalari mavjud bo'lgan o'smirlar. Bu ularning oppozitsion va jamiyatga qarshi xulq-

atvorning o'tkinchi xarakteriga ishora qiladi (boshqa yaxshi sharoitlar borligida ham).

Uchinchi guruhda, o'zining delinkvent xulq-atvorini atrofdagilarga bemalol namoyish eta oladigan va bu xulq-atvor ular uchun tabiiy va odatiy bo'lib qolgan o'smirlar (o'zining salbiy obrazi bilan, o'zini nazorat qilish ko'nikmalarining yo'qligi bilan, zaif vijdoni, insonlarga nisbatan iste'molchi munosabatida bo'lish).

To'rtinchi guruh - psixik va nevroitik buzilishlarga chalingan o'smirlar (ularda delinkvent xulq-atvor bilan birga intellektual qoloqlikning belgilari mavjud).

Beshinchi guruh – delinkvent xulq-atvorni ongli tanlagan o'smirlar (psixik buzilishlarga chalinmagan, yetarlicha o'zini nazorat qila oladigan va o'z tanlovining oqibatlarini tushunadigan).

Eng noqulay taxminiy belgilar deb, quyidagilarni hisoblash mumkin (keyinchalik jamiyatga qarshi xulq-atvorni shakllanishi doirasida): aybdorlik hissi va vijdonning yo'qligi, surunkali yolg'onchilik, insonlarga nisbatan iste'molchi munosabatida bo'lish, loqaydlik, tartibsizlik, psixopatologiyaning yorqin namoyishi.

Jins va yosh omillaridan tashqari, konstitusional (fiziologik tuzilishi) omillari ham ajratiladi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, konstitusional xususiyatlar shaxs rivojlanishini jamiyatga qarshi tomonga yo'naltirishi mumkin. Masalan, bola ehtiyojlari va qiziqishlari shunday kuchli bo'lishi mumkinki, u ochlik holatiga chidolmaydi va buning ta'sirida u o'g'rilik qilishni boshlaydi. Yoki kichik bolalarning yaqinlik munosabatlarini o'rnatish qobiliyatida ifodalangan individual farqlar mavjudligi, ehtimoldan holi emas.

Shaxsning delinkvent xulq-atvoriga psixopatologiyaning ta'siri haqidagi savol bahs-munozarali bo'lib qolmoqda. V.V.Kovalyov ta'kidalganidek, "psixik chetlanishlarning mutanosiblik muammosi va jamiyatga qarshi xulq-atvor – psixiatriyaning eng murakkab va qiyin muamolaridan biri". Delinkvent xulq-atvor bilan qo'shiladigan, eng keng tarqalgan anomaliyalar: psixopatiya, alkogolizm, nevroitik buzilishlar, bosh-miya jarohatlarini qoldiq (iz) namoyishlari va bosh miyaning organik kasalliklari, intellektual zaiflik.

Psixik anomaliyalarga ega insonlar emotsional xohish yoki intellektual patologiya natijasida o'z harakatlarini anglash va boshqarishning past qobiliyatini namoyon etadilar. Shu bilan birga, tibbiyot me'yorlaridan chetlanishni jinoiy harakatlarni olib keluvchi aniq sabab deb hisoblash mumkin emas, biroq bir qator vaziyatlarda ular birlashadilar.

Psixik buzilishning ma'lum sharoitlar bilan qo'shilishi natijasida patologik affekt holati paydo bo'lishi kutiladi, u esa o'z navbatida inson shuurini mu'ayyan darajada pasaytiradi, yohud o'z xarakterlarini anglash va boshqarishini pasaytirib yuboradi.

Ko'pchilik mualliflar sababsiz, atrofdagilar uchun tasodifiy tuyulgan vahshiy qotilliklarni aynan patologik xulq-atvor namoyishi deb ko'rib chiqadilar. Yu.B.Mojginskiy tasdiqlaganidek, bunga o'xshash jinoyatlar holatida, agar jinoyat o'smir tomonidan sodir etilgan bo'lsa, qotillikkacha psixik buzilishlarsiz, ikkita asosiy patologik tendensiya kuzatiladi: affektlar buzilishi (distimiya, depressiya) va shaxs krizisi (psixopatik rivojlanish). Bunday buzilishlar shartsiz aniq ijtimoiy

psixologik kontekst bilan qo‘shilishadi. Ular orasida muallif – nizoli vaziyat, uzoq davom etuvchi stress (oiladagi uzoq davom etayotgan mojaro), o‘smirlar guruhining ta’siri (guruh qadriyatlari va qoidalari), norasolik kompleksi, kichik tashqi xavf kabilarni sanab o‘tadi.

X.Remshmidt o‘smirlar delinkvent xulq-atvorining psixologiyasida boshqa psixik kasalliklar belgilarisiz yengil emotsional jarohatlarni ajratadi; ifodalangan emotsional buzilishlar, bular qo‘rqish, g‘am-g‘ussa yoki xulq-atvorning zo‘ravonlik usuli bilan ifodalanadi.

Kayfiyat buzilishlari bir qator vaziyatlarda qiziqishlar patologiyasi bilan qo‘shilishadi, masalan, patologik xulq-atvor to‘xtatib bo‘lmaydigan o‘t qo‘yishga (piromaniya) qiziqish bilan yoki o‘g‘rilik bilan (kleptomaniya). Shu qatordagi xohishlar buzilishlariga qochish va daydilikka moyillik ham tegishlidir. Umuman olganda, buzilgan qiziqishlar sindromi quyidagicha tavsiflanadi: impulsivlik, o‘zgarimaslik, shaxs uchun begonalik va yengilmaslik. X.Remshmidt, depressiv delinkventlarni ta’riflaganida, “agressiya va qiziqishlarning kuchayishi” va “qiziqishlarning butunlay yo‘qolishi” holatlarining navbat bilan namoyon bo‘lishi haqida fikr yuritadi.

Keltirilgan ma’lumotlarda ta’kidlaganidek, affektiv profil – jamiyatga qarshi xulq-atvor bilan va o‘z navbatida ichki va tashqi omillar majmui bilan bog‘liq, shaxs xususiyatlarining eng muhimlaridan biri.

Shunday qilib, xulq-atvor determinatsiyasi bo‘yicha delinkvent shaxslarning bir nechta asosiy guruhini ajratish mumkin:

- vaziyatli huquqbuzar (uning xatti-harakatlari ko‘proq vaziyatdan kelib chiqadi);
- submadaniy huquqbuzar (guruhning jamiyatga qarshi qadriyatlari bilan qo‘shilgan guruh);
- nevrotik huquqbuzar (uning asotsial harakatlari intropsixik nizo va xavotir natijasi sifatida namoyon bo‘ladi);
- “organik” huquqbuzar (impulsivlik, intellektual zaiflik va affektivlik ustivorligi bilan bosh miyasining jarohatlari tufayli huquqbuzar harakatlarini sodir etayotgan);
- psixotik huquqbuzar (og‘ir psixik xastaligi – psixoz tufayli delinktlarni sodir etayotgan);
- jamiyatga qarshi shaxs (uning jamiyatga qarshi harakatlari shaxs qirralarining maxsus qo‘shilishidan kelib chiqqan: dushmanlik, oliy hissiyotlarning zaifligi, yaqin munosabatlar yo‘qligi).

7.3. Huquqqa qarshi motivatsiya

Yuqorida ko‘rib chiqilgan tashqi va ichki sharoitlar delinkvent xulq-atvor shakllanishiga ko‘maklashadi. Delinkvent xulq-atvorning o‘rnatilishida shaxsning jamiyatga qarshi yo‘naltirilganligi asosiy rol o‘ynaydi. Bu yerda, huquqqa qarshi xulq-atvorning asosiy sababi bo‘lmish - maxsus motivatsiya haqida fikr yuritiladi. V.N.Kudryavsev shaxsning jamiyatga qarshi yo‘naltirilishi haqida fikr yuritadi. Boshqa mualliflar o‘xshash atamalarni qo‘llaydilar: shaxsning kriminogen o‘zgarishi, jamiyatga qarshi ko‘rsatma, ijtimoiy qarshi yo‘naltirish, huquqbuzar motivatsiyasi. Ushbu atamalar ustivorlik qiladigan va mustahkam shaxs motivlari

tizimini belgilab beradi – ichki xohishlar, ehtiyojlar, ko‘rsatmalar, qadriyatlar, qiziqishlar va e‘tiqodlar.

Huquqqa qarshi motivatsiyaning turli manbaalari, shakllari va ifodalanish darajalari bo‘lishi mumkin. V.V.Luneyev huquqbuzar harakatlarning quyidagi yetakchi motivatsiyalarini ko‘rib chiqishni taklif etadi: g‘araz-ochko‘zlik, zo‘ravonlik–egoistik, anarxistik-individuallik, yengil xayol – mas‘uliyatsizlik, qo‘rqoqlik-irodasizlik.

A.I.Dolgova o‘smirlar misolida, shaxsda zo‘ravonlik va g‘arazlik turlarini ajratadi. Zo‘ravonlik turida o‘z mavqegini aniqlab olishga intilish, o‘zini kuchli, adolatli, ko‘ngilchan, doim yordamga tayyorligini namoyon qilish o‘rinlidir. Biroq, bunday shaxslarda adolat haqida tasavvurlar noto‘g‘ri, ularning ma‘naviyati, haqiqatdan olganda – jinoyatchi ma‘naviyati. Ularga xos xususiyatlar – guruh egoizmi, noan‘anaviy guruhga qattiq bog‘lanib qolgani, vahshiylik, kuch yakkaligi, o‘z xulq-atvorining haq ekanligiga ishonchi. G‘arazli turi uchun guruhdagi emas, ko‘proq individual egoizm xosdir. Uning vakillarida qadriyat yo‘naltirishlari zaifroq, ular o‘z xulq-atvorining huquqbuzar ekanligini to‘la to‘kis anglaydilar. Bunday o‘smirlarning farqlari mahfiylik, ma‘naviyatsizlik, g‘arazli ko‘rsatmalar mavjudligi, yuqori darajada ijtimoiy qarovsizlik. Amaliyotda keltirilgan turlarning qo‘shma turlari bilan ko‘proq to‘qnash kelishimiz mumkin.

Huquqqa qarshi motivatsiya, aniq bir shaxs ustivor sabablarining mustahkam tizimi sifatida, uning huquqiy ongi bilan bevosita bog‘liq.

Huquqiy ong quyidagilarni taxmin qiladi:

- 1) qonunlarni bilish va ularni tushunish;
- 2) qoidalarni shaxsga ahamiyatli sifatida qabul qilish, ularning foydali va adolatli ekanligiga ishonch;
- 3) qonun va qoidalarga muvofiq, harakat qilishga tayyorgarligi, odati va mahorati.

Shubhasiz, me‘yoridagi ijtimoiy rivojlanish madaniy me‘yorlarni (shu bilan birga huquqiy) individual qadriyatlarga aylantirish jarayonini tahmin qiladi. Shaxsiyat mazmunlari tizimi orqali singdirilgan huquqiy me‘yorlar, iroda boshqarishi bilan qo‘shilganda, qonunga bo‘ysinib kabi shaxs xususiyatini paydo bo‘lishini ta‘minlaydi.

Shunday qilib, qoidalarni bajarish yoki buzish turlicha bo‘lishi mumkin. Huquqbuzar harakatlarga undaydigan alohida sabablar: darhol rohatlanishga intilish, o‘zini namoyon qilishga intilish, qulayliklarga yoki yuqori ijtimoiy mavqega intilish, oppozitsion xulq-atvor (ta‘qiq-larni buzishga ichki intilish), xulq-atvor stereotiplari (kriminal muhitda orttirgan tajribasi), agressiya va sadistik moyilliklar, ijtimoiy stereotiplarga va an‘analariga amal qilish, guruhga tegishlilikini his etish ehtiyoji va uning ma‘qullashiga sazovor bo‘lish, zerikish, tavakkalchilikka va o‘tkir hissiyotlarga intilish, frustratsiya, majburiy himoyaga zaruriyat, altruizm (yuqori maqsad yoki boshqa insonlar uchun huquqbuzarlikni sodir etish).

Shubhasiz, delinkvent xulq-atvor bilan to‘qnashganimizda, biz eng avvalo, uning ortida turgan sabablarni o‘rganishimiz zarurdir.

Ongsiz motivatsiyasini ochib beruvchi, psixoanalitik tadqiqotlarda, delinkventlik – ichki nizolar va primitiv himoyalar mahsuli sifatida o‘rganiladi. Jamiyatga qarshi xulq-atvor holatida esa, delinkventlikning quyidagi ongsiz sabablari ishtirok etishi mumkin:

- tezkor qoniqishni talab qiladigan xohishlar;
- behuda jahlning kechinmalari, namoyish talab qiluvchi tushkunlik-agressiyasi;
- qasos talab qiluvchi, xafagarchilik;
- adolatni tiklashga undaydigan, hasad;
- ishonchsizlik va masofa saqlashga intilish;
- cheksiz qudratlilik va buyuklik xayollari.

A.Ayxorn ko‘rsatganidek, shaxs dinamikasi nuqtai nazaridan delinkventlikning ikkita asosiy turi mavjud:

– chegaradagi (me‘yoridagi) nevrotik holat, jamiyatga qarshi belgilari bilan, qachonki shaxs ichki nizo holatida bo‘lsa va uning qaysidir qismi, aybdorlik hissini keltirib, delinkvent xulq-atvorni ta‘qiqqlasa. Aybdorlik hissi ustivorligida delinkvent o‘zini g‘ayrioddiy tutadi, masalan, o‘g‘irlangan shapkani kiyib yuradi yoki undan foyda ko‘rmaydi. U ochiqchasiga o‘g‘riligi fosh etilishini kutadi va odatda qo‘lga tushadi. Uyqusida u bostiriqadi. Jazolanishidan so‘ng u yengil tortadi. Bir qator vaziyatlarda aybdorlik hissi jinoyatchilarda jinoyatni sodir etishdan oldin paydo bo‘ladi. Bu yerda delinkventlik individning Super Ego bosimidan yengil tortish xohishi tufayli paydo bo‘ladi;

– nevroz belgilarisiz jamiyatga qarshi xulq-atvor. Ushbu vaziyatda nizo “tashqariga chiqarilgan” bo‘ladi – bu libido xohishlarining erta frustratsiyasi sababli atrofida bilan ochiq nizo.

Ammo, jazolashda ongsiz ehtiyoj va rohatlanish prinsipining ustivorlik bosqichida o‘rnatilishi, ikkala vaziyatda ham namoyon etilgan.

7.4. Jamiyatga qarshi (sotsiopat) shaxs

Aniq bir shaxsda ustivorlik qilayotgan va odatda ko‘proq namoyon bo‘ladigan sabablar, shaxsning umumiy yo‘naltirishini belgilaydi. Chet eldagi psixologik va tibbiy adabiyotlarda katta yoshdagilarning (18 yoshdan) delinkvent xulq-atvorini tavsiflash uchun quyidagi atamalar keng qo‘llaniladi: “jamiyatga qarshi”, “sotsiopatik”, “psixopatik” shaxs. Ushbu tushunchalar biz uchun odatiy bo‘lib qolgan tushunchalar - “kriminal shaxs”, “xarakterologik psixopat” bilan teng emas va tibbiy tashxis sifatida qo‘llab bo‘lmaydi. Sotsiopatik (jamiyatga qarshi) shaxs – shaxs faoliyatining chuqur psixologik mexanizmlari orqali tavsiflangan psixologik turi. Sotsiopatik dinamikaning tadqiqotiga asosiy hissani psixoanalitik yondashuv vakillari qo‘shgan. O‘zining muammoli o‘smirlar bilan olib borgan ishi tufayli mashhur bo‘lgan Avgust Ayxorn (1876-1949), delinkventlikka quyidagicha tavsif beradi - “dinamik hodisa, o‘zgarishlar sodir etayotgan psixik kuchlarning o‘zaro harakatlar natijasi”.

Ushbu o‘zgarish eng avvalo Ego va Super Ego o‘rtasida o‘zaro munosabatlarning buzilishi. Super Ego (markaz sifatida) shakllanmagan bo‘lishi mumkin, boshqa vaziyatlarda u haddan tashqari qattiq va jazolovchi bo‘lishi

mumkin. Nihoyatda, Ego – idealda (Super Egoning qismi sifatida) mavjud jamiyatga qarshi identifikatsiyalar shaklida bo‘lishi mumkin.

N.Mak-Vilyams sotsiopatik shaxsni boshqalar ustidan hukmronlik qilish namoyon qilingan ehtiyojini sezish orqali ta’riflaydi. Bu insonlarga ta’sir o‘tkazishga intilish, ularni boshqarish, ular ustida “ko‘tarilish” sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Ko‘pchilik mualliflar ta’kidlashicha, ushbu fe’l-atvor insonga bog‘lanib qolish asosiy qobiliyatining yo‘qligi bilan bog‘liqdir.

Bunda ijtimoiy adaptatsiyaning darajasi turlicha bo‘lishi mumkin. A.Ayxorn ochiq va latent delinkventlik tushunchasini kiritdi. Garchi birinchi vaziyatda jamiyatga qarshi harakatlar o‘rinli bo‘lsa, ikkinchisida esa – holat mavjud bo‘lib, tashqi namoyon etilmaydi.

Shaxsning jamiyatga qarshi tuzilishi bo‘lgan inson albatta jinoyat sodir etadigan emas, ammo uning hayotini butunlay maxsus motivatsiya belgilaydi. Ba’zi bir hurmatga sazovor kasblar vakillari, shubhasiz, boshqalarga nisbatan ko‘proq darajada bosim o‘tkazish va boshqarishga moyillikni namoyon etadilar (pedagoglar, sudya, xirurglar), o‘z individualligini jamiyat qiziqishlari bilan qo‘shib yuboradilar.

Qonunbuzarlik yo‘liga tushgan shaxslar, albatta, ushbu psixologik tashxis nuqtai nazaridan yetarli darajada tavsiflanishi mumkin. Qiziqarli fakt shundan iboratki, agar sotsiopatik shaxs qamoqdan yoki o‘zini yo‘qotishdan qochishga ulgurgan bo‘lsa, u o‘rta yoshga qarab “yonib kul bo‘lish” tendensiyasiga ega bo‘ladi (40 yoshiga qarab), odatda “namunaviy fuqaro” darajasiga yetadi.

Psixozanaliz delinkventlarni, o‘zining ichki muammolarini hal eta olmaydigan kishilar sifatida o‘rganadi. Jamiyatga qarshi insonlar reallikdan uzilib qoladilar va ichki borliqdan, davlat tomonidan qonunda ta’qiqlangan harakatlarni sodir etish orqali himoyalana dilar. Sotsiopatik insonlarning asosiy psixologik himoyasi – hamma narsaga qodir nazoratdir. Ular shu bilan birga proyektiv identifikatsiyani, bir qator dissotsiativ jarayonlarni va tashqi harakatni qo‘llaydilar. Mak-Vilyams ta’kidlaganidek, bosim o‘tkazishga ehtiyoj, ustivorlik ahamiyatga ega. U uyatdan himoya qiladi (ayniqsa dag‘al psixopatlarda) yoki jinsiy (seksual) perversiyalar qidirishdan chalg‘itadi (bular ham kriminallik asosida yotishi mumkin).

Delinkvent xulq-atvorda odatda shaxs negativ fazilatlarini jamiyatga proyeksiya qilishi qo‘llaniladi. Bunda jamiyat borligiga nisbatan yomondek tuyiladi, ammo huquq-tartibot organlari vakillari eng salbiy “ment” xarakteristikasigacha pasayadilar. Sotsiopatlarda mashhur vijdonning yo‘qligi, faqatgina zaif Super Ego haqida dalolat bermasdan, balki boshqa insonlarga nisbatan ilk o‘zaro bog‘liqliklar yetishmovchiligi haqida ham dalolat beradi. Jamiyatga qarshi shaxslar uchun boshqa insonlar qadriyati, ularning foyda keltirishi bilan tasavvur qilinadi, bu esa oxirgilarning tanbeh eshitishga ochiq yoki ongsiz roziligi bilan aniqlanadi. Sotsiopatik insonlar o‘z g‘alabalari va aldovlari bilan ochiqchasiga maqtanadilar, agar bu – tinglovchiga ularning kuchi haqida taasurot qoldirsa. Qonun himoyachilari hali hanuz hayron qoladilar, jinoyatchilarning qanchalik jinoyatni yengil tan oladilar va bu vahshiyliklar haqida xotirjam so‘zlab beradilar, bu borada ularning fikricha, zaiflik belgisi bo‘ladigan harakatlarini yashirish kerak.

O‘z xulq-atvori tufayli delinkventlar noqulaylikdan azob tortishi haqida ma’lumot ularga psixopatik va ijtimoiy ta’sir o‘tkazishning asosiy qiyinchiliklaridan biri.

Shunday qilib, sotsiopatik shaxsning o‘zini boshqarishning asosiy mexanizmi ichki zo‘riqish va negativ hissiyotlarni tashqi ijro etilishi. Bu vaziyatda, bunday insonlarda harakatlanishga tezkor turtki paydo bo‘ladi. Ular shaxsiy impulslarini boshqarish orqali o‘z hurmatini oshirish tajribasiga ham ega emaslar. Sotsiapatlarni odatda yetarli darajada xavotir olmaydiganlar sifatida ko‘rib chiqadilar. N.Mak-Vilyams bu vaziyatni “zaif” hissiyotlarini tan olmaslik va tashqi ijro etish juftligi bilan izohlab beradi. Bu degani, agar sotsiopat xavotirlansa, u buni shunday tezkor ijro etadiki, hattoki atrofidaqilar ham buni sezmay qoladilar.

Jamiyatga qarshi yo‘naltirishning shakllanish mexanizmi ham tushunarli darajada emas. Bolalar tug‘ilganidanoq temperament sifatleri bilan farqlanishi isbotlangan. Ushbu vaziyatda sotsipatiya tuzilmasining shart-sharoitleri sifatida, masalan, bazalt agressiya yoki asab tizimining past reaktivligi (qo‘zg‘alishning balandroq darajasi) chiqishi mumkin. Haqiqatdan ham, o‘zini yaxshi va tetik his qilishi uchun, sotsiopat keskin va tebranib turuvchi tajribaga muhtojlikni sezadi. Maxsus tuzilishi bunday insonlarning o‘tkir hissiyotlarga intilishlarini izohlab beradi, ularning pedagogik ta’sir qabul qilishning va ijtimoiy ruxsat etilgan xulq-atvorni o‘rganishning past qobiliyati, boshqa insonlar uchun oddiy bo‘lgan narsalardan, musiqa, tabiat, yaxshi kasbdan rohatlanishga imkoniyatning yo‘qligi. Tug‘ma serg‘ayrat, talabchan yoki garang bola tarbiyasida otaning ishtirok etishi odatdagidan yanada zarurroqdir. Ota-onasiga nisbatan serg‘ayrat va harakatchan bola, atrofidaqilarning xulq-atvorini mohirona boshqarib turib, o‘zi xohlagan hamma ishini qilib, boshqa insonlar ehtiyojlarini pisand qilmaslik mumkinligini o‘zlashtirib olishi mumkin.

Bunday bolalar va ota-ona munosabatlari uchun: o‘zgaruvchanlik, intizom yo‘qligi, yon bosish, emotsional tushunmovchilik, ishlatish va ba’zan vahshiylik. Jamiyatga qarshi insonlarning bolaligi nazoratsizlik, xavflar va kaos mavjudligi (qattiq intizom va me’yoridan ortiq yon bosishning xaotik qorishmasi; zaif ona va qiziqqon sadist ota; oilada alkogolizm va giyohvandlik; oiladan uzilishlar). Bunday o‘zgaruvchan va xavfli sharoitlarda bola rivojlanishining zarur bosqichlarida himoyalanganligini sezmaydi, bu esa uni hamma narsaga qodir ekanligini tasdiqlash uchun, umrining qolgan qismini sarflashga majbur etadi.

Jamiyatga qarshi shaxslar oilalari uchun umuman olganda o‘z hissiyotlarini tushunish va aytib berish g‘ayrioddiy (alesitmiya hodisasi)dir. Biz ko‘pchiligimiz o‘z shaxsiyatimizni ifodalash uchun so‘zlarni qo‘llasak, sotsiopatik shaxslar esa so‘zlarni boshqarish uchun qo‘llaydilar. Ota-onalar bolaning emotsional ehtiyojlariga javob bera olmaydilar. Qachonki pedagoglar yoki boshqa biror kishi bolalarining xulq-atvorini chegaralab qo‘ysa ular ham ongsiz tarzda bo‘ysinmaslikni va avtoritetga nisbatan nafratni namoyon etishlari mumkin, g‘azab bilan reaksiya bildiradilar. Umuman qaraganda, ota-onalar bola kuchini namoyon etish jarayoniga chuqur kirib ketishgan bo‘lishadi, sotsiopat esa to‘g‘ri yo‘l orqali muhabbat va ota-

onaning u bilan fahrlanishi orqali o'zini hurmat qilishga erishish yo'lida jiddiy qiyinchiliklarga duchor bo'ladi.

Eng destruktiv, kriminal psixopatlar hikoyalarida oilaning ketma-ketlik bilan, sevish va himoya qilish ta'sirini topib olishning deyarli imkoniyati yo'q. Z.Freyd ta'kidlashicha, "muhabbatning ishonuvchanligi - avtoritet uchun eng muhim va birinchi manbaa bo'ladi". Jamiyatga qarshi individ, ehtimol, umuman bog'liqlikning normal darajasini va haqiqiy muhabbatni boshidan kechirmagan. U o'zining boquvchilaridan ibrat olmagan. Buning o'rniga ehtimol "begona self ob'ekt" bilan identifikatsiya mavjud bo'lgan, bu ob'ekt yirtqich sifatida qabul qilinadi.

Meloy sitatasini keltirib, Mak-Vilyams "birlamchi ota-ona qiyofasi bilan chuqur va ongsiz identifikatsiyalar yetmasligi, ayniqsa, arxetipik, jamiyat va umuman insoniyat madaniyati bilan yo'naltiruvchi identifikatsiyalar yetmasligi" haqida fikr bildirgan.

Bolaning oiladan tashqari kattalar bilan keyingi aloqalari uning shaxsiyatini zarur identifikatsiyalar bilan boyitmaydi. Atrofidagi insonlar qoniqishga ko'maklashayotgan holatda yaxshi ko'radilar va bir marta rad etishi bilan yomon ko'radilar.

To'la-to'kis "Super Men"lik yo'qligi tufayli, aybdorlik hissini olib keluvchi, hech qanday ichki talablar ham mavjud emas. Biroq, xulq-atvorning asoratlarini intellektual tushunishi mavjud, ammo emotsional tushunish yo'q. Hozirgi daqiqada (yoki ayni paytda) – rohatlanish, kelajakda rohat olmaslikdan ko'ra muhimroqdir.

Shunday qilib, erta ob'ekt munosabatlarining buzilishi jiddiy shaxs parchalanishiga olib keladi. Bu esa yaqinlik va avtoritetlarni tan olishni o'rnatish qobiliyati yo'qligi kechinmasi sifatida o'tadi.

Yaqqol o'xshashiga qaramasdan, O.Kernberg "jamiyatga qarshi" guruhni o'zining psixologik bir xilligini belgilab o'tadi:

1. Shaxsning, xususan jamiyatga qarshi buzilishi, eng avvalo Super Egoning og'ir patologiyasi bilan tavsiflanadi. Bu aybini va iqrorligini sezish qobiliyati yo'qligi; emotsional bog'lanish qobiliyatining yo'qligi (hattoki hayvonlarga ham); insonlarni ishlatishga asoslangan munosabatlar; yolg'onchilik va samimiyatsizlik; fikrlash zaifligi va hayotiy tajribasidan foydalana olmasligi; hayotini reja asosida boshqara olmasligi. Bir xil vaziyatlarda bunday xulq-atvor faol agressiv shaklga ega bo'lishi mumkin (qahrli - sadistik), boshqa vaziyatda passiv-parazitik (ekspluatatsiya);
2. Agar xususan jamiyatga qarshi xulq-atvor aniqlanmagan bo'lsa, yomon sifatli narsissizm o'rinli bo'lishi mumkin. U shaxsning tipik narsistik buzilishlarida ifodalanishi mumkin (dabdabalik, "Men"likning ustivorligi), fe'l-atvorida ildiz otgan agressiya (boshqalarga nisbatan sadizm yoki o'ziga yo'naltirilgan agressiya (autoagressiya)), paronoidal tendensiyalar va o'zining haqligiga ishonchi. Jamiyatga qarshi shaxsdan farqliroq, yomon sifatli narsissizm holatida boshqa insonlarga bog'liqligini va e'tibor yoki aybdorlik hissi saqlanib qolishi. Bunday insonlar boshqalarda ma'naviy e'tiqodlar mavjudligini tushunishi mumkin, o'zining o'tmishiga real munosabatda bo'ladilar va kelajakni rejalashtira oladilar;
3. Keyinchalik, jamiyatga qarshi xulq-atvor (asosan passiv-parazitik) shunchaki shaxsning narsistik buzilishi tuzilmasida uchrashishi mumkin, bu yerda uzoq chuqur

yaqinlik qobiliyatining yo'qligi ustivorlik qiladi. U seksual addiksiyalar shaklida; mas'uliyatsizlik; boshqalarni emotsional yoki moliyaviy ekspluatatsiya qilish shaklida namoyon bo'lishi mumkin;

4. Keyingi guruh shaxsning boshqa buzilishlaridagi jamiyatga qarshi xulq-atvorini qamrab olgan (infantil, isteroid va h.);

5. Shaxsning nevrotik buzilish holatida, jamiyatga qarshi xulq-atvor ongsiz aybdorlik hissidan kelib chiqadi, bu odatda shaxsiy fojia sifatida ko'rinishi mumkin. Masalan, fosh etilishdan va ishdan bo'shatishdan qo'rqib, inson ishxonasidan mayda narsalarni o'g'irlyadi.

6. Jamiyatga qarshi xulq-atvorni o'smirlik yoshidagi qo'zg'alish shaklida, psixik nizolarni jamiyatga qarshi xulq-atvorga o'tkazilishini yengillashtiradigan, atrofidaqilar ta'siri ostida adaptatsiyaning buzilishi, simptomatik nevrozning bir qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin;

7. Nihoyat, bu dissotsional reaksiyalar bo'lishi mumkin – jamiyatga qarshi xulq-atvorli ijtimoiy kichik guruhga notanqidiy adaptatsiyasi.

Shunday qilib, bunday psixologik reallik, shaxsning delinkvent xulq-atvori sifatida, o'zida umumiy qonuniyatlarini mujassam etgan, hamda individual o'ziga xoslikni ifoda eta oladi.

Delinkvent shaxslar bilan muomalada ularning ishonchsizligini hamda aybdorlikning provokatsiyasini (imkon darajasida) inkor etish maqsadga muvofiq. Bundan kelib chiqadiki, ularda bolalikda qoniqtirilmagan, "ular o'zini qo'lga olib biladi, ammo o'zgartirilgan kuchli yaqinlik xohishiga egadir".

Jamiyatga qarshi xulq-atvor muammosida faqatgina abstrakt ijtimoiy hodisa mavjud emas. Kundalik hayot har bir kishi oldida qiyin vazifalarini qo'yadi: kriminogen ahvolning ta'siriga berilmaslik, qo'rqishdan qochish, o'zini va o'z oilasini himoya qilish, qonunga bo'ysinuvchi farzandlarni tarbiyalash, insonlarga jamiyatga qaytishiga (qonunbuzarlik yo'lga tushganlarga) yordam berish. Qo'yilgan vazifalar davlat va uning fuqarolari tomonidan katta kuch-qudrat talab qiladi. Bu bilan bir vaqtdayoq, jinoyatchilik muammosining yechimi huquqbuzar xulq-atvorni, shaxsning og'ma xulq-atvori sifatida, jiddiy ilmiy o'rganish bilan chambarchas bog'liq.

Tayanch tushunchalar:

Delinkvent va kriminal xulq-atvor. Delinkvent xulq-atvor og'ma xulq-atvorning shakli siaftida. Delinkvent xulq-atvor shakllanishinig sharoitlari. Huquqqa qarshi motivatsiya. Jamiyatga qarshi (sotsiopat) shaxs. Kriminal xulq.

Nazorat savollari

1. Shaxsning huquqbuzar xulq-atvori bilan bog'liq asosiy tushunchalarni ochib bering.
2. Delinkvent xulq-atvorning asosiy shakllarini va huquqbuzarlar turlarini aytib bering.
3. Delinkvent xulq-atvorning tashqi va ichki sharoitlarini aytib bering.
4. Jamiyatga qarshi xulq-atvorning maxsus motivatsiyasi qanday?
5. "Jamiyatga qarshi shaxs" atamasining ma'nosini tushuntirib bering.

8-BOB. DEVIANT XULQNING PSIXODIAGNOSTIKASI

8.1. Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish

Har qanday aniq fan o'zining o'rganish usullariga ega bo'lib, ayniqsa, deviant xulq-atvorni o'rganishda psixolog aniq va alohida bo'lgan ijtimoiy psixologik xususiyatlarni aniqlashi, ularning kelib chiqish sabablarini ham o'rganishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Kuzatuv, suhbat, intervyu, anketa so'rovnomasi, ekspert baholash usuli, o'zini-o'zi baholash uchun shaxsiy so'rovnomalar, psixologik testlar, ijtimoiy baholash usullari orqali deviant xulq-atvorni diagnostika qilish maqsadga muvofiq (Yu.Asadov, R.Musurmanov. O'smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. O'quv-metodik qo'llanma. T: "Sano-standart" 2011 y.): *Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning quyidagi ijtimoiy psixologik xususiyatlarini hisobga olish kerak:*

- o'smirning hayotiy mezonlari;
- ma'naviy va huquqiy me'yorlar haqida tushunchaga ega bo'lish;
- o'qituvchilar, ularning ota-onalari va sinfdoshlari bilan muloqot;
- psixodiagnostika qilishdagi qiyinchiliklar, ular bilan kelisha olmaslik;
- o'zining imkoniyatlari, qobiliyatlari, xususiyatlarini baholash;
- deviant xulqqa moyilligi;
- O'z kelajagiga, o'qish va kelgusi hayotiga bo'lgan munosabatlar.

8.2. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish

Hayotiy qadriyatlarni aniqlash o'smirlar bilan suhbat qilish, test metodini qo'llash orqali ham o'rganiladi.

O'smirlar quyidagi qadriyatlarga moyilligi kuchliroq bo'ladi:

- o'z do'stlarini tengdoshlari jamoasidan topish, bu bilan o'ziga o'xshash tengdoshlari bilan bir guruhda bo'lish;
- boshqalarga o'xshash, ammo o'z qadrini bilish;
- "takrorlash", "taqlid qilish" guruh ichida ularga xos bo'lgan me'yorlarni qo'llash;
- og'ir holatlarda, tengdoshlar orasidagi kelishmovchiliklarda bir-biriga yordam qo'lini cho'zish;
- guruh ichida o'zini kuchli, adolatli inson sifatida namoyon etish;
- ota-ona, vasiylardan mustaqil bo'lish istagi;
- ko'pgina holatlarda huquqbuzarlik, tajovuzkorlik bilan bog'liq jismoniy kuch, iroda namoyishlari;
- kattalar huquqiy me'yorlar talablarini inkor etsa ham agarda huquqbuzarlik bilan bog'liq faoliyatga so'z bergan bo'lsa, uni albatta bajarish;
- chet elning bizga yot bo'lgan madaniyat mahsullarini o'zlashtirish, musiqa, kiyim-kechak, bezak vositalari;
- qanday yo'l bilan bo'lmasin "moddiy farovonlikka erishish" va boshqalar⁴.

---

⁴ Yu.Asadov, R.Musurmanov. O'smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy psixologik xususiyatlari. O'quv-metodik qo'llanma. T: "Sano-standart" 2011 y.

8.3. Deviant xulqli o'smir xulq-atvor yo'nalishining tahlili

Buning uchun avvalambor B.Bass metodikasi qo'llanilib, unda shaxsning yo'nalganligini baholash mumkin:

1. O'ziga yo'nalganlik, ya'ni Oliy nufuzga ega bo'lish motivlarining ustunlik qilishi, o'z shaxsining xislatlarini to'liq idora qilish va tahlil qila olishga intilish. O'ziga yo'nalgan kishi ko'proq o'z hissiy kechinmalari, fikru xayollari bilan band bo'lib, atrofdagilar bilan kam qiziqadi; xatti-harakatlarining boshqalar tomonidan tan olinishiga, qadrlanishiga, qo'llab-quvvatlanishiga ehtiyoj sezadi; tanqidni uzoq eslab yuradi, tanqiddan, odamlarning nazaridan yiroqda yurishni yoqtiradi. Barcha xatti-harakatlarining jamoatchilik tomonidan baholanishiga juda sezgir, xato xatti-harakat qilishdan qo'rqadi. Kasbiy faoliyatiga jamiyatda yuqori baholanadigan kasb sohasini tanlashga va shu sohada o'z mehnati, kasbga sodiqligi bilan obro'-e'tibor qozonishga intiladi. O'ziga yo'nalgan kishi agar keng ma'naviyatli, fahm-farosati baland inson bo'lsa, undan xudbinlik kayfiyatidagi xulq-atvorni kutish qiyin. Bunday kishilar, ko'pincha, chuqur mulohazali, o'tkir zehni insonlar bo'lishadi. Obrazli qilib aytganda, "pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa birovga» degan maqolga qat'iy amal qiladigan, bir oz kamgap ko'rinsalarda, ichki dunyolarida o'zlari bilan tinimsiz "gaplashib", o'zlarini "tergab" turadigan, sermulohaza kishilardir. Shu jihatdan, bunday xulq-atvor ularni boshqalar, ayniqsa, odamlarga yo'nalgan kishilar uchun ko'rimsiz, yopiq yoki "sovuq" basharali qilib ko'rsatishi mumkin.

2. Odamlarga yo'nalganlik - har qanday sharoitda ham odamlar bilan yaqin va iliq muomalada bo'lishga intilish xususiyati. Bunday kishilar shaxslararo munosabatlarning barcha tomonlariga katta ahamiyat beradilar. Ko'pincha, ular uchun hayotda eng qadrlil narsa - boshqalar bilan munosabatda, hamkorlikda bo'lish imkoniyatidir. Kuchli darajada odamlarga yo'nalganlik - doim xushchaqchaq, odamlar nazarida bo'lish, har tomonlama muloqotda bo'lish, cheksiz sohalarda aloqada, yaqin munosabatda bo'lishdir. Bunday kishilar uchun odamlarsiz dunyo mazmunsiz bo'lib, kundalik hayotda o'z mehnat yoki o'qish jamoalari bilan bog'liq bo'lishga, iliq hissiy munosabatlarni davom ettirishga kuchli ehtiyoj sezadilar. Kasbiy faoliyatda o'z kasbdoshlari bilan qalin munosabatda, hamjihat bo'lishga intilishlarida bu yo'nalganlik o'z aksini topadi. Mehnat jamoalarida o'zaro yordam va ishonch hislariga katta e'tibor berishadi. Bu yo'nalishdan yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan kishilar ko'proq odamlar bilan ishlaydigan sohalarni tanlaydilar va shu sohadagi kasblarni yengil o'zlashtiradilar.

3. Faoliyatga yo'nalganlik - mehnat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etishga qiziqish, topshirilgan vazifani imkon qadar puxta qilib bajarishga intilish xususiyati. Bunday kishi mehnatni tashkil etishning odatdagi usulidan tezda zerikib qoladi va shu sababli, doimiy ravishda ish jarayonini o'zgartirib, mukammallashtirib borish orzusi bilan yuradi. Vazifani to'liq va mukammal bajarishga moyillik, javobgarlik hissi, shu bilan birga ishdan, mehnat faoliyatidan zavq olish, mehnatni qadrlash, unga vujudi bilan kirishib ketish, mehnatga e'tiqod va shu sababli o'z sohasini chuqur va mukammal o'rganishga moyillik bu yo'nalishdagi kishilarga xos

xislatlardandir. Bunday kishilar ish yuzasidan asosli va chuqur hamkorlik qilishga intiladilar. Odamlar uchun foydali bo‘lgan umumiy maqsadga erishish yo‘lida o‘z fikrlarini ilgari surishga qodir bo‘lib, qat’iy va ma’lum bir kasb doirasida mustaqil va ijodiy fikrlari bilan ajralib turadilar.

Inson motivlari majmuasini, ta’kidlanganidek, uch guruhga taqsimlash nisbatan sodda talqin bo‘lib, o‘zbek milliy muhitida yuqori sinf o‘quvchilarini kasbiy psixologik tashxis etishda dastlabki yondashuvlardan deb qabul qilinishi mumkin (“Shaxs yo‘nalganligini aniqlash” metodikasi (Smekal va Kucher)).

Asosiy yo‘nalish metod bo‘yicha aniqlanganda ko‘p ball to‘plagan yo‘nalish ustuvor deb hisoblanadi. Test natijalarini e’lon qilgandan so‘ng o‘smirlar bilan suhbat o‘tkaziladi va o‘smirning o‘zi haqidagi bahosi bilan nechog‘liq to‘g‘ri kelishini aniqlash darkor. Ayniqsa, o‘z-o‘ziga qaratilgan yo‘nalishi va o‘zaro muloqot, bahamjihatlikka qaratilgan yo‘nalishni namoyon qilgan o‘smirlarni diqqat markazida ushlash zarurdir. Bu yo‘nalishning birinchisi xudbinlik va salbiy illatlarni yaqqol ko‘rsatsa, demak aynan shu illatlar ham deviant xulqning rivojlanishiga turtki bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi yo‘nalish esa o‘smirlarning o‘zaro muloqotga va tengdoshlari bilan aloqani ushlab turishga bo‘lgan ehtiyojini belgilaydi.

Shaxsning mehnatga qaratilgan yo‘nalishi zamirida jamiyatda qabul qilingan axloqiy me’yorlar doirasidagi ishlar tushuniladimi yo‘qmi shunga ko‘ra, salbiy va ijobiy xarakterdagi yo‘nalishlarga bo‘linadi.

8.4. O‘smirlarning ma’naviy-axloqiy va huquqiy me’yorlar haqidagi tushunchalari psixodiagnostikasi

Psixodiagnost shaxsi avval, ijtimoiy me’yorlar umumiy nazariyasini tarkibiy qismlaridan bo‘lgan axloqiy va huquqiy me’yorlar haqidagi bilimga ega bo‘lishi kerak. Ma’naviy-axloqiy me’yorlar – bu jamiyatda o‘zaro muloqot uchun qabul qilingan xulq-atvor qoidalari bo‘lib, ular aholining katta qismi orasida hayotiy odatlar tarzida namoyon bo‘ladi. Ma’naviy-axloqiy me’yorlar insonlar har bir aniq voqelikka nima deb, qanday harakat qilishi kerakligining namunasi. Sodda qilib aytganda, axloqiy me’yorlar ma’naviyat, axloq, etika, dinshunoslik nuqtai nazaridan nima oq-u, nima qora, nima mumkin-u, nima mumkin emas degan savollarga javob beradi.

Huquqiy me’yorlar – bu insonlarning qonunlar, huquq, burch va vazifalarini to‘liq anglay bilib, qilgan xatti-harakatlaridir. Huquqbuzarlik deganda - jamiyat uchun xavfli bo‘lgan qilmish yoki harakat tushuniladi. Ma’naviy, axloqiy ijtimoiy me’yorlarni buzgan kabi, o‘smirlar ko‘pincha huquqiy me’yorlarni buzib turishsa, bu deviant xulq xususiyatlaridan biridir. Har bir tekshirilayotgan o‘smir bilan suhbat boshidanoq do‘stona munosabat o‘rnatish darkor. Psixolog suhbat uchun shunday iliq muhit yaratishi kerakki, o‘smir bu muhitda o‘zini yaxshi va erkin his qilsin. O‘smirning shaxsiy muammolari aniqlangandan so‘ng, ular bilan insonlar, jamiyat hayotida axloqiy va huquqiy me’yorlarning o‘rni mavzuida suhbat o‘tkazish darkor. Shu narsani ta’kidlash kerakki, insonlar orasida o‘zaro muomala bevosita ularning ishida, o‘qishida, uyda, oilada nechog‘liq axloq me’yorlariga rioya qilishlariga

chambarchas bog'liqdir. O'smirga o'zining huquqi va burchini tushuntirish, o'z xatti-harakatlariga o'zi javob berishini ham aytib o'tish kerak.

Yuqoridagi holatlarni psixolog deviant xulqli yoshlarning axloqiy-huquqiy me'yorlarini tahlil-tashxis qilayotganida e'tiborga olish zarur. Yakka tartibda o'tkazilgan suhbatlar davomida deviant xulqli o'smirlar namoyon qilgan tahliliy ko'rsatkichlari, nomsiz anketa so'rovnomasi javoblari orqali to'ldirish mumkin.

Shu maqsadda tuzilgan anketa so'rovnomalari savollari 20 tadan ortiq bo'lmay, quyidagi axloqiy va huquqiy me'yorlar haqida tushunchalarni qamrab olsa, maqsadga muvofiqdir:

- ✚ jamiyat talab qilayotgan axloqiy va huquqiy xulq me'yorlarini bilishi;
- ✚ o'smirning hayotiy qadriyatlari mezonini;
- ✚ o'z xatti-harakatidagi xatolik va huquqbuzarlik darajasini idrok etish;
- ✚ o'qituvchilarga, ota-onalarga, oilaning boshqa a'zolariga bo'lgan o'z munosabatini baholay bilish;
- ✚ sinfdosh va ko'chadagi do'stlariga uning munosabati va ularning o'smirga bo'lgan munosabatiga baho bera olish;
- ✚ deviant xulq namoyon qilishga moyilligini idrok etish;
- ✚ o'z sifatlariga, qobiliyat va imkoniyatlariga, o'z shaxsiyatiga baho bera olish;
- ✚ maktabdagi o'qishiga, o'z sohasidagi va hayotiy yo'lidagi kelajagiga bo'lgan munosabat.

8.5. Deviant xulqli o'smirlarning o'zaro muloqotidagi qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar

Avvalo shuni aytish lozimki, yosh yigit-qizning o'smirlik davri bizning sharoitimizda asosan oilada, mahalla, maktab, turli xil ta'lim-tarbiya muassasalari, sport, ko'ngilochar joylardagi jamoalarda kechadi. Agar tarbiya uchun mas'ul bo'lgan mana shu zanjirning biror bo'g'ini zaif bo'lib, o'smir bu yerda o'ziga nisbatan e'tibor, izzat, g'amxo'rlik va mehribonlik, unga nisbatan bo'layotgan nazoratni sezmasa, u boshqa narsalarni o'ylay boshlaydi. O'zining dunyoqarashi, intilishi, borliqni o'zida idrok etishi nuqtai nazardan kelib chiqqan holda kattalarga taqlid qilishga urinadi, ichishni, chekishni, o'zgalardan zo'rroq bo'lishni xohlab qoladi. Niyatini amalga oshirish uchun chora izlaydi, o'zgalar ta'siriga beriladi. Ijobiy muhitga tushmagan, e'tibordan chetga qolgan bolani yomonlar tez fursatda o'zlarining davrasiga qo'shib oladilar. Natijada u salbiy illatlarning qurboniga aylanishi, jamiyat uchun xavfli insonlar safiga qo'shilishi mumkin.

Mutaxassislarning fikricha, keyingi paytda huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar orasidagi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tartibbuzarlikning o'sish tendensiyasi kuzatilgan:

- To'liq oilalardagi huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining o'sishi;
- Har xil ta'lim muassasalari (maktab, kollej, institut va b.) o'quvchi-yoshlari orasidagi tartibbuzarlikning o'sishi;
- Huquqbuzarlikning katta (16-17 yosh) o'spirinlar orasida o'sishi;
- Qizlar orasida huquqbuzarlikning o'sishi;

□ Narkobiznes bilan bog‘liq huquqbuzarlikning o‘shishi (yoshlardan narkokurer sifatida foydalaniladi) va boshqalar.

Bu borada olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarni keng jamoatchilikni jalb qilgan holda jonlantirish zarur va buning uchun:

1. Targ‘ibot-tashviqot ishlarini nafaqat huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar orasida, balki jamiyatning barcha a‘zolari orasida olib borish.

2. Xotin-qizlar orasida bu ishga ko‘proq e‘tibor berish va bu ishga butun jamoatchilikni jalb qilish lozim bo‘ladi.

Olib borilayotgan profilaktika ishlari (targ‘ibot-tashviqot hamda tushuntirish ishlari) qachonki ushbu soha mutaxassis-olimlarining tadqiqotlariga, tajriba-sinovda olingan natijalarga suyanilsa, kutilgan natijani berishi mumkin.

Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida quyidagi pedagogik jihatlarga e‘tiborni kuchaytirish lozim:

1. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash maqsad va vazifalarining aniq belgilab olinganligi;

2. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlarning yosh xususiyatlari, individual o‘ziga xosliklari hamda imkoniyatlarining e‘tiborga olinganligi va ulardan maksimal foydalanish;

3. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonining tizimlashtirilganligi;

4. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida ilg‘or va yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodikalardan foydalanish;

5. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida ular bilan do‘stona munosabatda bo‘lish, yoqimli muhit, qulay sharoit, emotsional-psixologik vaziyatning ta‘minlanishini e‘tiborda tutish lozimligi;

6. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida namuna va misollar ko‘rsatish, turli axborot-ko‘rgazmali, shu jumladan, kompyuterli vositalardan foydalanish o‘zining ijobiy natijasini berishini ko‘zda tutish lozim.

Mutaxassislar huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining sabablarini o‘rganib, quyidagi xulosaga kelishgan:

1. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining asosiy sabablaridan biri jamiyatda yangi shakllanayotgan qadriyatlar me‘yorlariga ularning moslasha olmasligi, unga nisbatan javob reaksiyasi sifatida qaralmoqda;

2. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining asosiy sabablaridan yana biri – ushbu jamiyatning (o‘zining) stabillashmaganligida ko‘rinadi. Jamiyat o‘zgarishi bilan uning barcha tizimlari o‘zgaradi va o‘zaro moslashadi (o‘tish davri muammolari);

3. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining yana bir sababi – o‘zgarayotgan (rivojlanayotgan) jamiyatdagi har qanday o‘zgarishga yaxshilik ustidan yomonlikning g‘alabasi sifatida qarash (ilgari hamma narsa yaxshi- yu, hozir yomon tarzida), bu o‘zgarishlarga kimdir aybdor sifatida qarashning vujudga kelishi;

4. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar tartibbuzarligining yana asosiy sababi-sababchisi jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikning mavjudligidir;

5. O‘zaro muloqot qiyinchiligi tashxisi. O‘smirlarning o‘qituvchilari, ota-onalari, sinfdoshlari bilan bo‘lgan qarama-qarshiliklarini yakka tartibdagi tahliliy suhbatlar davomida namoyon qilish mumkin. Muloqotdagi qiyinchiliklar o‘smirning muomala uchun yopiq fe‘li bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun suhbat boshidanoq o‘smirning muloqot uchun qay darajada ochiqligini aniqlash kerak. Suhbat uchun ochiqlik belgilari:

- ✚ muloqotga tez kirishuvchan, kelishuvchan, vaziyatdan tez chiqib ketish mahorati;
- ✚ psixologlikda bu sifatlar quyidagicha talqin qilinadi:
- ✚ muloqotga tez kirishuvchanlik yoki kirishimlilik - bunday insonning shaxsiy sifati shundan iboratki, boshqa insonlar bilan oson muomalaga kirishish, boshqalarning tasavvurida kerakli inson bo‘lishga intilishdir.

Kelishuvchanlik bu shaxsning shunday sifatiki, u quyidagi holatlarda namoyon bo‘ladi:

- istalgan odam yoki auditoriya bilan tez chiqishib keta olish;
- boshqa insonning fikriga ta’sir o‘tkaza olish;
- istalgan savolga dalillar bilan javob berish;
- muammolardan yomon oqibatsiz chiqib keta olish.

Tez chiqishib keta olish mahorati – ongli ravishda boshqariluvsiz bo‘ladigan vositalardan foydalana olish imkonini beradi.

Bunday xususiyatlar boshqa odamlar bilan muomalaga kirishishda zarur bo‘ladi. Kommunikatsiya lotincha “kommuniko” so‘zidan olingan bo‘lib, bog‘layman, umumiy ish qilaman, degan ma’noni anglatadi. Kommunikatsiya – o‘zaro nutq orqali ma’lumotlarni almashishdan iborat. Kommunikativ mahorat – kommunikativ bilim, tajribadan kelib chiqib, odamlarning o‘zaro muloqot, muomala vositasi. Kommunikativ mahoratni turmush jarayonida, maxsus treninglar, psixologlik kurslarida o‘zlashtirish, takomillashtirish mumkin. Bu mahorat orqali inson o‘ziga tanish va nota-nish holatlarda, favqulotda holatlarda muomala qilib, ma’lum xulq ko‘rinishini namoyon qiladi. Psixolog o‘smirlarning kirishimlilik sifatini aniqlash uchun quyidagi savollardan foydalaniladi. U o‘z ota-onasi, o‘qituvchilari, sinfdoshlari bilan muloqot qilishga qiynaladimi? Qiynalsa nima sababdan? O‘zini kirishimli inson deb hisoblaydimi? Atrofdagilar uni kirishimli deb hisoblaydilarimi? U osonlikcha istagan inson bilan muloqotga kirisha oladimi? Sinfdan uyga berilgan vazifaga javob berishga tortinadimi? O‘z fikrlarini tushunarli bayon qila oladimi, uning bayonini o‘qituvchilari, ota-onasi, do‘stlari qabul qiladimi? Uning uchun ko‘chada do‘stlari bilan muloqot qilishi yoki biron ish bilan

mashg'ul bo'lish muhimroqmi? Qarama-qarshi jins vakili bilan do'stlashganmi? Mobil telefoni bormi?

Yuqoridagi savollarga javob olib, o'smirning kommunikativ xususiyatlari, kamchiliklari haqida aniq xulosa qilish mumkin.

Suhbat davomida quyidagi holatlarga ahamiyat berish lozim:

- Savollarga u qaysi holatda reaksiya bildiradi?
- Nutq tezligi qay darajada?
- O'z fikrini to'g'ri va aniq izhor qila oladimi?
- Nutqida atrofdagilarning kulgusiga sabab bo'luvchi kamchiliklari, defektlari yo'qmi?

Deviant xulqli o'smirlarga xos bo'lgan qo'l, barmoqlar harakatlaridan qay darajada nutqi davomida foydalanadi?

Ko'cha tilidan, jargon so'zlardan foydalanadimi?

Psixolog bilan bo'lgan suhbatga o'smirning munosabati qanday - jiddiy, manfaatdor, befarq, shubhali, qo'rquv bilan.

Yuqoridagi xususiyatlar o'smirning suhbat davomidagi javoblarini to'ldirishga xizmat qiladi. Tahliliy tashxis qo'yuvchi suhbatdan so'ng o'smirning kommunikativ darajasini aniqlovchi V.Ryaxovskiy uslubida tuzilgan testlarni o'tkazish tavsiya etiladi.

8.6.Janjalli xulqning tashxisi

Deviant xulqli o'smirlarning xulq-atvori sabablari ota-ona, o'qituvchilari va sinfdoshlari bilan kelishmaslik, boshqa turli ziddiyatlar ham bo'lishi mumkin. Tashxis qo'yishga kirishgan psixolog janjallar va janjalli xulq nazariyasini yaxshi o'rgangan bo'lishi darkor.

“Konflikt” so'zi lotinchadan olingan bo'lib, “conflictus” “to'qnashuv” ma'nosini anglatadi. Bu bir-biriga mutloq qarama-qarshi bo'lgan qarashlar, fikrlar, xarakterlar, namunalar to'qnashuvi. Ijobiy maqsadga erishish uchun konfliktli muomalani tubdan o'zgartirish kerak. Insonlar o'z g'oyalari, prinsiplari, xarakterlari, intilishlarini himoyalab to'qnashib qoladilar.

Konfliktlar – odamlararo, shaxslararo bo'ladi. O'zaro muloqot qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxslararo kelishmovchilikdir. Bunday janjal oddiy muomalaning ham buzilishida yoki umuman tugashida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Agarda to'qnashuvdan so'ng ham o'zaro muloqot takrorlansa, unda ko'pgina holatlarda insonlar umuman yuz ko'rmas bo'lishgacha boradilar. Ba'zida bunday holatlar insonlarning kelishib olishga sabab bo'ladi. Insonlararo to'qnashuvda odamlarning turli qarashlari, istaklari, dunyoqarashlari bir-biriga zid keladi. Ko'pincha, janjallashayotgan odamlar muloqoti o'zaro ayblovlar, haqoratlar, bir-birini yerga urishlari bilan kuzatiladi. Ichki konflikt – bu bir-biriga zid fikrlar, qiziqishlar, ichki mazmun va qarama-qarshi dunyoqarash oqibatida ro'y beradi. Shaxsning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olib, aytish mumkinki, ichki konflikt zamirida o'z-o'zidan qoniqmaslik hissi yotadi. Bunday kelishmovchiliklar ularning ijtimoiy voqelikda keskin to'qnashuviga olib keladi.

Janjallarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ularni quyidagilarga ajratish mumkin: raqobat, moslashish, hamkorlik, kelishuv, chetlab o'tish.

Konfliktlarni tadqiq qilishning nazariy jihatlarini ishlab chiqishda amerikalik sotsiolog Tolkott Parsons (1902-1979) tomonidan asoslantirilgan tashkilotning tuzilmaviy funksional modeli muhim o'rin egallaydi. U jamiyatga insonlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi, normalar va qadriyatlariga uni bog'lovchi bo'g'in deb qaragan.

U quyidagi qoidalarga amal qilgan:

- a) har qanday ijtimoiy tizim nisbatan barqaror, doimiy va yaxshi tashkil etilgan tuzilmadan iborat;
- b) bu tizimning har bir elementi muayyan funksiyani bajarishi bilan tizim barqarorligini saqlashga o'z ulushini qo'shadi;
- c) bu ijtimoiy tuzilmaning amal qilishi zarur barqarorlik va hamkorlikni ta'minlovchi jamiyat a'zolarining qo'llab-quvvatlashiga asoslanadi.

Parsonsning fikricha, ijtimoiy harakatning me'yoriy komponenti quyidagi to'rtta darajada namoyon bo'ladi: organizm, shaxs, ijtimoiy tizim, madaniyat. Konfliktning bo'lishi ijtimoiylashuv jarayonining o'zida mavjud, bunda inson nafaqat ijtimoiy tizimning namoyon bo'lish usullariga, shuningdek, tegishli madaniyatning me'yorlari va qadriyatlariga ham jalb qilinadi. Ijtimoiylashuv jarayonida organizmning ichki fiziologik ehtiyojlari bilan insonning ijtimoiy munosabatlardagi ehtiyojlari o'rtasida shakllanadigan nomuvofiqlik, muayyan tanglik konfliktga aylanishi mumkin.

Bunda ijtimoiy tizimning ichki qarama-qarshiligini, va demak, konfliktlarni vujudga kelishining realligini tan olinishi juda muhim edi. Biroq, umuman olganda, Parsons tizim elementlari o'rtasidagi konfliktsiz, "uyg'un" munosabatlar tarafdori bo'lgan. U konfliktni ijtimoiy anomaliya, o'ziga xos kasallik va uni yengish zarur deb hisoblagan.

Ijtimoiy konflikt tabiatiga nisbatan Parsons tomonidan bildirilgan nuqtai nazar XX asrning 30-40-yillarida "kishilar munosabatlari" maktabi vakillari tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Ular ham sanoati rivojlangan mamlakatlar qurishi kerak bo'lgan jamiyatning tabiiy holati uyg'unlik va ijtimoiy konsensus holati bo'lishi lozim deb hisoblaganlar.

Bu maktabning yirik vakili, Garvard universiteti professori Elton Meyo (1880-1949) "hozirgi zamonning bosh muammosi" bo'lgan "sanoatda tinchlik"ni o'rnatishga yordam qilish zarur deb ta'kidlagan. U konfliktni xavfli "ijtimoiy illat" deb bilgan. Undan iloji boricha qochish kerak, "ijtimoiy muvozanat"ga va "hamkorlik holati"ga intilish kerak.

Turli mamlakatlar olimlari hech bir nuqsonsiz faoliyat ko'rsatadigan va boshqariladigan tashkilotlarda ham konfliktlar paydo bo'lishiga e'tibor qaratganlar. Bu holat barqaror konsensusni ta'minlashga qodir qandaydir ijtimoiy tizim modeli borligiga shubhalanishga olib keldi. Shu bilan birga konfliktlarga o'sib o'tuvchi ijtimoiy ziddiyatlarning tabiiy muqarrarligi va qonuniy xarakter kasb etishini hisobga olish zarurligini tushunish ham mustahkamlanib bordi. Natijada XX asrning

50-yillarida AQSH, Germaniya, Fransiya va qator g'arb mamlakatlarida konfliktning hozirgi zamon konsepsiyalari shakllandi va keng tarqaldi.

Hozirgi zamon tadqiqotchisi amerikalik Lyuis Kozer 1956 yilda nashr qilgan "Ijtimoiy konflikt funksiyalari" nomli kitobida konfliktli munosabatlarsiz ijtimoiy guruhlar mavjud bo'lmashligini hamda ijtimoiy tizimlarning amal qilishi va almashinishida konfliktlarning ijobiy amaliy ahamiyat kasb etishini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatdi. Uning fikricha, butun jamiyatning barqarorligi unda mavjud konfliktli munosabatlarning miqdoriga va ular o'rtasidagi aloqalar tipiga bog'liq.

L.Kozerning ijobiy-funksional konflikt nazariyasining mohiyati shundaki, konfliktlar jamiyat uchun begona, anomal hodisa emas; ular ijtimoiy tizim ichki holatining, undagi alohida shaxslar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi odatiy munosabatlarning elementi, mahsulidir. Uning fikricha, konfliktlar muhim funksiyalarni bajaradilar, ular vaqti-vaqti bilan jamiyatdagi tarang vaziyatni yumshatish, alohida shaxslar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi ziddiyatlar va kolliziyalarni hal etish usuli sifatida zarurdir.

Nemis sotsiologi Ralf Darendorf jamiyatning konfliktli modeli konsepsiyasini ishlab chiqqan. Uning 1965 yilda chop etilgan "Sinfy tuzilma va sinfy konflikt" asarida har bir jamiyat hukmronlikka, majburlash va bo'ysunishga asoslangan deb hisoblaydi. Qarama-qarshiliklar, konfliktlarning bo'lishiga sabab, faqat odamlarning ijtimoiy notenglikka mahkumligi emas, shu bilan birga hokimiyat, shon-shuhrat, avtoritet uchun bo'lgan kurash, boshqaruv munosabatlaridagi noteng mavqega ega bo'lishdir, bunda bir xil odamlar faqat buyruq berish huquqiga, boshqa odamlar bu buyruqlarni bajarishga va bo'ysunishga majburdirlar.

Darendorf konfliktlarni ijtimoiy hayotda bartaraf etib bo'lmaydigan va har qanday ierarxik tizimga xos xususiyat deb hisoblaydi. Biroq, odamlar konfliktlarni tartibga solish imkoniyatiga egadirlar. Buning uchun uchta shartning bo'lishi zarur:

birinchidan, konfliktlashuvchilarning tafovutlanishini va qarama-qarshiligini tan olish;

ikkinchidan, taraflarning, shu jumladan, jamiyatning uyushganlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bitimga kelishish shuncha yengil bo'ladi;

uchinchidan, konfliktda ishtirok etuvchi taraflar o'rtasidagi munosabatlarni saqlashga olib keluvchi muayyan qoidalarining o'zaro maqbulligi.

Konfliktlarning umumiy nazariyasi deb nomlangan konsepsiyaga amerikalik sotsiolog va iqtisodchi Kennet Boulding asos solgan. U ham konfliktlar hamma yerda uchrashi, odamlar o'ziga o'xshaganlarga nisbatan doimiy dushmanlik qilishga va kurash olib borishga intilishlarini ko'rsatib, zo'rlik ishlatish eskalatsiyasi inson tabiatida yotadi, deb bilgan. Shu bilan birga konfliktlar umumiy xususiyatlar bilan paydo bo'ladi va rivojlanadi, yagona elementlar orqali namoyon bo'ladi, deb ko'rsatgan hamda ularni ijtimoiy sharoitlardan ajratib bo'lmashligini, ularning oldini olish va yengish mumkinligini ta'kidlagan. Boulding fikricha, konfliktlarni barham toptirishga qaratilgan "ijtimoiy terapiya" asosini uchta narsa tashkil qiladi:

- yuzaga keluvchi qarama-qarshiliklar sababini tushunish;
- ularni tugatishning kelishilgan usullarini oqilona tanlash;
- insonlarning ma'naviy takomillashuvi.

Konfliktning hozirgi zamon konsepsiyalarida kishilarning har qanday harakatlari, shu jumladan, konfliktli harakatlari ham ijtimoiy mohiyat kasb etishi, ularning u yoki bu darajada ijtimoiy muhit bilan bog'liqligi haqida fikr mavjud. Konfliktni, uning sababini, namoyon bo'lish sohasi va shaklini, tartibga solish usulini faqatgina jamiyat, ayniqsa, inson tabiatini, ijtimoiy munosabatlar mohiyatini va insonlarning o'zaro munosabatlarga kirishish qonuniyatlarini chuqur anglash asosida tushunish mumkin.

“Inson” mezoni, inson mohiyati, uning jamiyatda tutgan o'rni va ijtimoiy tayinlanishi haqidagi masalalar hozirda ham konfliktlarni tushunishda belgilovchi muhim asosdir.

Hozirgi zamon konflikt tadqiqotlarida ikkita asosiy yo'nalish uzil-kesil shakllangan. Birinchi yo'nalish G'arbiy Yevropada (Fransiya, Gollandiya, Italiya, Ispaniya) keng tarqalgan bo'lib, u konfliktlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi institutlar faoliyati bilan bog'liq. Ikkinchi yo'nalish AQSHda keng tarqalgan bo'lib, tinchlik muammolarini tadqiq etuvchi institutlar faoliyati bilan bog'liq. Bu institutlarning maqsadlari bir-biriga juda o'xshash, biroq ularga turli metodologik yondoshuvlar asosida erishiladi. Bir xil tadqiqotlarda g'alabaga erishish yo'llari haqida fikrlar birlamchi ahamiyatga ega, ya'ni: “Tinchlikni xohlasang, urushni o'rgan”. Tinchlikni tadqiq qiluvchi institutlar xodimlari tinchlik va kelishuv muammolariga birinchi darajali ahamiyat beradilar. Konfliktlar va ularni hal qilish yo'llariga bo'lgan umumiy qiziqishning ortishi shu darajaga yetdiki, siyosiy fanlar Xalqaro assotsiatsiyasining Butun jahon kongressi (Seul,1997) mazkur masalaga bag'ishlandi.

O'smirlarning janjalli xulqi sababi va oqibatlarini tahlil qilish uchun yakka tartibdagi suhbatlar, anketa so'rovnomalari va testlar kamlik qiladi. Suhbat davomida quyidagi savollarga psixolog javob izlashi kerak:

- ☞ O'smir avvallari ham yaqinlari va tanishlari bilan janjallashganmi? Masalan otasi, onasi, o'qituvchilari, do'stlari, tengdoshlar bilan;
- ☞ Janjallashish uchun qanday sabab bo'lgan (uning o'zi, boshqalar, vaziyat munosabat va ...);
- ☞ U nima deb o'ylaydi, yaqinlari va tanishlari bilan bo'lgan janjallarda kimning aybi ko'proq? Uning o'zinikimi yoki birovnikimi?
- ☞ Janjallarni u qanday hal qiladi, yakka o'zimi yoki boshqalar aralashadimi?
- ☞ Muammoni hal qilish nima bilan tugadi? (yarashildimi, ajrashib ketishdimi, murosa qilishdimi, o'z xatolarini tushundimi, yaxshiroq bo'ldimi, yomonlashdimi?).
- ☞ Hozirda maktab o'qituvchilari, ota-onasi va tanishlari bilan bo'lgan munosabat qanday holatda? Samimiy aytganda hozirgi damda o'smirni qanday muammo qiynamoqda?
- ☞ Uning muammosi nima bilan (o'zining xulq-atvori, atrofdagilar bilan muloqoti, nohaqlik, yolg'on) bog'liq?
- ☞ Muammolarni yechish yo'li qanday hal qilinadi? Faqat o'zi yoki birovning yordami bilanmi?
- ☞ Tengdoshlari bilan yoqalashganmi? Kim aybdor bo'lgan?
- ☞ Boshqalar uni hurmat qilishi uchun u qanday inson bo'lishi kerak?

Yuqoridagi savollarga topilgan javoblar orqali o'smirning janjallari sabablarini, janjalining xususiyatlarini tadqiq qilib, o'smirning ijtimoiy psixologik, shaxsiy xususiyatlarini aniqlab berish mumkin. Bu ma'lumotlarni yanada to'ldirish uchun K.Tomas tuzgan maxsus uslubdagi testlardan, T.Lirining testlaridan foydalanish mumkin.

8.7.O'smirlarning deviant xulqqa moyilligi diagnostikasi

Har bir deviant xulqqa bo'lgan moyillik avvalambor sinf rahbarlari, o'qituvchilari tomonidan berilgan ma'lumotlarda namoyon bo'ladi. Ammo bu ma'lumotlar to'liq bo'lmasligi ham mumkin, chunki bu yoshda deyarli barcha o'smirlar salbiy ishlar, be'etiborliklarga yo'l qo'yishadi. O'smirdagi deviant xulq darajasini aniqlash uchun psixolog o'smir bilan yakka tartibda aniq maqsadli suhbat o'tkazishi kerak. Suhbat uchun mutaxassislar tomonidan quyidagi tartibda savollar berishi maqsadga muvofiqdir. O'smir o'zini uydagi, maktabdagi xulq-atvorini doimo to'g'ri deb o'ylaydimi? Agar u doimo haqman deb o'ylasa, nima uchun kattalar, ya'ni ota-onasi, o'qituvchilari uni intizomsizlikda, buysunmaslikda ayblashadi? Agar u o'zining xulq-atvoridagi noma'qulchiliklarni bilsa, bu illatga kim yoki nima aybdordir? O'smir o'zining noto'g'ri xatti-harakatlaridan og'rinadimi?

Maktabga borish davomati qay darajada:

- muntazam, sababsiz dars qoldirishlar uchrab turadi?
- uzluksiz dars qoldiradimi?

Bo'sh vaqtini qaerda o'tkazadi: uyda, ko'chada, do'stlari bilan? Zararli odatlari bormi: chekish, spirtli ichimliklarni ichish, giyohvand moddalarni qabul qilish. Nima uchun u zararli odatlarga bog'lanib qolgan? Agar u zararli odatlarga ko'nikib qolmagan bo'lsa, hayoti davomida bir bora bo'lsa ham iste'mol qilganmi? Uning fikricha ota-onasi yetarlicha ta'minlay olmadilarmi? Agarda u qandaydir qimmatbaho buyumni olmoqchi bo'lsayu, yetarli mablag'ni topa olmasa, sharoiti bo'lmasa, u o'sha narsani yoki kerakli pulni o'g'irlash haqida o'ylab ko'rganmi?

Ozodlikdan mahrum qilish zonalarida o'tirib chiqqan do'stlari bormi? Bor bo'lsa, ularga nechog'liq yaqin? Yaqin bo'lsa, nima uchun ular bilan muloqot qilish unga muhim?

Yuqoridagi do'stining fikrini, qiziqishlari, xohishlariga u qanchalik ahamiyat beradi.

Kimdir uni ranjitsa, uni kaltaklash istagi tug'iladimi? U ichki ishlar tarmoq idoralari orqali huquqbuzarliklar uchun javobgarlikka tortilganmi?

Agar javobgarlikka tortilgan bo'lsa, uning sabablari nimada? U o'zi uchun qanday xulosa chiqaradi?

O'zini-o'zi o'ldirish haqida o'ylaganmi, o'ylagan bo'lsa, bunday fikrga qanday qilib yo'l qo'ygan?

Hayotining ayni hozirgi damlarida uning uchun qimmatli hisoblangan qadriyat: maktab, ko'chadagi do'stlari, guruhda yig'ilish, bilim olish, ishlash, pul topish va hakoza.

8. Deviant xulqli o'smirlarning o'qishiga, kelajak hayoti va kelgusi kasbiy hayotiga bo'lgan munosabatlari tashxisi.

Deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini tahlil qilish, aniqlashda, ularning o'qishga, hayotga, kelajakka, qaysi kasb egasi bo'lmoqchiligiga bo'lgan munosabatini bilish muhimdir. O'smir bilan tahliliy suhbat davomida quyidagi mazmundagi savollarni berish maqsadga muvofiqdir:

- ❖ maktabda o'qish unga qiziqmi, qaysi fanlarga qiziqadi?
- ❖ qaysi o'qituvchini va nima sababdan yaxshi ko'radi?
- ❖ "a'lochi" bo'lishni, yaxshi o'qib, kelgusida o'zi yaxshi ko'rgan kasbga ega bo'lish uchun kollejga kirishni istaydimi?
- ❖ Kelajagini qanday tasavvur qiladi?
- ❖ Uning fikricha, kattalar hayotining bosh mezoni nima?
- ❖ Jamiyatda qanday o'rin tutishni, kim bo'lishni orzu qiladi?
- ❖ Kasb hunarlar haqida nima biladi, qanday kasblar unga yoqadi?
- ❖ Uning fikricha, kasb egasi bo'lishi uchun u qayerda ilm olishi kerak?
- ❖ O'zi uchun biron-bir kasbni tanladimi, tanlamagan bo'lsa nima uchun?
- ❖ Qanday qiziqishlari, xobbisi bor, yana nima bilan shug'ullanishni istaydi-yu ammo bunga sharoiti yo'l qo'ymaydi?
- ❖ Biron-bir faoliyatga alohida qobiliyatim bor deb hisoblaydimi?
- ❖ Kelajakda o'zi va oilasini boqadigan darajada yaxshi mutaxassis bo'la oladimi?
- ❖ O'z oilasiga qanday munosabatda va kelgusi oilaviy shaxsiy hayotini qanday tasavvur qiladi?
- ❖ Kelajakda muvaffaqiyat qozonish uchun o'tmishda yo'l qo'yan xatolarni tuzata oladimi?
- ❖ Uning uchun kelajakda munosib yashash va boshqalarga kerakli bo'lish muhimmi?
- ❖ Hayotdan maqsadi nima va uni qanday amalga oshirmoqchi?

Shunday qilib, javoblar natijasida o'smirning o'qishga, hayotiy va kasbiy kelajagiga bo'lgan qarashlarini aniqlash mumkin.

Psixologlarning tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, yuqoridagi qarashlar shaxsning rivoji uchun muhim bo'lgan sifatlardir. Shu narsani bilish muhimki, deviant xulqli o'smirlar bilim olishga, ko'pincha salbiy munosabatda bo'lishadi, kelajakda esa mavhum bir tushuncha deb qarashadi.

Ularning ko'pchiligi kelajakda nima bilan shug'ullanishni, nima qilishni tasavvur ham qilmaydi. Bu o'smirning hayotiy va kasbiy qadriyatlarni bilmasligidan va tushunmasligidan kelib chiqadi. Yuqoridagi xulosalarni bilish deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari analizi natijasini tahlil qilishimiz davomida kerak bo'ladi. Psixologlar xulosalari natijalari tahlili bilan shug'ullanishida quyidagi toifa o'smirlar bo'lishini hisobga olish kerak.

Tarbiyaga og'ir beriluvchi – tarbiya jarayoniga, qayta tarbiya qilishga bo'ysunmaydigan, atrof bilan ijtimoiy murosa qila olmaydigan, jamiyat, oila, maktab talablariga zid ish qiluvchi o'smir.

Bunday harakatlarini quyidagi sabablari bo'lishi mumkin:

- ☞ aqliy, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishdagi qusurlar;

- ✎ ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishga bo'lgan qobiliyatining yetishmasligi;
- ✎ o'zini-o'zi baholashda hayotiy mezonlarini belgilashga noto'g'ri yondashuv;
- ✎ jinoyatchi, norasmiy guruhlardagi shaxslarning ta'siri;
- ✎ deviant, addiktiv xulqqa, jinoyatchilikka huquqbuzarlikka;
- ✎ shaxsning individual, xarakterli xususiyatlari.

2. O'qish jarayonida zaif va qoniqarsiz o'zlashtiruvchilar – bunday o'smirlar oddiy xulq egasi ham bo'lishi mumkin, ammo ular bilim jarayoniga qiyinchilik bilan tortilib, bir qancha fanlarni o'zlashtira olmaydilar, buning asosiy sabablari:

- ✧ mavzuni yomon tushunish, to'g'ri fikrlay olmaslik, fikrni to'play olmaslik, o'zlashtirish uslubining noto'g'riligi;
- ✧ aqliy zaiflik, bilish jarayonini ya'ni, qabul qilish, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, nutq kabilarning yetarlicha rivojlanmaganligi;
- ✧ o'zini-o'zi past baholash va orzu-istaklarining ham yo'qligi;
- ✧ yoshga va ruhiy rivojlanishga doir qoloqlik;
- ✧ didaktogenik – o'quvchining salbiy his-hayajoni ko'pincha o'qituvchi bilan bo'lgan yomon munosabat natijasidir;
- ✧ past baho bilan jazolash va o'qituvchining qo'pol munosabati.

3. Tarbiyasiz o'smirlar – tarbiyaga va qayta tarbiyaga qiyin bo'ysunuvchi o'smirlar barcha fanlardan bo'sh o'zlashtirish bilan birga ijtimoiy muhitga moslasha olishmagan surunkali dars qoldiruvchilar. Bular xavfli guruh vakillari bo'lib, xatti-harakatlari, axloqi ijtimoiy huquqiy me'yordan chekingan bo'ladi. Aynan shunday o'smirlar jinoyat va huquqbuzarlik qilib, ota-onalar, o'qituvchilar, mahalla orqali ko'rilayotgan tarbiya ishlariga jiddiy qarshilik qiladilar.

Tarbiyasizlikning asosiy sabablari:

- ✓ maktabda va uyda tarbiyaning yetarlicha olib borilmagani;
- ✓ nobop va to'liq bo'lmagan oila;
- ✓ “ko'cha”ning, norasmiy guruhlarning, muqaddam sudlangan shaxslarning, jinoiy to'da a'zolarining ta'siri;
- ✓ dunyoqarashning va qadriyatlarning noto'g'ri talqini;
- ✓ jamoat ishlarining teskarisini ataylib qilish;
- ✓ shaxsiy va ijtimoiy psixologik xususiyatlar;
- ✓ ichki qarama-qarshi kurash (shaxsning ichidagi qarama-qarshi to'qnashuv);
- ✓ ruhiy, aqliy, jismoniy rivojlanishdagi nuqsonlar.

“Xavfli guruh” a'zolarining ko'pchiligi, ba'zida to'liq bo'lmagan oilalarning farzandlari, ular deviant va addiktiv bo'lgan xulqni namoyon qiladilar. Ular ota-onalari, o'qituvchilari, mahalladagi qo'shnilari yonida o'zlarini o'ta tarbiyali va odobli qilib ko'rsata oladilar, shu vaqtning ichida yashirincha turli noma'qulchiliklarni ham qiladilar. Ular aqliy salohiyati, kompyuter o'yinlariga va internetga qiziqishi bilan ajralib turadi. Ular qaram xulq namoyon qiladilar. Addiktiv, ya'ni kompyuter, internet tarmog'iga tobe bo'lib qoladilar. Natijada ularning ko'rish qobiliyati tushib ketadi, muntazam uyquga to'yimaslik, sog'ligining yomonlashuvi, o'qishini tashlab ketish kabilarni ko'rish mumkin. Natijada o'smir qotib qoladi, o'z qobig'iga yashirinib olib, maktabga borishga, jamoat ishini

bajarishga qarshilik qiladi. Bular o'z navbatida o'smirning asab va ruhiyatiga salbiy ta'sir qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish. Deviant xulqli o'smir xulq-atvor yo'nalishining tahlili. O'smirlarning ma'naviy-axloqiy va huquqiy me'yorlar haqidagi tushunchalari psixodiagnostikasi. Deviant xulqli o'smirlarning o'zaro muloqotidagi qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar. Janjalli xulqning tashxisi. O'smirlarning deviant xulqqa moyilligi diagnostikasi.

Nazorat savollari:

1. Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini tushuntiring.
2. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qiling.
3. Deviant xulqli o'smir xulq-atvor yo'nalishining tahlili.
4. Deviant xulqli o'smirlarning o'zaro muloqotidagi qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar qaysilar?

9-BOB. DEVIANT XULQNING PSIXOSOTSIAL PROFILAKTIKASI

9.1. Deviant xulq profilaktikasi va ijtimoiy nazorat tushunchalari

Deviant xulqning oldini olish faoliyati umumiy va maxsus tadbirlardan biri, ular ijtimoiy faoliyati turli darajalarini qamrab oladi. Muvaffaqiyatli psixoprofilaktik ishlarining asosiy shartlari: uning ixcham yig'ilganligi, ketma-ketligi, uzviyligi, dolzarbligi, toifaga to'g'ri bo'linganligi. Umumjahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti quyidagi profilaktika ishlarini muhim deb belgilagan:

Birinchi darajadagi profilaktika ishlari – noma'qul xossalarning ta'sirini yo'qotishga, shu xususiyatlarga nisbatan immunitet hosil qilishga qaratilgan chora-tadbirlardir.

Bu tadbirlar o'smirlar orasida keng yo'lga qo'yilishi mumkin.

Ruhiy asab tizimi buzilishini ilk davrda aniqlab, uni tuzatishga "xavfli guruh"dagi o'smirlar bilan ishlashga, endi shakllanayotgan deviant fe'lga ega o'smirlarni qayta tarbiyalash ishlarini olib borishga qaratilgan. Uchinchi darajadagi ishlar – bu ruhiy asab tizimi buzilishidan kelib chiquvchi xulq-atvor illatlarini davolash bo'yicha olib boriladigan maxsus faoliyat deviant xulqli o'smirlarning o'ta og'ir fe'l-atvorni namoyon qiluvchi qilmishlarini oldini olishi mumkin. Ruhiiy profilaktika ishi 3 darajali oldini olish choralariidan iborat bo'lishi mumkin. Qanday uslubda amalga oshirilayotganiga qarab, ruhiy profilaktika ishi quyidagi shakllarda amalga oshirilishi mumkin:

- ijtimoiy psixologik va axloqiy treninglar;
- namunaviy dasturlar;
- psixologik maslahatxonalar;
- ishonch telefonlari;
- komplekslik jamlangan, umumlashgan;
- adreslik, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi;
- ommaviy-guruhlashishni ilgari surish;
- ma'lumotlarning xolisligi;
- salbiy xotimani iloji boricha chetlab o'tish;
- qatnashuvchilarning shaxsiy manfaatlari va javobgarligi;
- kelajakka intilish istiqboli, reja asosida harakatlanish.

9.2. Deviant xulqli bolalar va o'smirlarga ijtimoiy yordam

Deviant xulqli o'smirlarga ko'rsatiladigan yordam ikki yo'nalishda bo'ladi. Psixologik jihatdan oldini olish, psixokorreksiya va oqlamoq. Psixodiagnostika - kerakli bo'lgan, ammo hayotiy zarurat hisoblanmagan faoliyatdir. O'smir yoshlar bilan ruhiy profilaktika ishini olib borishning turli shakllari bor. Ilmiy-ommabop adabiyotlarga asoslanib, ularni yettita shakllarga umumlashtirilgan holda amalda tatbiq etish mumkinki, aynan shu shakllar, nafaqat chet davlatlarda, balki qisman Vatanimiz O'zbekistonda ham qo'llanilib kelinmoqda.

Birinchi shakl – *ijtimoiy muhitni tashkil qilish*. Uning asosida atrof-muhitni deviant xulqli o'smirlarga bo'lgan ta'siri haqidagi tasavvurlari yotadi. Atrofdagi

muhitga ta'sir qilib, shaxsni salbiy xulqini o'zgartirish mumkin. Bunda o'smirning deviant xulqini muhokama qiluvchi jamoatchilikning ta'siri ham ish berishi mumkin.

Faoliyat davomida oilaga, alohida shaxsga suyanish mumkin. Yuqoridagi shakl negizida sog'lom turmush tarzini, jismoniy tarbiyani, sport bilan shug'ullanishni targ'ib qilish bilan deviant xulqqa bog'lanib qolishning oldini olish ham mumkin. Ayniqsa, bola o'z bo'sh vaqtini o'tkazadigan joylarda profilaktika ishlarini olib borish kerak. Ko'chalarda lider-o'smirlar tayyorlash orqali yoshlar bilan ishlashni yo'lga qo'yish mumkin. Shu ishlar zahirida o'smirlarni nomaqbul xatti-harakatlaridan himoya qilish, ularni qo'llab turuvchi qayta tarbiyalovchi hududlarni yaratish yotadi. Lekin, bu ishlarning asosiy kamchiligi – bu ijtimoiy holat bilan deviant xulqning bog'liqligini yetarlicha o'rganilmaganligi hisoblanadi.

Umuman olganda birinchi shakl asosida faoliyat olib borish yaxshi natija beradi.

Ikkinchi shakl *bo'yicha psixologik profilaktikani olib borish usuli – axborot yetkazish.* Bu ancha ommalashgan yo'nalish usuli bo'lib, unda ma'ruzalar, suhbat, maxsus adabiyotlar va telefilmlardan foydalaniladi. Bunday yondashuvning asosiy maqsadi – shaxsning bilish qobiliyatiga va qiziqishlariga ta'sir qilib, unda kerakli, to'g'ri xulosa chiqara olish qobiliyatini tarbiyalash. Buning uchun, masalan, giyohvand moddalarning sog'liqqa va shaxsga qanchalik halokatli ta'sir qilishi haqidagi aniq faktlarga asoslangan statistik ma'lumotlarga o'xshash misollardan keng foydalanish zarur. Ko'pincha bunday ma'lumotlar qo'rqitish tusida bo'ladi. Shuningdek, ta'sir qilish davomida giyohvand moddalarning yomon oqibatlari sanab o'tiladi va deviant xulqli o'smirlarning fojiiy taqdiri, shaxs sifatida tanazzulga yuz tutishi hollari tasvirlab beriladi. Bu shaklda profilaktika ishini olib borish axborot bilish jarayoniga ta'sir qilishi mumkin, ammo shaxs o'z xulqini tubdan o'zgartirish ham kuzatiladi. O'z ta'siri bo'yicha bilish jarayoni deviant xulqning darajasini pasaytirmaydi. Aksincha, salbiy deviant holatlar bilan tanishuv, ba'zi o'smirlarni unga qiziqtirib qo'yadi. Chunonchi, ko'pincha ma'lumotlar o'z vaqtida emas, juda erta, yoki juda kech qolib beriladi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, giyohvandlikning zararlari, halok etuvchi oqibati haqidagi suhbatlarni 14 yoshdan oldinroq olib borish kerak. Bu suhbatlarni tuzishda shunga e'tibor berish kerakki, suhbat davomida giyohvand modda to'liq tasvirlanib, uning beradigan kayfu-safosi haqida so'z yuritilmasin. Suhbat mazmuni deviant xulqning ayanchli oqibatlari va unga qarshi kurashish hayotiy pozitsiyaga ega bo'lish kabilarga olib kelish kerak. Bunday profilaktika shaklini rivojlantirish, ta'sirini oshirish uchun qo'rqitish ruhida ma'lumotlarni kamaytirib, qolgan ma'lumotlarni yoshga, jinsga, ijtimoiy iqtisodiy kelib chikishiga qarab ishlatishni taqazo qiladi.

Uchinchi shakl - *ijtimoiy zarur bo'lgan ko'nikmalarni faol o'rgatishni singdirish.* Bu shakl bo'yicha ishlashda guruhlarda trening o'tkazish vositasidan foydalaniladi. Hozirgi davrda treninglarning quyidagi formalari mavjud. Salbiy ijtimoiy ta'siriga qarshi bo'lgan rezistentlik treningi. Treningning maqsadi: deviant xulqning yo'nalishini yaxshi xususiyatlari tomon burish. Buning uchun o'smirning quyidagi ko'nikmalar shakllantiriladi: ba'zilarining salbiy ta'siriga qarshi o'z fikriga

ega bo'lish, ba'zi ichuvchi kattalar ta'siriga tushmaslik, kimdir ta'sir, bosim o'tkazayotganida yo'q deyishni ham bilish. Assertivlik va affektiv qimmatli bilim berish – bu deviant xulqqa emotsional holati ta'sirini olib beruvchi faoliyat. Ruhiiy zo'riqishlar oqibatida kelib chiquvchi muammolarning oldini olish uchun o'smirlarning ruhiyatini o'rganishga, stress holatlarda o'zini munosib tuta olishga o'rgatishadi. Guruhda ishlash davomida qaror qabul qilish o'zini-o'zi to'g'ri baholash, o'zini o'rganish va hayotiy qadriyatlarini qadriga yetish kabi ko'nikmalar shakllantiriladi. Hayotiy ko'nikmalarni shakllantirilishi treningi. Hayotiy ko'nikmalar deganda – shaxs uchun kerakli bo'lgan ijtimoiy bilish jarayoni tushuniladi.

Avvalambor, bular – muloqot qilish, do'stona aloqada bo'lish va muammolarni do'stona hal qilishlardir. Shuningdek, buning zamirida javobgarlikni his qilish, maqsad qo'yishi, o'zining qiziqishlari, pozitsiyasini himoya qila olishlari bor. Nafsiam-birini aytganda, asosiy kerakli ko'nikma, bu o'zini boshqara olish, o'ziga qat'iy ishonch, o'zini o'zgartira olish, atrofga ta'sir o'tkaza olishdir. Aynan shu shakl o'smirlar bilan ishlashda eng sermahsulidir.

To'rtinchi shakli – *deviant xulqqa muqobil xulq-atvorni shakllantirish*. Bu shaklda deviant o'smirlar bilan ishlash deviant xulqning o'rnini bosuvchi xulqni topishi bilan bog'liq. Masalan, giyohvand moddalarga bog'liqlik o'rnini o'z-o'ziga ishonch ruhiga o'zgartirish juda katta yutuq hisoblanadi. Chunki, ko'pgina giyohvandlar aynan psixotrop moddalarning kayfiyatni ko'tarish xususiyatiga qiziqadilar, kayfiyatni maqbul yo'llar bilan o'zgartirilishi profilaktika ishining asosidir. Muqobil shaklda kayfiyatni ko'tarish usullari:

- sayohatlar, tog'larga chiqish;
- alpinizm;
- ekstremal sport turlari;
- sevgi;
- kerakli muloqot;
- ijod;
- faoliyat;
- diniy marosimlar;
- xayriya ishlari.

Bu mashg'ulotlardan istagan vaqtda foydalanish mumkin. Oila quchog'ida olib borilayotgan profilaktika ishlardan quyidagilar asosiylaridir: muntazam qiziqishlarning erta boshlanishi, tarbiyalash, yaxshi ko'rish va yoqimtoy bo'lish qobiliyatini shakllantirish, mehnat qilish va bo'sh vaqtini unumli o'tkazishni bilish. Ota-onalar shuni bilishlari zarurki, shaxsni tarbiyalash bolaning yoshlik chog'idan sport, san'atga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalashdan boshlanadi. Agar o'smir yoshgacha bolada ijodiy qobiliyatlar tarbiyalanmasa, bunday shaxs yillar o'tgani sari yomonliklarga o'ch bo'ladi.

Beshinchi shakli – *sog'lom turmush tarzining shakllantirilishi*. Bu o'smirning nechog'liq o'z sog'ligi, atrof-muhit bilan garmoniyasiga, o'z organizmiga javobgarligi bilan belgilanadi. Insonning o'z sog'ligiga ehtiyotkorona munosabati, kasal keltiruvchi omillardan chetlashib yura olishi, ayniqsa, shaxsning yaxshi

xislatlaridan deb baholanadi. Sogʻlom turmush tarzi deganda yaxshi, vitaminli taomlarni yeyish, muntazam jismoniy faoliyat bilan shugʻullanish, mehnat va damning ketma-ketligiga rioya qilish, tabiat bilan garmoniyada yashash, ortiqcha dabdabavoqliklarga yoʻl qoʻymasliklar tushuniladi. Bunday hayot tarzi ekologik tafakkurga va jamiyatning rivojlanish darajasiga ham bogʻliq.

Oltinchi shakli – *shaxsiy resurs (quvvat)larni safarbar qilish*. Artterapiya shaxsning ijobiy sifatlarini faollashtirish, masalan, sport bilan faol shugʻullanish, ijodiy faoliyat, guruhlar, fan klublarida boʻlish kabilar. Oʻz navbatida yuqoridagidek ishlar shaxsning sogʻlom va faol ijobiy, ijodiy hayotda ishlashiga zamin boʻlib xizmat qiladi.

Yettinchi shakli – *deviant xulqining salbiy oqibatlarini yoʻqqa chiqarish (minimizatsiya)*. Bu shakllardagi ishlar shakllanib boʻlgan salbiy feʼl-atvorga nisbatan qoʻllaniladi. Bu faoliyat yomon feʼl-atvorning oqibatlarini yoʻqotishga qaratilgan. Masalan, giyohvandlarga kerakli tibbiy yordamni koʻrsatish, uning ayanchli oqibatlarini aniqlashtirish kabilar. Deviant xulqli oʻsmirlar bilan olib boriladigan profilaktika va tuzatish ishlari ijtimoiy psixologik xususiyatlarga ega. Deviant xulq ustida olib boriladigan ishda dastlab yakka tartibdagi ishlarni olib borish maqsadga muvofiq, chunki, guruhda oʻsmirlar bir-biriga salbiy taʼsir qilishi mumkin. Shu paytning oʻzida oila bilan ham ishlash kerak. Oiladagi munosabatlarning ahvolini tahlil qilib boʻlgandan soʻng, individual ish bilan birga guruhda ham ish olib borish kerak. Tuzatish ishlari olib borilganda, oʻsmirning ijtimoiy qadriyatlarini, qarashlar va qobiliyatlarini hisobga olish kerakki, aynan shu mezonlar shaxsning dunyoqarashini shakllantiradi. Shaxsning boʻsh vaqtini iloji boricha foydali ishlar bilan band etib, uni ijobiy shakllanish vositalari: kitob oʻqish, oʻzini-oʻzi takomillashtirish, internetda muloqot, uy ishlari, musiqa, sport bilan tarbiyalash kerak. Shuni hisobga olish kerakki, deviant xulqli oʻsmirlarga nisbatan olib borilgan tarbiyaviy profilaktik ishlar faqatgina oʻsmirlarning oʻzlariga qaratilgan boʻlishi mumkin emas. Oʻsmirni toʻliq tuzatish uchun uning atrofidagi muhitni oʻzgartirish darkor. Deviant xulqli oʻsmirga jamoatchilik tarafdan taʼsir qilinishi quyidagi shakllarda boʻlishi mumkin: huquqiy choralar, tibbiy aralashuv, pedagogik taʼsir, ijtimoiy himoya va psixologik yordam kabilar. Deviant xulqli oʻsmirning ogʻir feʼli va davomli illatlari sababidan tuzatish, qayta tarbiyalash ishlarini olib borishni yaxshi tashkil qilingan ijtimoiy-pedagogik va ruhiy faoliyat ketma-ketligi kabi qurish talab etiladi. Profilaktika ishlarning – samarasi quyidagi belgilar darajasi bilan baholanadi: salbiy xulqning kamayishi darajasini koʻrsatuvchi obʻektiv belgilar (m: giyohvand modda qabul qilishning kamayishi, yoʻqqa chiqishi), va salbiy xulqning kamayishi darajasini koʻrsatuvchi subʻektiv oʻzgarishlar (m: sogʻlom turmush tarzida yashashni xohlash). Ijobiy oʻzgarishlarning asosiy mezonidan biri – ijtimoiy munosabatlarni toʻgʻri qurishga boʻlgan koʻnikmaning shakllana boshlashidir.

9.3. Deviant xulqli o'smirlar shaxsiy rivojlanishi va xulq-atvorining psixokorreksiyasi

Psixologik korreksiya – bu keng ma'noda amaliy psixologiyaning shunday shakli va usuldagi faoliyatki, bu faoliyat insonni ruhiy, aqliy va shaxsiy rivojlantirishdagi zaifliklarni tuzatishlarga qaratilgan bo'ladi.

Psixologik korreksiyasining maxsus bo'lgan ma'nosi psixolog "nimani tuzatmoqchi" bo'lishiga bog'liqdir. Masalan: bilim olishga bo'lgan intilish korreksiyasi, deviant xulqining korreksiyasi, o'zaro muloqot kelishmovchiliklarning korreksiyasi. Psixokorreksiya, konsultativ psixologiya (maslahat berish) bilan uzviy bog'liq, u psixologiyaning mustaqil bo'limidir.

Aynan, yakka tartibdagi ruhiy maslahatlar turli hayotiy, shaxsiy va boshqa shu turdagi muammolari bor insonlarga yordam beradi. Maxsus tashkil etilgan muloqot-suhbat davomida psixolog yordamida shaxs o'zidagi bor kuchlarni safarbar qila olishi mumkin.

Aynan, shu qo'shimcha ruhiy kuch-quvvat va qobiliyat, insonning qiyin muammoli holatlardan chiqishga yordam beradi. Maslahat berish usullarini quyidagicha tuzish mumkin:

1. Hayotiy ko'nikmalar, treninglar;
2. Insonlarning o'zaro aloqalarining treningi;
3. Muammoni hal qilish va muhim qaror qabul qilish treningi;
4. Qobiliyatlarni yunaltirish va rivojlantirish;
5. O'zining rivojlantirishga, o'z ustida ishlashga yordam.

Bu usuldagi treninglardan guruh ichidagi va oilaviy psixologiyada, psixoterapiyada foydalaniladi, shu usullar vositasida muammoli vaziyatga shaxsning boshqalar bilan kelisha olmaslik xususiyatlarini to'g'rilash kiritiladi (psixokorreksiya). Psixokorreksiya va rivojlanish kamchiliklarni tuzatish va shaxsning shakllanishi jarayonida yuz bergan me'yordan chiqishlarni hal qilish: shaxsning sog'lom ruhiy rivojlantirishga sharoit yaratish. Korreksiyaning maqsad va vazifalari:

- ruhiy rivojlantirish jarayonini to'g'rilash, o'quvchilarning salbiy fikr, xatti-harakatlariga o'zgartirish kiritish;
- o'quvchilarning qiziqish, faolligini bilish jarayoniga bo'lgan intilishlarini rivojlantirish maqsadida ularning aqliy sustkashligini to'g'rilash;
- bolalar va o'smirlarning ijtimoiy me'yorlarga, qadriyatlarga, o'z deviant xulqi sabab, oqibatlariga, atrof-muhitga, maktab hayotiga moslasha olmaganliklarni to'g'rilanishi;
- o'smirlarga, ularning ota-onalari, o'qituvchilariga, tarbiyachilarga psixokorreksiyaning shaxsni rivojlantirish uchun qanchalik muhimligini tushuntirish.

Psixologik maslahatlar – o'smirlarga, ota-onalarga, vasiy-homiylarga, o'qituvchi va tarbiyachilarga ularning muammoli vaziyatlarni hal qilish uchun ko'rsatiladigan ruhiy yordam. Ichki ruhiy quvvatni jamlay olishni o'rgatish.

Maslahatlarning maqsad vazifalari:

- ota-onalarga bolalarning yoshiga va ijtimoiy ruhiy xususiyatlariga qarab savollariga javob berish ularning rivojlantirishdagi kamchiliklarni yengib o'tib, to'g'rilab o'zgartirish;
- o'smir o'g'il va qizlarga kattalar, tengdoshlari bilan kechadigan o'zaro muloqotlardagi qiyinchiliklari, shaxsiy, kasbiy muammolarni chetlab o'tishi haqida maslahat berish;
- o'smirlarning o'z "men"ini shakllantirib, o'ziga hurmat bilan qarashni, o'z ustida ishlashni, o'zidagi kamchiliklarni amalda tuzatish ko'nikmalarini shakllantirishni o'zgartirish.

Deviant xulqli o'smirlar va voyaga yetmagan huquqbuzarlar bilan yakka tartibdagi korreksiya ishlarini quyidagi uslublarda olib borish tavsiya etiladi:

1. "Psixoterapevtik oyna" vositasi – o'zini tashqaridan ko'rishga imkoniyat yaratib, shartli ravishda o'zini tushunishni rivojlantirish;
2. "Muqobil yo'llar" vositasi – noto'g'ri axloq-odob me'yorlarini namoyon qilgan o'smirlar to'g'ri yo'l ko'rsatish;
3. "O'rniga-o'rin" vositasi – xarakterida, fe'l-atvoridagi bo'shanglik, iroda va kuchli ruhiy quvvat kabilar bilan o'rniga-o'rin almashtirish, to'ldirish taklif kilinadi;
4. "Ijobiy ijtimoiy faoliyatni singdirish" vositasi – psixologning salbiy dunyoqarashni o'zgartirib, ijobiy fikrlashga ta'sir qilishi;
5. "Ma'naviy immunitet hosil qilish" usuli – namunaviy, ideal axloq-me'yorlariga ega bo'lishni maktabdan, hayotdagi misollardan keltirish, ba'zi insonlarning salbiy ta'siriga qarshi immunitet hosil qilish;
6. "Ko'rsatmalar, qoidalar" usuli – oilaviy psixoterapiya vositasida oila a'zolarining qilishi kerak bo'lgan ishlari qonun-qoidasini belgilaydi. Ko'rsatmalar turlicha bo'lishi mumkin: nimadir qilish, nimanidir qilmaslik. Bu qonun-qoidalar to'g'ri va qarama-qarshi ko'rinishdagi qonun-qoidalar;
7. "Ishontira olish" vositasi – ta'sir o'tkazish sifatida harakatlanayotgan inson – psixolog yoki pedagogning boshqa ta'sir etuvchi insonning xulqiga, o'ziga bo'lgan munosabatiga, boshqalarga bo'lgan munosabatiga, muammoni yaxshilikcha hal qilishga xizmat qiluvchi axborot vositasi;
8. "Ijtimoiy me'yorlarning to'g'rilanishi" vositasi – insonning shaxsiy shakllangan dunyoqarashlari, xususan, "o'qishga, ishga", "o'ziga", "boshqalarga" "kelishmovchiliklar"ga bo'lgan qarashlarini to'g'rilash. Agar shu vosita yordamida faoliyat olib borilsa, unda muvaffaqiyatga erishish uchun kerakli dunyoqarashni shakllantirishga urinish kerakki, bunday dunyoqarash namunasi xulq-atvor qoidalarini madaniy, ijtimoiy majmuasining ideal shakli bo'lib xizmat qilsin.

Yuqorida berilgan barcha to'g'rilash usullari deviant o'spirinlarning shaxsiy xususiyatlari jumladan, "o'ziga", "boshqalarga", "nizolarga" bo'lgan munosabatlarini to'g'rilaydi. Muammolarni to'g'ri tuzatadi. Shu bilan birga bu usullarni qo'llash jarayonida ruhiy maslahatlar va ruhiy treninglarga ahamiyat berish lozim. Shunday kompleksli (jamlangan) yondashilgandagina deviant xulqli o'smirlarni to'g'rilash ishlari yaxshi natija bera oladi. Deviant xulqli o'smirlar axloqi va shaxsiy xususiyatlarini to'g'rilash ishlarida ijobiy xislatlarni shakllantirish, rag'batlantirishi muhimdir. Quyidagi ishlar tavsiya etiladi.

1. Ongli va ongsiz ravishda yomonlikka intilish bor ekan, deviant xulq namoyon bo‘laveradi. Deviant xulqli o‘smirlarning xulqini o‘zgartirish murakkab, ular ijobiy o‘zgartirishlarga turlicha qarshilik bildirishadi. Shuning uchun deviant xulqli o‘smirni qayta tarbiyalash uchun ularda ijobiy tomonga o‘zgartirishni xohlash tuyg‘usini uyg‘otish juda muhim.

2. Ijobiy o‘zgarishlarni istash hissini uyg‘otish, uni rivojlantirish uchun ruhiy maslahatlar, treninglar katta ahamiyatga ega. To‘g‘ridan-to‘g‘ri quyidagi savollar bilan o‘smirga murojaat qilish ham foydadan xoli emas: “Xulqingizning yomon xislatlari nimada?”, “Yomon xulqingizdan o‘zingiz ham aziyat chekasizmi?”, “Kimga qanday zarar yetkazdingiz?”, “O‘z xulqingizdagi qusurlardan o‘zingiz xalos bo‘la olasizmi?”, “Xulqingizni o‘zgartirish kerakmi?”.

Shuningdek, deviant xulqning ayanchli oqibatlari haqida gapirish ham darkor. Deviant xulqli o‘smirni o‘z qilmishlarining yomon oqibatlari haqida iqror bo‘lishga undash ham profilaktik ishlarning bir qismidir. Agar bunga o‘smir rozi bo‘lmasa, deviant xulqning ayanchli oqibatlari ta’sirini atrofdagi odamlar misolida tahlil qilish mumkin. Maslahat berayotgan psixolog o‘z mijozini gunoh, uyat, alam, og‘riq, dard, nafrat, g‘azab, ojizlik, azoblanish tuyg‘ularda ochiq iqror bo‘lishga o‘rgatadi.

3. O‘smirni kelajakni deviant xulq bilan va usiz qarshi olish holatlarini tasvirlashga chaqirish yaxshi natija beradigan ruhiy vositadir. Masalan, psixolog mijozga uning kelajakdagi hayotini tasvirlashda spirtli ichimliklarni ayanchli oqibatlarini ko‘rish va faraz qilishga chorlashi kerak. Psixolog yoki psixoterapevt nafaqat fikrlashga, balki o‘z his-hayajonini ifoda qilib, olishga ham o‘rgatadi. O‘z kelajagini tasvirlash uchun kerakli iboralarni topa bilish foyda beradi. Agarda, o‘smir o‘z deviant xulqisiz kelajagini tasvirlaganda, ijobiy his-tuyg‘uni namoyon qilsa, demak, shunday xulqqa erishish chora-tadbirlari dasturini tuzish maqsadiga muvofiq bo‘ladi. O‘zaro tushunishga erishilsa, kelishuv asosida psixoterapevtik muolajalarni olib borish o‘smirda butun muolaja davrida maqsadga intilib turishni ta’minlaydi. Kelishuv og‘zaki yoki yozma kontrakt usulida tuzilib, unda faoliyatning maqsadi, usuli, sharti, muddati, shuningdek o‘zaro manfaatli nuqtalari belgilanadi. Taraflar barchasi kontrakt shartini bajarishga mas’ul. Kontrakt shartlari buzilsa, nima bo‘lishni taraflar kelishib olgan bo‘lishi kerak.

4. Mijozning muammosini ishlab chiqish asosiy ustuvor vazifadir.

Mijoz maslahat beruvchi yordamida quyidagi savollarga javob berishga harakat qilishi kerak. “Uning yomon xulq-atvorni namoyish qilishdan maqsadi nima?” “Bundan qanday qoniqish hosil qiladi?”, “Deviant xulqdan ozod bo‘lib, u nimani yo‘qotadi?”. Bu savollarga javob berishga o‘smir qiynalishi mumkin. Agar o‘smir ochiq muloqotga, ichidagi his-tuyg‘ularni namoyish qilishga qarshilik qilsa, o‘zini o‘rganishning boshqa usullardan foydalanish mumkin. Masalan, bu “men va giyohvandlik”, “giyohvand moddalarsiz hayot” mavzudagi rasmlar bo‘lishi mumkin.

5. Agar shaxs qat’iy turib muammolarni inkor etib, yaxshi tomonga o‘zgarishni istamasa, faol bo‘lganlarga murojaat qilinadi. Uning oilasi va referent guruhi (unga ta’sir qiluvchi odamlar) bunda hamkor bo‘lishlari kerak. Ko‘pchilik bo‘lib, unga ta’sir qilish o‘z samarasini beradi. Buning uchun deviant xulqli o‘smirga qadrli

bo'lgan insonlar yig'iladi. Yig'ilganlar suhbatga alohida tayyorgarlik ko'rishadi. Bunda turli me'yordan chekinishlarni yaqqol namoyon qiluvchi hayotiy misollar keltiriladi. Ularning fojiiyaviy yakuni gapirib beriladi. O'smir bilan ishlashdan avval unga ta'sir etuvchi guruh repetisiya o'tkazib oladi. Bu jarayonni shunday tashkillashtirish lozimki, barcha deviant xulqli o'smirlar uchun obro'ga ega guruh vakillari ta'sir kuchiga ega bo'lgan gaplarni ishlatib, o'smirning o'zini tanqid qilmagan holda, qayta tarbiyalasinlar. Keyinchalik o'smirlarga tuzalish imkoniyatini beruvchi istalgan vositalarni tanlash imkoniyatini berish kerak.

6. Ba'zi hollarda, nechog'liq og'ir bo'lsa ham o'z xoliga qo'yish usuli ham natija berishi mumkin. Usulning ma'nosi – o'smirning xulqiga, xulq-atvor oqibatlariga o'zini mas'ul va javobgar qilish.

Shuningdek, o'smirlarga ta'sir qilishning barcha usullarini to'xtatib, uni qo'llashdan umuman yuz o'girish. Shu daqiqalardan boshlab, inson o'zini-o'zi eplay olishi kerak, yo'qsa, achinarli bo'lsa ham oilasi undan voz kechishi ham mumkin.

Bu usuldagi ishlarni olib borishda atrofdegilar o'smirlarga qattiqqo'llik bilan qarashlari darkor. Uning gaplariga ishonchsizlik bildirib, yordam bermay qo'yishlari kerak. Agar u oila quchog'ida yashab qolsa, uning talablarini faqat oila tarbiyachilariga bo'ysunsagina bajarish kerak. Masalan, u giyohvand moddalarini iste'mol qilishini davom ettirsa, uni ma'lum muddatga pul va boshqa ehtiyojlarini qoniqtirishdan voz kechishlarini bildirishlari kerak. Ota-ona giyohvand o'smirlarga hatto jazo tariqasida ovqat berishdan, boshpana berishdan voz kechishi mumkin. Ba'zi hollarda o'smir maxsus yordamga rozi bo'ladi. Deviant xulqli o'smirlar bilan ishlashda ularni tuzatish, to'g'rilash davomida o'smir xulqini kelib chiqishi sabablarini bilish kerak.

Mutaxassis – psixolog o'z mijoziga kerakli bo'lgan usul va vositalarini taklif qiladiki, bu vositalar ijobiy o'zgarishlarini olib kelsin. Albatta o'smir bilan psixolog hamkorlikda faoliyat olib borishi uchun oradagi munosabat halollikka, javobgarlikka, mas'uliyatlikka, bir-birini qo'llab-quvvatlash, hurmat qilishga asoslangan bo'lishi lozim.

Tayanch tushunchalar:

Deviant xulqning psixosotsial profilaktikasi. Deviant xulq profilaktikasi va ijtimoiy nazorat tushunchalari. Oilaviy va maktabdagi ijtimoiy ish: tushuncha, xususiyatlari, metodlari. Deviant xulqli bolalar va o'smirlarga ijtimoiy yordam.

Nazorat savollari:

1. Deviant xulq profilaktikasi va ijtimoiy nazorat tushunchalarini izohlang.
2. Oilaviy va maktabdagi ijtimoiy ish: tushuncha, xususiyatlari, metodlarini sanang.
3. Umumiy va maxsus profilaktika. Ijtimoiy patologiyaning alohida ogohlantirilishi va profilaktikasi (jinoyatchilik, ichkilikbozlik, narkotizm, suistidal xulq va boshqalar).
4. Dezadaptastiyalashgan o'smirlarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash. Xavfli guruhlar oilalarida voyaga yetmaganlar sotsializastiyasining buzilishini oldini olish yo'llarini tushuntiring.

XULOSA

Deviant xulq-atvor o'z motivatsion mazmuniga ko'ra, "anglanmagan motiv", "moddiy-maishiy sharoitga o'chlik va ochko'zlik", "do'stlari oldida obro' orttirish", "qasos va o'ch olish", "o'zini ko'rsatishga intilish" motivlari asosida kelib chiqishi kuzatiladi. Jinoyat turlariga ko'ra, motivlarning ifodalanishi esa "moddiy-maishiy sharoitga o'chlik" va "anglanmagan motiv" asosida o'g'rilik, bezorilik va bosqinchilik, nomusga tegish va unga o'rinish jinoyat turlariga to'g'ri kelsa, "o'zini ko'rsatishga intilish", "situatsion vaziyatlar: giyohvandlik va alkogolizm" motivlari ta'sirida esa bezorilik va bosqinchilik, nomusga tegish va unga harakat qilish, tan jarohati yetkazish jinoyatlari sodir etilayotganligi kuzatiladi.

2. Deviant xulq-atvorning sabablari sifatida "oilada nosog'lom muhitning mavjudligi", "ota-onalarning bolalar tarbiyasini o'z holiga tashlab qo'yishi va ular faoliyatini nazorat qilmaslik"lari, "bolalar va o'smirlarning zararli odatlarga beriluvchanligi", "o'z xatti-harakatlarini boshqara olmay qolish va impulsivlik" va boshqalar namoyon bo'ladi.

3. Bolalar va o'smirlarning psixologik ustanovkalari ularda deviant xulqining kelib chiqishiga o'z ta'sirini o'tkazadi. G'ayriqonuniy ustanovkalarni bolalar va o'smirlar ijtimoiy muhitdan, oila va oilaviy munosabatlardan hamda mahalla muhitidan oladi.

Tabiiyki, bunday ustanovkalar bolalar va o'smirlarda deviant xulqining kelib chiqishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bolalar va o'smirlarning qiziqishlari jumladan, "o'qishga, bilim olishga nisbatan bo'lgan qiziqishlar"ning sustligi, "spirtli ichimlik va tamaki mahsulotlariga nisbatan bo'lgan qiziqish"ning yuqoriligi, ertangi hayoti, kelajagi, turmushi haqidaga qat'iy qiziqishlarning yo'qligi ularda xulq og'ishining kelib chiqishiga sabab bo'lganligi kuzatiladi.

Tavsiyalar

Shunday qilib, deviant xulqli o'quvchi shaxsi, ularning individual psixologik va yosh xususiyatlari hamda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish natijalaridan olingan xulosalar deviant xulq-atvorni oldini olishda turli soha xodimlari faoliyatida qo'llanilishi mumkin bo'lgan quyidagi tavsiyalarning yaratilishiga asos bo'ldi.

Fuqarolar yig'ini mahalla faollariga tavsiyalar:

- Deviant xulqli o'quvchilarning ko'pincha o'zi yashayotgan yoki yashash joyidan unchalik uzoq bo'lmagan joylarda nojo'ya xatti-harakat sodir etilayotganligi holati eng avvalo mahallalarda sog'lom muhitni yuzaga keltirish tadbirlarini olib borishni taqoza qiladi;
- voyaga yetmagan bolalar va o'smirlarning tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ota-onalarni aniqlab, mahalla yig'inlarida muhokama qilish, ularga jamoatchilik ta'sirini o'tkazish, lozim hollarda ushbu ota-onalar bilan tegishli profilaktik tadbirlarni o'tkazish va mahalla faollaridan birini unga biriktirish;
- huquqbuzarlik, jinoyat qilishga moyil va tarbiyasi og'ir bo'lgan voyaga yetmaganlarni aniqlab, ularning qiziqishlari, iqtidorlariga qarab har xil tugaraklarga jalb qilishga yordam berish;

- mahalla faollarining voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olish ishlarida mahalla, maktab, oila hamkorligini ta'minlashda faol ishtirok etish;
- mahalla faollari har bir voyaga yetmaganlar oilasining ijtimoiy-psixologik muhitidan xabardor bo'lish;
- voyaga yetmaganlarni mahalla jamoatchilik ishlariga, turli xil o'tkaziladigan tadbirlarga, mahalla ijtimoiy hayotiga keng ravishda jalb etish;
- yoshlarni tibbiy, psixologik, tarbiyaviy, huquqiy, ma'naviy – ma'rifiy sohalardagi ma'lumotlar bilan qurollantirish maqsadida maxsus tadbirlarni uyushtirish;
- sinf rahbari, oila va mahalla o'rtasida voyaga yetmaganlar xususida o'zaro axborot almashinuvni yo'lga qo'yish;
- maktab va “Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyaning” ro'yxatida turuvchi tarbiyasi “og'ir”, huquqbuzarlikka moyil voyaga yetmaganlarning ota-onalarini maktab-mahalla va voyaga yetmaganlar komissiyalari bilan o'zaro hamkorlikdagi faoliyatini tashkillashtirish;
- mahallaning yoshlar bilan ishlash komissiyalari faoliyatini oila, ta'lim tizimi muassasalari va boshqa ijtimoiy institutlar bilan hamkorligini yo'lga qo'yish;
- o'smirlarning qiziqishi, qobiliyati va aql-zakovatini hisobga olgan holda ijtimoiy faoliyatga tortish, ularning o'smirlar guruhlari va jamoatchilik orasida o'z o'rinlarini topa olishga ko'maklashish;
- mahallada istiqomat qilayotgan voyaga yetmaganlarning bo'sh vaqtlarini qanday o'tkazayotganliklarini maktab, ota-onalar bilan hamkorlikda nazorat qilish;
- mahalla oilalari hayotida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish;
- Moddiy-ma'ishiy sharoitning yetarli emasligi voyaga yetmaganlarda jinoyatchilik xulqining kelib chiqishiga ta'sir etishligini hisobga olib, bunday oilalarga mahalliy hokimiyat, ijtimoiy ta'minot va xayriya jamg'armalari tomonidan moddiy yordamlar berib turishni tashkil etish.
- voyaga yetmaganlar bilan ishlashda ularning yosh va individual-psixologik xususiyatlariga e'tibor berish.

Ichki ishlar bo'limi voyaga yetmaganlar bilan ishlash mahalla profilaktika nozirlariga tavsiyalar:

- Deviant xulqli bolalarning yosh va individual psixologik xususiyatlarining yorqin namoyon bo'layotganligidan kelib chiqib, voyaga yetmaganlar bilan ishlash mahalla nozirlarini psixologik-pedagogik bilimlar bilan qurollantirish va shu maqsadda maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish;
- Huquqni muhofaza qilish tashkilotlari, jumladan mahalla profilaktika nozirlari, mahalla faollari, ota-onalar va ta'lim tizimi xodimlari bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil qilish;
- Voyaga yetmagan jinoyatchilarning ko'pincha o'z noqonuniy xatti-harakatlarining mazmun-mohiyatini va bunday harakatlarning qonunga xilof ekanligini tushunib yetmasliklari holatidan kelib chiqib, maktablarda, mahallarda huquqiy bilimlarni targ'ib qilishda faol ishtirok etish;
- Noqobil va notinch oilalarda tarbiyalanayotgan voyaga yetmaganlar bilan ishlash tadbirlarini kengaytirish;

Ota-onalarga tavsiyalar:

- Jinoyatchilik xulqiga ega bo'lgan bolalar va o'smirlar shaxsida asotsiallik, ruhiy beqarorlik, o'zgaruvchanlik, gipertimlik, affektga moyillik, siklotomiklik xususiyatlarining yaqqol ifodalanganligidan kelib chiqib, ular shaxsini sog'lomlashtirishga harakat qilish maqsadga muvofiqdir. Bunda ular yashayotgan oila va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish, shaxslararo sog'lom munosabatni vujudga keltirish ishlarini olib borish yaxshi natija beradi;
- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining asosiy sabablari sifatida "bolalar va o'smirlar faoliyatini nazorat qilmaslik", "oilada bola tarbiyasiga e'tiborning susayishi" kabilar namoyon bo'lganligidan kelib chiqib, oilada va oiladan tashqarida bolalar va o'smirlar faoliyatini, bo'sh vaqtlarida nima bilan shug'ullanayotganligini nazorat qilish va oilada bolalar tarbiyasiga e'tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir;
- Ota-onalar, oilaning boshqa katta yoshdagi a'zolari, o'qituvchilar tomonidan bolalar va o'smirlarga nisbatan qo'llanilayotgan qattiqo'l, qo'pol va adaolatsiz munosabatlariga barham berish.
- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi ko'pincha ota-onalarning bolalar va o'smirlar psixologisini bilmasdan turib munosabatda bo'lishliklari natijasida kelib chiqayotganligidan kelib chiqib, ota-onalarni psixologik-pedagogik bilimlar bilan qurollantirish maqsadida "Ota-onalar universitetlari" ni tashkil etish.

Ta'lim tizimi muassaslari xodimlariga maslahatlar:

- O'rta maktablarda o'qitilayotgan "Odobnoma", akademik litsey va kasb-hunar kollejlaridagi "Oila psixologiyasi" kurslari dasturini kengaytirish, unga "Nizolar psixologiyasi", "Bolalar va o'smirlarda xulq og'ishi va qonunbuzarlikning kelib chiqishi va uning oldini olishning pedagogik-psixologik masalalari" nomli bo'limlar, yoki kurslar kiritish.
- Xalq ta'limi va Oliy ta'lim professor-o'qituvchilari malakasini oshirish institutlari o'quv dasturlariga "Bolalar va o'smirlar jinoyatchiligining ijtimoiy-psixologik muammolari", "O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarning psixologik asoslari". "Voyaga yetmaganlar qonunbuzarliklari va ularning oldini olishning psixologik-pedagogik masalalari" nomli kurs yoki mavzularni kiritish.
- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi asosan 14-17 yoshga to'g'ri kelayotganligidan kelib chiqib, o'qituvchilarning aynan shu yoshdagi bolalar va o'smirlar o'qiyotgan ta'lim maskanlarida profilaktik tadbirlarni olib borishda faol ishtirok etishligini ta'minlash.
- Psixolog, sotsiolog, pedagog, psixiatr va huquqshunoslarning ommaviy axborot vositalarida voyaga yetmaganlar qonunbuzarliklari va ularning oldini olish, jinoyatchilik xulqi psixologiyasi, bolalar va o'smirlar psixologiyasi kabi mavzularda eshittirishlar, ko'rsatuvlar va maqolalar bilan chiqishlarini tashkil etishda faol ishtirok etish.
- Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining oldini olishda bolalar va o'smirlarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ambrumova A.G., Pustovalova L.I. Semeynaya diagnostika v suisidologicheskoy praktike. – M., 1983.
2. Ensiklopediya glubinnoy psixologii / Pod red. A. M. Bokovikova. – M., 2001.
3. Eydemiller E.G., Yustiskis V. Psixologiya i psixoterapiya semi. – SPb., 1999.
4. Galimullina Z.X. Marginali: ponyatie i empiricheskaya realnost. Avtoreferat diss... kand. sotsiol. nauk. Kazan. 1996;
5. Igumnov S.A. Klinicheskaya psixoterapiya detey i podrostkov: Sprav, posobie. – Minsk, 1999.
6. Kleyberg Yu.A. Psixologiya deviantnogo povedeniya: Ucheb. posobie dlya vuzov. – M., 2001.
7. Komilova N.G. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi: Uslubiy qo‘llanma. – T., 2008
8. Kulakov S.A. Diagnostika i psixoterapiya addiktivnogo povedeniya u podrostkov: Ucheb.-metod. posobie. – M., 1998.
9. Mendeleevich V.D. Psixologiya deviantnogo povedeniya. M. 2004.
10. Narkomaniya: Metod, rekomendatsii po preodoleniyu narkozavisimosti / Pod red. A. N.Garanskogo. – SPb., 2000.
11. Nishanova Z.T., Tulyaganova. Sh.T. O‘smirlik davrida qo‘rquv holatlarining namoyon bo‘lishi: Uslubiy qo‘llanma. – T., 2009.
12. Ovcharova R.V. Texnologii prakticheskogo psixologa obrazovaniya: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov i prakticheskix rabotnikov. - M.: “Sfera”, 2000
13. Parens G. Agressiya nashix detey. - M., 1997
14. Psixologiya destruktivnix kultov: Profilaktika i terapiya kultovix travm //Jurnal prakticheskogo psixologa. Spes. vip. – M., 2000. – № 1-2.
15. Psixologiya i lechenie zavisimogo povedeniya / Pod red. S. Daulinga. - M., 2000.
16. Psixosotsialnaya korreksiya i rehabilitatsiya nesovershennoletnix s deviantnim povedeniem / Pod red. S.A. Belichevoy – M., 1999.
17. Psixoterapevticheskaya ensiklopediya / Pod red. B. D. Karvasarskogo. – SPb., 1998.
18. Skoroxodova A.A. Graffiti: znachenie, motivi, vospriyatie//Psixologicheskij jurnal, 1998. № 1. S. 144-155.
19. To‘laganova G.K. Deviant xulq psixokorreksiyasi. T. 2015.y.
20. To‘laganova G.K. Deviant xulq psixologiyasi. T. 2015 y.
21. Xagurov T.A. Vvedenie v sovremennuyu deviantologiyu: Ucheb. Posobie. Pod red. G.V. Dracha. - Rostov n/D, 2003. - 344 s.
22. Zmanovskaya E.V. Deviantologiya: (Psixologiya otklonyayushegosya povedeniya): Ucheb. posobie dlya stud. vissh. ucheb. zavedeniy.- M., 2003. - 288 s.

MUNDARIJA:

KIRISH	3
1-BOB. DEVIANT XULQ-ATVOR MUAMMOSINING PSIXOLOGIYADA O‘RGANILISHI	4
1.1. “Normadan og‘ish” va “deviant xulq-atvor tushunchalari ta’rifi.....	4
1.2. Deviant xulq-atvorga ekzistensial-gumanistik yondashuv	7
1.3. Og‘ma xulq-atvorning psixodinamik aspektlari	11
1.4. Og‘ma xulq-atvor - o‘rganish mahsuli sifatida	17
1.5. Og‘ma xulq-atvorning tahlil qilish sxemasi	29
2-BOB. IJTIMOYIY NORMALAR	33
2.1. Ijtimoiy norma jamiyatdagi tarixiy shakllangan xulq-atvor me’yori sifatida	33
2.2. Norma inson xulqi va munosabatlarini boshqaruvchi sifatida. Shaxs va ijtimoiy normalar	34
2.3. Ijtimoiy og‘ishlar komponentlari xarakteristikasi (inson, norma, boshqa odam, ijtimoiy guruh)	36
3-BOB. AGRESSIYA VA AGRESSIVLIK	38
3.1. Agressiya va agressiv xulq-atvor.....	38
3.2. Agressiyaga biologik yondashuv.....	39
3.4. Agressivlik (tajovuzkorlik) barcha asoslarning asosi sifatida.....	41
3.5. Psixoanalitik yondashuv.....	42
3.6. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (bixevioral model).....	43
3.7. Shaxs agressiv xulq-atvorining shakllanish sharoitlari.....	48
3.8. Agressiya va delinkvent xulq-atvor.....	54
4-BOB: SUITSIDAL XULQ	57
4.1. Suitsidal xulq-atvor nazariyasi.....	57
4.2. E. Dyurkgeym “O‘z-o‘zini o‘ldirish” nazariyasi asoschisi sifatida	68
4.3. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida o‘z joniga qasd qilishning nazariy sabablari, mavjud muammolari	72
4.4. O‘z joniga qasd qilishning profilaktikasi.....	75
4.5. Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi.....	78
4.6. Tibbiy-psixologik qayta tiklanish o‘z joniga qasd qilishni profilaktika qilish omili.....	80
4.7. Suiqasdning turlari, haqiqiy suiqasdlik xulqi va suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi	82
4.8. Bolalar va o‘smirlar suitsidining sabab va motivlari.....	86
4.9. O‘smirlik davridagi ijtimoiy psixologik xususiyatlari xulq-atvordagi buzilishlarning namoyon bo‘lish formalari.....	95
5-BOB. XULQ-ATVORNING ADDIKTIV FORMALARI	101
5.1. Addiktiv xulq	101
5.2. Shaxs tobe axloqining omillari.....	104
5.3. Narkomaniya. Quvvatlovchi markazlarning shakllanishi va gedonik komponentlar bilan kechuvchi ehtiyoj sikli.....	107
5.4. Ichkilikbozlik haqida	116

6-BOB. PSIXOSEKSUAL RIVOJLANISH DEVIATSIYALARI	119
6.1. Ruhij-jinsiy rivojlanish deviatseyasi	119
6.2. Jinsiy rolli axloq stereotipining buzilishi shakllari	121
6.3. Obyektning yoshi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishi	127
6.4. Obyektning jinsi bo'yicha ruhiy-jinsiy yo'nalishning buzilishi	129
7-BOB. DELINKVENT VA KRIMINAL XULQ ATVOR	131
7.1. Delinkvent xulq-atvor og'ma xulq-atvorning shakli siaftida	131
7.2. Delinkvent xulq-atvor shakllanishinig sharoitlari	133
7.3. Huquqqa qarshi motivatsiya	138
7.4. Jamiyatga qarshi (sotsiopat) shaxs.....	140
8-BOB. DEVIANT XULQNING PSIXODIAGNOSTIKASI	145
8.1. Psixodiagnostika davomida deviant xulqli o'smirlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari.	145
8.2. Deviant xulqli yoshlarning hayotiy mezonlarini tahlil qilish.....	145
8.3. Deviant xulqli o'smir xulq-atvor yo'nalishining tahlili.....	146
8.4. O'smirlarning ma'naviy-axloqiy va huquqiy me'yorlar haqidagi tushunchalari psixodiagnostikasi.....	147
8.5. Deviant xulqli o'smirlarning o'zaro muloqotidagi qarama-qarshiliklar va kelishmovchiliklar	148
8.6. Janjalli xulqning tashxisi.....	151
8.7.O'smirlarning deviant xulqqa moyilligi diagnostikasi.....	155
9-BOB. DEVIANT XULQNING PSIXOSOTSIAL PROFILAKTIKASI	159
9.1. Deviant xulq profilaktikasi va ijtimoiy nazorat tushunchalari.....	159
9.2. Deviant xulqli bolalar va o'smirlarga ijtimoiy yordam.....	159
9.3. Deviant xulqli o'smirlar shaxsiy rivojlanishi va xulq-atvorining psixokorreksiyasi	163
Xulosa va tavsiyalar.....	167
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	170

